

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Kacsó Sándor: Nehéz szagú iszap felett

KACSO SÁNDOR

**NEHÉZ SZAGÚ
ISZAP FELETT**

ÖNÉLETRAJZI
VISSZAEMLEKEZÉSEK

III

KRITERION KÖNYVKIADÓ
BUKAREST 1993

MÜNCHEN — BÉCS — MÁSODSZOR

Hamarosan kiderült, hogy Salzburg nem kezdete volt valaminek, hanem közbeeső diplomáciai játéka egy már Münchenben elindult folyamatnak. A Brassói Lapok akkor félrerakott és máig megtartott példányai közül előkerült egy idegen lappéldány. Mit keres ez itt? Miért tettem el akkor? Beleolvastam, és megértettem. Első oldalán nagy cím adta hírül, hogy az olasz sajtó szerint: „*Münchenben döntöttek Erdély kérdésében*”.

A lap Bratislávában (Pozsonyban), az új Szlovákia fővárosában megjelent *Új hírek* 1940. július 12-i, pénteki száma. A mi sajtóirodáink ezt a hírt nem közölték. Pedig a cikk vastagbetűs alcímében az is benne van, hogy: „*Románia valószínűleg döntőbírótság elé bocsátja a magyar—román problémát.*”

A parádés nagy müncheni diplomáciai összejövetelről beszámoló egész oldalas aprólékos tudósítás közepén egy rövid jelentésben ott van a lényeg, amelyet a főcímben kiemeltek. Ide másolom:

„2 1/2 órás tanácskozás

München. — Hitler német vezér és kancellár kedden a délelőtti órákban Ribbentrop külügyminiszter és a vasárnap óta a német kormány meghívására Németországban tartózkodó Ciano gróf olasz külügyminiszter jelenlétében a müncheni vezéri palotában fogadta a német birodalmi kormány meghívására Münchenbe érkezett Teleki Pál gróf magyar miniszterelnököt és Csáky gróf külügyminisztert. A tanácskozás két és fél óráig tartott, és a három állam közötti hagyományos kapcsolatok szellemében folyt le.”

Tehát ez is Münchenben kezdődött, s aztán úgy folytatódott és fejeződött be Bécsben, ahogyan azt a „vezéri palotában a Führer és diplomáciája előírta”. Így volt ez — a Henlein mozgalom változatával színezve — Cseh-

szlovákiával is. A legközvetlenebbül érdekeltek — ha egyes jól tájékoztatottak tudtak is valamit róla — nem szóltak, nemigen szólhattak bele a vezéri elgondolásba. „Júniustól kezdve a magyarság erdélyi vezetői már csak passzív szemlélői voltak annak a viharnek, ami Európának ezen a részén támadt” — írja Mikó Imre. Ő csak elfogadható hiteles tanúnak, hiszen a Magyar Népközlösség főtitkára és a bukaresti központi iroda vezetője volt.

Nem észleltek ebben az időben semmi nyugtalankodó vagy nyugtalanító mozgalmat az erdélyi magyarság népi tömegeiben sem. Az előző év októberében ugyan a hatóságok a határ mentén s Erdélyben is tömegesen tartóztattak le főként papokat, tanárokat, tanítókat és más foglalkozású embereket azzal a gyanúval, hogy szabotázs-cselekményekre szervezkedtek, de hónapokon át tartó nyomozás után a 220 vádlott egy részét szabadlábra helyezték, más részét áttették Magyarországra, és csak tizenötöt ítélte el a craiovai hadbíróóság.*

A hitleri fasizmus befogadására azonban — ez az igazság! — mindkét ország alkalmassá vált kormányzatában és diplomáciájában egyaránt. S volt előre megszervezett tömegbázis is mind a két oldalon. Romániában a vascárdista, Magyarországon a nyilas mozgalom.

Nem is írom én itt le a diplomáciai játék egyes fázisait. Ez a történészek dolga. Az eredmény azonban a tömegek gondja-baja lett. Ezt tehát leírom az akkori megrendülésem mai higgadtabb megfogalmazásában.

Hitler a második bécsi döntéssel egyszerre két országot hajlított a nagynémet imperializmus igájába. Az egyiket a veszedelmes görög ajándékkal szédítette jármába, a másikon Erdély kettévágásával ejtett olyan vérző sebet, hogy tehetetlenné gyengítette. Persze mindezt korábbi hibák, sőt vétkek tették lehetővé. Nacionalista gerjedelmek, ebből származó értetlenség, elfogultság, féltékenység okozott értelmi és érzelmi zűrzavart a két nép között. Ebben a vetélkedésben újra és újra kifulladáslt a mindkét nép legjobbjaiktól áhított és keresett egyetértés. Ezt a nacionalista fertőzést sikerült Hitlernek olyan

* Mikó Imre: Huszonkét év

gyűlöletessé forrósítania, hogy mindkét ország egymás mellé kényszerülten és vakon vonta a német igát saját veszedelme felé.

Így történhetett meg, hogy két ország népének kellett kormányzatai révén szövetségesnek és barátoknak tekintenie azt, akit szíve mélyén — legalábbis nagy többségében — ellenségnek érzett.

Akkor persze zavart tudattal és nagyon vegyes érzelmekkel ezt nem tudtam volna így megfogalmazni. De a zavart tudatért és a vegyes érzelmekért felelős főbűnösre, a nacionalizmusra, azt hiszem, már akkor is habozás nélkül ujjal tudtam volna rámutatni. Ám senki sem kérdezte, nem törődött velem, magam se igen firtattam utána, csak átéltem a nagy megrendülést, mint valami elemi csapást, amely nem kérdi tőlünk, jöjjön-e ránk vagy sem.

Pedig benne volt a kérdés is, a felelet is az idegeimben. Sugalmazták, vagy inkább belesulykolták közvetlen személyes élményeim. S gondolom, ezek az élő és máig is visszatérő élmények a tulajdonképpeni tárgyai visszaemlékezéseimről szóló könyvemnek, s nem a hitelesen ellenőrzött történelem vagy éppen az életemet magába záró történelmi szakasz elemzése, elbírálása.

Jöjjenek hát sorban az úgynevezett második bécsi döntéssel kapcsolatos személyi élményeim.

A legelsőről, a feszült és nyugtalansággal gyötrő várakozásról nem tartom érdemesnek sokat írni, éppen csak megemlítem. Ez — gondolom — közös volt, ha nem is pontosan azonos tartalommal, az egész országgal. A második azonban már teljesen egyéni volt, arról rajtam kívül senki más sem számolhatna be. Közvetlenül a bécsi döntés előtti napon elgondolkozva ballagtam felfelé a Fellegvár oldalára vezető úton, mindjárt a Filipescu utca elején, ahol a német konzulátus tömzsi, erkélyes villája nézett az utca tulsó felén lefelé lejtő gyümölcsös-kertekre, amikor katonásan ritmikus menetelés döngölő zaja állított meg. Nem kellett sokáig figyelmem, zöldinges-csizmás menetelők értek utol. Fegyelmezett négyes sorokban jöttek és szorítottak oda engem a konzulátus oldalához. Első gondolatom az volt, hogy: hát még mindig ilyen sokan vannak annyi kemény üldözés után? Az

azonban feltűnt, hogy a menet néma volt, a vasgárdisták énekelve szoktak menetelni. A konzulátus előtt felerészben elhaladva hirtelen vezényszó csattant, mire megállottak, s arccal az épület felé fordultak — vártak néhány percig. S akkor megpillantottam az egyik négyes sor szélén régi ismerősömet, dr. Lemeny ügyvédet, az Ady-fordítót, a magyar irodalom barátját, aki néhány héttel ezelőtt fent járt nálam a szerkesztőségben s arra kért, hogy javasoljak neki lefordításra új magyar verseket. Úristen, hát ez is köztük van? — ámultam el, s egy pillantását igyekeztem elfogni, de ő is, akárcsak társai, az erkélyre függesztették várakozó tekintetüket. A konzul azonban tán nem tartózkodott otthon, vagy otthon volt, de tartózkodott attól, hogy megjelenésével eláruljon valamit érzelmeiből, mert nem jelentkezett az erkélyen senki. Erre új vezényszó hangzott, félfordulattal újra a menetelés irányába fordultak, s dübörögtették tovább az utcát csizmájukkal. A menetelés a szász templomocskáig tartott, ott felbomlott, mert lépcsőn kellett leszállni a Közép utcába, s a lépcsőn legfeljebb két ember férhetett el egymás mellett.

Három nap múlva, ha ott is voltak ezek a néma menetelők a nagy vasárnapi felvonuláson, már nem viselték formaruhájukat. Vagy elvesztek a hatalmas tömegben, amelybe nem az újságíró kíváncsisága, inkább a történelmi esemény titokzatos vonzása húzott be engem is.

A Kolostor utcán hömpölygött előre a néparadat a piactér felé, nem tüntető, inkább gyászmenetben. Nem jelszavakat kiabáltak, hanem a *Deșteaptă-te române*-t énekelték, s látszott rajtuk a mély, fájdalmas megindultság. Igen, nemzeti gyászmenet volt ez. Megszólaltak a harangok is. És előbb csak egyes sorok, aztán az egész tömeg térdre hullott. Én a menet vége felé a járda mellett lépegettem. Egy pillanatig haboztam, hogy letérdeljek-e a poros-pizkos útestre, vagy fellépjek inkább a járdán álldogálók közé, de a két mellettem menetelő férfi lenyomott maga közé a földre, egy harmadik pedig leverte fejéről a kalapot. Igazat adtam nekik. Olyan hatalmas érzés kényszerítette térdre őket, hogy nem tűrhettek maguk között különködöket. De feltámadt bennem a vágy,

hogyan leszakadjak a menetről. Nem tehettem már. A menetet mögöttem is zárt volt, és sodort tovább magával. A piactéren aztán körülfogta a népáradat a régi városháza kecses épületét. A Román Kaszinó erkélyén papok állottak díszes templomi öltözetben és civilek is néhányan, de nem ismertem fel közülük senki hivatalbélit: megyefőnököt vagy polgármestert. Szóltak a tömeghez, de mindegyik csak a nemzeti fájdalomról beszélt, elítélte a bécsi döntést, de egy szót se szólt a döntőbírák ellen. Fel-felzúgott a tömeg is, de az is csak a döntés ellen. S ezt kifogásolta néhány magyar felkiáltás is a Kapu utca torkolatánál álló nagyobbacska csoportból:

— Nem kell a bécsi döntés!

Úgy sejtettem, hogy szervezett magyar munkások állanak ott, s jelszavuk a fasizmus ellen irányul. Aggódni kezdtem értük. Ez a tömeg most nemigen tudja elviselni a magyar szót. Úgy látszik, akadtak is, akik erre figyelmeztették őket, mert elhallgattak...

Nem vártam meg a gyászyűlés végét. Lassan ki ügyeskedtem magam a tömegeből, s mélységes szorongással igyekeztem haza a családomhoz.

Otthon békés volt a hangulat. Készült a vasárnapi ebéd. A főtéri nagy tömeg zúgása csak időnként hatolt fel a Fellegvár dombja túlsó-hátsó szélére, ahol a mi utcánk kanyarodott a domb háta mögé. Nem volt beszélgető-beszámoló kedvem, inkább a Brassói Lapok már a kora reggeli órákban házhoz hordott friss számát vettem elő. Szombaton készítettük, de már ezt a dátumot viselte: 1940. szeptember 2. Hétfő.

Az első oldal számolt be a nagy eseményről, de sajátosan óvatosan. A nagy négyhasábos cím ez volt: *A bécsi döntés után*. Igaz, a szerkesztőség már utána volt a nagy eseménynek, az olvasók nagy tömege azonban akkor értesült a tényről magáról is, de a részletekről különösen. Nem rádión hallott hír formájában a fülével, hanem olvashatóan — a szemével is. Mégis mindezt csak a második oldalon kapta meg. Az első oldalon az alcímek után, amelyek ugyancsak mind a döntés utáni állapotra utaltak, két cikk következett, „Brassó, 1940. aug. 30.” dátumozással, a döntőbíráskodás napjával. Az egyik cikket az én, a másikat Szabó Béni aláírása jegyezte, *A ma-*

gyarsághoz címmel. Az enyémmek címe sem volt, inkább csak bevezetőként szolgált az egész beszámolóhoz. Anynyira vigyáztunk arra, hogy az esemény drámai részei a második oldalra kerüljenek, hogy két bevezetőnek szánt cikkünk alá, az ott üresen maradt negyedhasábnyi helyre egy kis „idegen” anyagot tördeltünk: *Az angolok újabb repülőátadást intéztek Berlin ellen.* A második oldalon is az első nagy cikk *A péntek éjféli koronatanács* címet viselte. Beszámolt a drámai ülésről, amelyen még az önkéntes politikai száműzetésbe vonult Maniu is részt vett. És csak azután következtek a döntésről és körülményeiről beszámoló sajtójelentések, megtöltvén az egész oldalt.

Az első oldal egész szövegében s tálalásában — felismerhetően — az olvasók megnyugtatót célzta, azzal a rejtett jellegével, hogy hiszen túl vagyunk már a nehezen!

Sikerült-e ezt elérnünk? Később kiderült, hogy nem nagyon.

Olvasom most ezeket a fent említett cikkeket, s már mindjárt az első mondatok után elkap a feszült érdeklődés. Biztos vagyok benne, hogy így hat a mai olvasóra is. Történelmünk egyik fontos időpontjának jellemző hangulata csap ki belőlük. Ezért közlöm őket. Ismétlem, az enyémmek címe nincs, csak mintegy bevezetőként íródott a nagy eseményhez. Így:

„A döntés megtörtént. A hír, amelyet az elektromos hullámok Bécsből lövelltek szét az egész világra, még a fejünkben dobol, még táncoltatja az idegeinket. Az első szó, amit mondanunk kell, amit parancsnak érzünk, sokkal inkább, mint eddig bármikor, a nyugalom.

Nyugalom románnak, magyaroknak egyaránt!

Nagy esemény történt. Az egész világ feszült érdeklődése kísérte, hogy mi születik Bécsben.

Bennünk, akikről szó van, nagyobb és mélyebb valami viharzik most, mint érdeklődés.

A történelem szekere most gyorsan halad, csak a nagy vonalakat, a jövő kirajzolódó kontúrait szabad nézni, a részletkérdéseknél nincs idő töprengésre, Erdély pedig részletkérdés volt. Ami történt, azt majd ezután fogjuk még sokszor körülbeszélni, s higgadt történelmi tanulmányokban méltatni.

Most, persze, nehéz még áttekinteni és értékelni azt, ami történt. Románnak és magyarnak egyaránt nehéz. Erdélyi románnak és erdélyi magyarnak.

A fontos most mindennekfelett egy:

A nyugalom!

Igen nagy változások elé kerültünk, s ezek a nagy változások nagy feladatokat rónak ránk. Románokra és magyarokra. Ezek a feladatok érzelmeinknél fogva lelkiek, gazdasági egymásba fonódottságuk miatt gazdaságiak. A megoldásnak, amit a nagy koncepció érdekében végrehajtottak rajtunk, nem szabad kifosztania bennünket. Sem a lelki kincsekből, sem a vagyoni javakból.

Ezért van nagy szükség a nyugalomra. A higgadságra. A most alakuló helyzet okos és közös mérlegelésére. A történelmi múltból tanulunk kell, kerülnünk azt, hogy a látszatoktól félrevezetessünk.

Nyugaton még folyik a nagy háború, az erők mérkőzése még tart. Ezt is szemünk elé tárták eléggé. Európának most új rendbe kell beilleszkednie, s ebben az új rendben Erdély nem önálló tényező. Valóban csak részletkérdés, amely sajtóságos bonyolultságánál fogva feladatnak kellemetlen volt, segítségnek semmit sem jelentett. Ilyen körülmények között csak az történt, ami az irányító nagyhatalmak szempontjából a legegyszerűbb volt.

Felesleges az okoskodás. Felesleges a sok beszéd is. Megállani nem lehet, tovább kell menni arról a pontról is, ahova eljutottunk. Az a feladat, amit a hátunk mögött soha nem hagyhatunk, továbbra is az marad, hogy a magunk dolgát mégiscsak magunknak kell rendeznünk. Teljesen tájékozatlanok azért nem vagyunk, az irányvonalakat megszabták már előttünk ugyanazok a történelmi erők, amelyek a sorsunk fölött döntöttek. Bármilyen hátravonalak is legyenek, ezek nem lehetnek a régi értelemben vett rideg és könyörtelen elválasztó szakadékok. A gazdaságilag és földrajzilag összetartozó területek szétválása olyan politikai csínytevés volna, amelyet az új európai rend nemigen tűrhet meg. A döntőbírák elég erélyesen hangoztatott szempontja az volt, hogy olyan méltányosságnak kell érvényesülnie, amelynek nyomán a magyar és román nemzet végre megtalálhatja egymást

lelkileg is. Közös feladatok várnak erre a két nemzetre, s ezekre a közös feladatokra csak egyetértéssel lehet vállalkozni. Ez is benne van az ítéletben. S valóban keresnünk kell a módját, hogy az ítéletnek ezt a részét is végrehajthassuk. Ha fáj nekünk a széttépettség, erdélyi magyarnak és románoknak egyaránt, úgy a mai helyzetben talán inkább kapcsolhatjuk egymáshoz a két egész nemzetet, mint eddig. Ha nem egyébert, hát azért, mert nekünk! — erdélyi románoknak és magyaroknak — kapcsolódnunk kell. Olyanná kell tennünk az új határokat, hogy elviselhetők legyenek. Lelkileg és gazdaságilag is. Amit az Isten egységnek teremtett, azt egységben kell látnunk és a lehetőségekhez mérten megtartanunk. A politikai határ tartalmát most már talán lehet odáig szűkíteni, hogy ne maradjon benne több, mint amennyit a közigazgatás gyakorlatilag jelent. Ha valóban a nagy gazdasági, sőt szellemi egység felé tart ez a vén Európa, sőt az egész világ, ez amúgy is természetes. S ha nem bántjuk egymás nyelvi jogait és egymás nemzeti érzelmeit, már nincs is szükség többre. Minél hamarabb el tudjuk ezt érni, annál inkább elébe megyünk a fejleményeknek, és annál jobban járunk.

Úgy érezzük, hogy ez most az igazi feladat. Így elérhetjük azt, hogy mi anélkül nyerjük meg Erdélyt, hogy román társaink elveszítenék.

Igen, a veszteség érzését kell most közös erővel kiküszöbölnünk magunkból, hogy valóban mind a ketten nyertesek maradhassunk.

Ehhez kell a nyugalom és a higgadság!

És addig is, amíg a reánk váró nagy feladatra egy kicsit összeszedhetjük magunkat, tartsuk távol minden így vagy amúgy érintett néptársunktól a hisztériás izgatottságot, kapkodást, helyváltoztatási ösztönt.

Semmi sem okozhat most nagyobb kárt, mint a fejevesztett kapkodás.”

Nos, a cenzúra akkor inkább egyetértett írásom egészével, mint én most. Bizonyára azt méltányolta benne, hogy lényegében azonosultam a koronatanács határozatával. S nagyjában-egészében megfelelt annak a hatóságoktól is helyeselt célnak, hogy lehetőleg csökkentjük a

fenyegető hisztériás tüneteket. Így aztán csak két fél-sornyi szöveget kívánt kivésetni a matricából. Igaz, a cenzúrának nem volt utasítása s nem is érezte magát hivatottnak a történelmi szemlélet naivságának törlésére.

A Szabó Béni szövegéből nem törölt semmit. Azt hivatalos felhívásnak tekintette, minthogy az alájegyzése is így szólt: „A Romániai Magyar Népközösség nevében: Szabó Béni elnök.” A lap is hivatalos formában adta le ezzel az alcímmel: *A brassói Magyar Népközösség felhívása.*

„Tekintettel arra, hogy Románia és Magyarország kérdésében Bécsben hirdetett döntés után tömegével keresnek fel magyar testvéreim a magatartásukra vonatkozó tanácsadás céljából, ezért az alábbiakat közlöm:

Minden magyar testvérünk őrizze meg a nyugalmát, végezze rendesen megszokott napi munkáját, szigorúan tartson tiszteletben minden törvényt és rendelkezést, s egyelőre tartózkodjék minden olyan idő előtti költözködéstől, amellyel csak a különböző hatóságoknak okoz zavart, és saját magának és övéinek teremt súlyos helyzetet.

A két ország között történt megállapodás értelmében a megfelelő időben, az előirt formák szerint, mindenkinek módjában fog majd állani, hogy tetszése szerint válassza meg jövő otthonát. Az ezzel kapcsolatos különböző intézkedéseket mindenki nyugodtan várja be. Minden e kérdéssel kapcsolatos felvilágosítást, útbaigazítást, gyakorlati útmutatást Magyar Népközösségünk brassói szervezete útján a legmegfelelőbb módon igyekszünk megadni.”

Ágnes, csíki szolgálólányunk nem olvasta az újságot. Őt én igyekeztem megnyugtatni, amikor nyugtalankodni kezdett, hogy neki tán jobb volna azonnal hazamenni. Ne siessen — nyugtattam —, két hétig még nyitva Csíkba a határ. De másnap, vasárnap este, a nagy népgyűlés után nyomott hangulatban a szokásosnál hamarabb és lihegve szaladt haza vasárnap délutáni kimenőjéről. Sápadt volt és igen határozott:

— Ne tessék haragudni, de holnap megyek haza. S nem tudok más lányt hozni magam helyett. Mind igyekszünk haza, úgy egyeztünk meg.

— De hát miért ilyen hirtelen, Ágnes?

— Nem férünk meg itt már ezután. Elkergetnek. A délután is szétzavartak. Egy legényt meg is öltek az énekelők. Egyet pedig elverték.

Az „énekelők” tüntető vasgárdisták lehettek.

— Rémhírek ezek, Ágnes. Ilyenkor mindig túlozni szoktak az emberek.

Nem bizonygatott, hanem tájékoztatott:

— Falusfelei látták, amikor az énekelők ráomlottak. Úgy zuhant le a sétatéren, mint egy merőzsák. Látták aztán leterítve is. Egy rendőr őrizte...

Nem volt nehéz kitalálni, hogy mi történhetett. Tüntetőök támadhatták meg és szétkergették a magyarul viháncoló székely leányokat, legényeket. Gyanúnkat másnap igazolta a rendőrség is, de arra kért, ne írjunk róla semmit, ne keltsünk pánikot. Minden ellenkezés nélkül egyetértettünk a kéréssel. S két nap alatt elrepültek Brassóból a székely leányok és szolgálólegények, mint őszszel a fecskék. Legfeljebb egy-két árvát hagytak ott szász családoknál, akik védelmet ígértek, s állani is tudták ígéretüket. Ám erre a védelemre legjobb tudomásom szerint a továbbiakban nemigen volt szükség. Több erőszakoskodás nem történt, legfeljebb egy-két pofoncsapás a magyar beszéd miatt, de ilyesmi azelőtt is megtörtént; s rendszerint kölcsönös volt.

A riadalom azonban nemcsak a könnyen mozgó, kis batyukkal, papírtáskákkal, tarisnyákkal költözgető szolgálólegények, -lányok között volt meg, hanem olyan megállapodott, családot alapított, tűzhelyet vert, Brassóban megtelepedett székelyek között is, akiknek már egy kis házzal, gazdasági felszereléssel, műhelyecskével, bútorokkal, esetleg állataikkal együtt kellett volna kiszakadniok Brassóból. Ezek is nyugtalankodtak, kapkodtak, csomagoltak, pedig a döntés értelmében is hat hónapjuk volt az otthoncsere lebonyolítására. Nem hatottak eléggé a nyugtató, csendesítő cikkek, felhívások, szóbeli nyugtatások. Egy hét múlva a Brassói Lapok a vezércikk helyén közölt újabb nyomatékos bátorítást *Dolgozni tovább* címmel* Ide másolom ezt a szöveget is, mert hűségesebben

* B.L. 1940. szept. 7.

tájékoztat a riadt hangulatról, mint ahogyan én megmaradt emlékeim alapján mai szavaimmal tehetném:

„A csendesítő felhívások még mindig nem bizonyultak eléggé hatásosoknak. Mindenütt a magyarság legilletékesebb irányítói, elismert vezetői hívták fel a magyar tömegeket, hogy küzdjék le izgalmukat és félelmüket, mert az izgalom rájuk nézve káros és elhamarkodott lépésekre ragadja őket, a félelemre pedig nincsen ok. A felhívások és kiáltványok ellenére az át nem ítélt területek magyarsága és székelysége között már-már a menekülés látszatát öltő átköltözködési láz uralkodik. Olyan családok, akik évek keserves munkálkodása árán tudtak csak valamirevaló családi fészket, meleg otthont teremteni maguknak, most elkótyavetyélik bútoraikat, hátrahagyják ingóságait, feláldozzák eddigi kereseti lehetőségeiket, otthagyják alkalmazásaikat, és megindulnak a bizonytalanságnak. Mindenhonnan kapjuk a híreket, hogy az országutak tele vannak költözködő szekerekkel. De mindenhonnan kapjuk a híreket arról is, hogy azok a kis városok, amelyek eddig is külső ellátásra szorultak, zsúfolásig megteltek emberekkel. Ezekben a városkákban a hatóságok már falragaszokon figyelmeztetik a közönséget a túlzúfoltság veszedelmeire. Józan ésszel könnyű is belátni, hogy az átözönlő hatalmas embertömeg elhelyezkedést, munkát, foglalkozást nem kaphat máról holnapra. Azok, akik itt munkahelyeket, alkalmazást, kereseti lehetőséget dobnak el maguktól, ott talán hosszú ideig a munka- és keresetnélküliség bizonytalan sorsát vállalják. Nehézzé teszik az ottani ellátás kérdését, meggyűjtik a gondját-baját az ottani hatóságnak, de zavarokat okoznak a munkamenetben, az ellátásban, a termelesben itt is. Nem használnak senkinek vele, de ártanak még önmaguknak is.

Miért van erre szükség? A bécsi döntés világosan, félre nem érthetően megszabja az optálás lehetőségét és módját. Bőségesen elég idő áll mindenkinek a rendelkezésére, hogy ügyeit lassan és kielégítően rendezhesse, itteni értékeit pénzre válthassa, s úgy menjen el, ha már mindenképpen menni akar. Nincsen semmi ok a félelemre, aggodalomra és nyugtalanságra sem.

Mit mondjunk még, ami alkalmas a megnyugtatóra? Megmaradt intézményeink egymás után jelentik be, hogy a helyükön maradnak, s tovább is minden erejükkel igyekeznek megfelelni hivatásuknak. Ezeket nem szabad cserbenhagynunk. Áron püspök is, akit Erdély népe annyira a szívébe zárt, püspöki szóval rendelte el papjainak, hogy a helyükön maradjanak. A helyén maradt ő is. Nem maradunk tehát egészen árván, van és lesz kire hallgatnunk, aki köré tömörülhetünk.”

Akármelyik kollégám írta — talán Kakassy Endre — ezt a figyelmeztető felhívást, annak az eszében bizonyára ott volt cikke befejezésekor az a gondolat, hogy én is éppen ott járok Áron püspöknél, amikor ő az utolsó sorokat fogalmazza. Nem éppen a „tömörülés szándékával” — ez ugyanis református léte ellenére is az ő saját gondolata volt —, hanem segítséget kérni küldött hozzá maga Kahána. Hozzá Gyulafehérvárra és az onnan nem messze eső Gáldtőre, Szász Pálhoz. A lapvállalat mentése ugyanis újra égetően időszerűvé vált. A régi tervet ugyan már megvalósítottuk úgyannyira, hogy a lapcím alatti ügynevezett „felzet” szövege július közepén így módosult: *„Felelős szerkesztő Kakassy Endre. Laptulajdonos: B.L. Kiadóvállalat Részvénytársaság. Felelős igazgató: Kacsó Sándor. Bejegyezve G.M. 920/1938. Trb. Brasov.”* Kakassy ugyan már felelős szerkesztő volt, de az utána következő szöveget Harmath Zoltán, a cég mindentudó jogtanácsosa ekkor találta szükségesnek a fentiek szerint módosítani. S Kahána ezt a szövegmódosítást (névcsere) meg is tetézte azzal, hogy júliustól nem járt be az irodájába, én ültem be az igazgatói szobába papiroson hitelesített „rangommal”, de gyakorlatilag csak főszerkesztői munkakörrel. Az „igazgatással” kapcsolatban nem lehetett semmi aggodalom, mert a kiadóhivatal főnöke Kahána Samu maradt, Bernát öccse, aki kitűnően betöltötte az igazgatói munkakört is.

Csak hogy úgy érezte Kahána Bernát, most már ennyi sem elég, most már új „gazda” kellene nemcsak a lapnak, hanem a nyomdavállalatnak is. Elővettük tehát a korábbi gondolatot, hogy ajánljuk fel a nyomdát megvásárlásra a Magyar Népközösségnek. Bánffy Miklós járt is egyszer

már nálunk megtekinteni az egész üzemet. Bánffy azonban már Kolozsvárhoz tartozott, nem volt mit keresnünk nála. Ezért kellett nekem Gyulafehérvárra utaznom Márton Áronhoz, hogy megszerezsem a támogatását, s tőle Gáldtőre Szász Pálhoz, aki annak idején felvetette a komoly megvásárlás lehetőségét.

Tövisen hatalmas vasgárdista tüntetésbe estem bele. Zöldinges „énekelők” töltötték meg az összes váróterme- ket, de még a folyosókat, a jegypénztárak előterét is. Szorongva húztam meg magam egy sarokban, s meg nem szólaltam volna egy világért sem. Szerencsére nem is szólított meg senki, civilben voltam, látták, nem tartozom hozzájuk. Én pedig azt láttam, hogy *valóban sürgős küldetésben járok*, ugyancsak sietnünk kell, ha idejében célt akarunk érni. Két-három vonat is átment az állomáson, amíg úgy elfogyott a tömeg, hogy én is felmerészkedtem a gyulafehérvári szerelvényre...

Áron püspök baráti kedvességgel fogadott. De elkomolyodott, amikor támogatását kértem szándékunkhoz. Egy olyan kérdést tett fel, ami váratlanságával mellbe vágott. Nem értettem, hogy mit akar vele.

— Te vállalnád Szász Pált gazdádnak?

Miért ne vállalnám? — kérdeztem elámulva. Úgy tudtam, hogy egyetértő kapcsolat van köztük.

— Hát a petrozsényi bányavállalat urai közé tartozik. Nem tudtad? A magyarországi részvényesek itteni megbízottja...

Eszembe villant egy pillanatra, tán azt akarta kitapogatni, hogy csakugyan kommunista vagyok-e, ahogy hírlélik. De hiszen ezt nyíltan is megkérdezhetné volna.

— Ha ő vállal engem, én is vállalom őt — mondtam kissé határozottabban a kelleténél.

— Akkor jó! Most nagy szükség van a teljes egyetértésre. Én is helyeslem a tervet. Beszélek is vele, ha visszaérkezik Bukarestből...

Most sem tudom eldönteni, hogy mi más oka lehetett furcsa kérdésének, mint amit akkor gyanítottam. Nem az érdekelte, hogy tényleg kommunista vagyok-e, hanem az, hogy az adott körülmények között is ragaszkodom az osztályharchoz, vagy nem. S azt helyeselte, hogy nem ragaszkodom.

Nagy megnyugvás fogott el, mikor megígérte, hogy beszél Szász Pállal, mert ő is egyetért a tervvel. De ki is egészítette az eddigi elképzelést.

— Úgy gondoltam, hogy új helyzetünkben Enyedet kell központunkká tennünk. Gazdasági, társadalmi és szellemi központunkká... A lap is ott kellene...

Ez meglepett. Otthagyni Brassót? Vitázni azonban ráérünk erről később is. S nem is csak a kettőnk dolga...

Nem szóltam hát semmit erről, hanem inkább arról, hogy a lap ügye most már igen sürgető, s ezt nyomatékosan tettem azzal is, hogy magam is sietve búcsúztam:

— El kell érnem még a legközelebbi vonatot, hogy minél előbb otthon lehessenek.

Nagyon éreztem, hogy versenyt kell szaladnunk az eseményekkel.

A siettető okok között a tövisi állomáson észlelt zöld áradat után egy újabb is fogadott Brassóban, mindjárt a megérkezésem után. Este volt már, be akartam menni a szerkesztőségbe még lapzárta előtt. Egyrészt, hogy beszámoljak utamról, másrészt látni-hallani akartam a legfrissebb jelentéseket-híreket, mert forró volt a hangulat az egész országban.

El is indultam, de a nagyposta épületének a sarkán váratlanul rám rivallt egy szuronyos katona:

— Űnapoi! Vissza!

Magyarázkodni kezdtem, hogy csak ide közel, alig száz lépésre megyek, a Korona kávéház mellé, de a fegyver hirtelen lecsapódott a katona válláról, s a szurony szembefordult velem:

— Űnapoi!

Ez hát azt jelentette, hogy előre semmiképpen, de-visszafelé mehettem. El is mentem a Székely Társaság vendéglőjébe, ahol a megszokottnál is többen voltak, s láthatóan igen izgatottak. Ott aztán megtudtam, hogy egy vasgárdista csoport elfoglalta a központi rendőrséget, a katonaság elzárta az oda vezető utcákat, nehogy még többen odagyűljenek.

Azok pedig odabentről élcelődve telefonálnak szét a városba ismerőseiknek, de ismeretleneknek is. Na, igyekeztem haza, nehogy belekeveredjek valami csetepatéba.

Másnap reggel a Brassói Lapok nagy címekkel hozta az első oldalon:

Antonescu tábornok a teljhatalmú kormányfő.

Felfüggesztették az 1938. évi alkotmányt, és feloszlatták a törvényhozás két házát. Rendelet törvény jelent meg az uralkodói előjogok új szabályozásáról. — „Nem új kormány, hanem új rendszer” — hangoztatja Antonescu miniszterelnök kiáltványa.

A címek utáni szövegből kiderült, hogy királyi rendelet nevezte ki Antonescu tábornokot miniszterelnöknek, ugyancsak királyi rendelet függesztette fel az alkotmányt és oszlatta fel a parlamentet, ő írta alá az uralkodói előjogok szabályozásáról szóló rendelet törvényt, de nem a maga jószántából. Az utolsó pontja ugyanis az előjogok felsorolásának így szólt: *„Minden más államhatalmat a miniszterelnök gyakorol.”*

Az új miniszterelnök tábornok volt, nem politikus, nem sokan ismerték hát az országban. Azért az Unversul rövid ismertetést adott személyéről. Ezt fordította le a Brassói Lapok is:

„Antonescu tábornok az az ember, akibe a román nép régóta a reményeit helyezte. Az az ember, aki alig most, három napja szabadult ki a beszercei börtönből, ahol törvény nélkül és ítélet nélkül tartották. Az az ember, akit csak most, amikor a kés már csontunkig hatolt és a határok nagyrészen elvesztek, hívtak fel, hogy nyugalmat és vigasztalást hozzon a népnek, amelyet elkeserített a zsarnoki uralom, amelyben tíz éve él, és amely idő alatt alattomosan legyilkolták a nacionalista nemzedék ifjait, és a fegyverkezés ürügye alatt milliárdokat harácsoltak el az országtól.”

Az engedélyezett „királyi előjogokat” csak másfél napig élvezhette II. Károly király. Másnap ugyanis lemondatták fia, Mihály javára. Cserébe kapta a lehetőséget, hogy egy jól felpakolt különvonaton Lupescuné asszony és szűkebb baráti köre társaságában elhagyhatta az országot. A határ előtt felfegyverzett vasgárdisták lövöldöztek rá a robogó vonatra.

A gyorsan pergő eseményekről a sajtó és az ország népe csak lezajlásuk után egy-két nappal értesülhetett. Kormányja az országnak még nem is volt, csak miniszterel-

nöke. Az új kormány az események menete közepette kezdett összeállni, s csak a hónap közepén, szeptember 14—15-én véglegesítették. Antonescu tábornok, a miniszterelnök a hadügyi tárcát is megtartotta magának. A minisztertanács elnökhelyettese Horia Sima lett, de a vasgárdisták közül kerültek ki a legfontosabb miniszteri tárcák birtokosai is. A sajtó és propaganda egészében a vasgárdisták ellenőrzése alá került. Néhány szakember államtitkári beosztást kapott, de ezek is a vasgárdisták régebbi rokonszenvezői voltak. Az új kormány be is jelentette, hogy az országot „nemzeti légionista államnak nyilvánítja”, s kimondta azt is, hogy a Vasgárda az egyetlen politikai mozgalom, amely törvényesen tevékenykedhetik. Megszűnt tehát még a királytól alapított Nemzet Pártja is, amelybe már akkor tömegesen a vasgárdisták léptek be.

És munkába állott az új sajtó- és propagandaszervezet is. A fővárosi lapok értesülése nyomán híre járt, hogy kihantolják Zelea Codreanu és társai holttestét, a király áldozatait, s megfelelő egyházi pompával temetik el újra, díszes emlékművet állítva sírhantjuk fölé. Sokat foglalkoztak a fővárosi lapok Zelea Codreanu, a Vasgárda alapítója és első kapitánya családjával. Ezek nyomán a Brassói Lapok is közölt szeptember 16-i keltezéssel számában egy cikkekcskét, amely nem egészen állott összhangban a már megtörténekkal, de jellemző fényt vet a vasgárdista mozgalom keleti ízű miszticizmusára. A cikk tartalmának lényege az, hogy a volt kapitány édesapjának véleménye szerint a Vasgárdának egy évig még várnia kell, amíg teljes egészében átveheti a hatalmat az ország fölött. A Brassói Lapokban közölt szöveg a következő:

„A fővárosi lapok érdekes beszélgetést közölnek Ion Zelea Codreanu középiskolai tanárral, Corneliu Codreanunak, a Vasgárda egykori megalapítójának és vezetőjének az édesapjával. Arra a kérdésre, hogy milyennek látja a jelenlegi világhelyzetet és a jövőt, az idősebb Codreanu a következőket mondotta.

— Úgy a mai helyzet, mint az ezutáni helyzet teljes egészében Isten akaratának felel meg és fog megfelelni. A

brit birodalom, amely a zsidó-szabadjóműves világ révén a földgolyó uralmának sátáni részét képviselte, néhány napon belül összeomlik. Ez Isten ítélete azért, mert a világháború után át akarta adni csúfságból a Szent sírt Krisztus gyilkosainak és tagadóinak. Nem a tengely fogja megverni, hanem a tengely által Isten pusztítja el Angliát.

—Volt valaki nálunk az országban, aki teljes biztonnággal előre látta, hogy mi történik a világon. Ez az ember a Légió kapitánya volt. Azok pedig, akik ma is azt merik állítani, hogy végül mégiscsak Anglia kerül ki győztesen, megérdemlik, hogy azonnal elmeógyógyintézetbe dugják őket, ha őszinték, viszont ha egyszerűen csak álnokok, akkor Eminescu szavait idézhetjük rájuk: Hol vagy, karóbahúzó vajda, hogy tedd rá a kezedet?

Arra a kérdésre, hogy véleménye szerint a nyugati háború ilyen gyorsan véget ér-e, Codreanu a következőket válaszolta:

—Nyugaton hamarosan befejeződik, de Istennek a sátán ellen folytatott hadjárata nem tekinthető befejezettnek mindaddig, amíg a pokol valamennyi hatalmát vissza nem kergetik a földről a pokolba. Előbb vagy utóbb ez is megtörténik.

A továbbiakban (— ezt kiemelve közli a lap —) Ion Zelea Codreanu azt mondta, hogy *»Romániának mindörökké és elválaszthatatlanul az Isten által vezérelt tengelyhatalmaknak a sorsához kell kapcsolnia a maga sorsát, mert akkor semmit sem veszít el.«* Azt is elmondotta, hogy véleménye szerint, amely fiának is véleménye volt, még nem érkezett el a légionista Románia ideje. Corneliu Zelea Codreanu kijelentette annak idején, hogy az országot legalább egy évig egy tábornoknak kell előkészítenie a légionista rendszer számára, és azt is megmondotta, hogy Antonescu tábornokra vár az a szerep, akinek a hadvezéri tehetségét az idősebb Codreanu legalább háromszor többre becsülte, mint Averescu tábornagyét. Véleménye szerint Antonescu tábornoknak minél tapasztaltabb, de főként kivételesen hazafias és teljesen érdektelen személyiségekből kell kormányt alakítania, amelyben egyetlen légionista se vegyen részt, hogy a Vasgárda, mint tartalék, teljesen érintetlen erőben maradjon.”

Nem azért iktatom ezt az akkori „izgalmas” cikket emlékiratomba, hogy megmosolyogtassam vele a mai olvasót. Ez a nyilatkozat két-három nappal azelőtt jelenthetett meg a fővárosi lapokban, ahonnan mi átvettük. A Brassói Lapok pedig két nappal dátumozott előre. Az öreg Ion Zelea Codreanu tehát 4—5 nappal szeptember 15-ike előtt mondhatta el ezt a látomásos jóslatát és mártír fia egykori elgondolását arról a bizonyos készülzeti évről. A vasgárdisták tehát nem alkalmazkodtak volt első kapitányuk politikai végrendeletéhez, mohóbban kaptak a hatalom után. Elszámította hát magát Antonescu tábornok is? Másként aligha engedi a cenzúra a nyilatkozat közlését, amelyet olyan hamar megcáfoltak az események. Lám, három-négy nap is alig kellett, s megvalósult az egy évvel később esedékes „légionista Románia!”

Az olvasók — legalábbis túlnyomó részük —, amikor tizenötödike másnapján *ezt* olvashatták, s felismerték a pár nappal azelőtt olvasott nyilatkozat gyors és kemény cáfolatának jelentését és jelentőségét, bizonyára beleremetek. Ki ilyen, ki olyan értelemben. A többség inkább a rémülettől, mint az örömtől. Sokan emlékeztek még, hogy a volt kapitány három „véres napot” is bejósolt. Én azok közé tartozhattam, akiknek a rémülettől szaladt végig a hideg a hátán. Hiszen szinte most is érzem a megrendülést, ami akkor elfoghatott.

— Úristen, hát lehetett ilyen politikai levegőben létezni? Közéleti életet élni?

Lehetett. Muszáj volt.

Sors bona, nihil aliud — jut eszembe most a költő Zrínyi Miklós jelmondata, amit bizonyára az ő hasonlóan zivataros életének korszaka fogalmazhatott meg benne.

UTOLSÓ HÓNAPJAIM BRASSÓBAN

Tizenötödikével a döntés szerint lezárulnak az újonnan született határok. Utána nem lehet már többé nekiszaladva menekülni. Ezt én az elmúlt két hét alatt nem tartottam számon ilyen értelemben. Én az alatt a két hét alatt nemcsak a lap ügyeivel nyűgölődtem, hanem megharcoltam magammal is, a feleségemmel is. Ámbár magammal, amint fentebb is jeleztem már, nem is kellett viaskodnom. Nekem eszembe se jutott volna a nekiszaladás a bizonytalanak, ha a feleségem — látva és olvasva a fejvesztett menekülést — félénken fel nem veti a gondolatot:

— Nem kellene nekünk is Kolozsvárra mennünk? András is könnyebben oda vihetné a gyermekeket...

Két nagyobb gyermekünk ugyanis otthon nyaralt a szülőföldemen, a Nyáradmentén. Már izentünk is, hogy András sógor hozza haza őket Brassóba, amíg még lehet!

Feleségem kérdése tehát egy kicsit fel is ingerelt:

— Csak nem lehetek olyan pofátlanul álnok képmutató, hogy másokat nyugtatok, marasztalok, helytállásra biztatok a lapban, magam meg elszaladok?

Az ingerültség indokolatlan volt, mert a feleségem kérdése szelíden hangozott, inkább csak felvetette a gondolatot, nem volt benne semmi sürgetés. Ismerte makacs kitarásomat, s még büszke is volt rám miatta.

A gondolat azonban felvetődött, felelni kellett rá.

Kolozsváron most olyan emberbőség lesz, főként újságírókban, hogy nem marad ott nekünk álltányi hely sem — fogtam én is töprengésre a hangot.

Aztán befelé igyekezve a szerkesztőségbe, már nem is játszottam a töprengőt, hanem tettem azt valóságosan is. Csakugyan, kapnék-e én Kolozsváron egyáltalán állást, ha rászánám magamat a kimenetelre? Mondjuk az optálási időn belül? Aligha! A Keleti Újságnál tán, amellyel olyan keserű csatákat vívtam? S nem is csak a lappal magával, hanem főbb embereivel is. Az Ellenzéknél esetleg

inkább, az a Népközösség oldalán volt az utolsó két évben, s azelőtt is gyakrabban mellém állott, mint ellenfeleim oldalára. Igen ám, de újabban érkezett hírek szerint a Bánffy-csoport ott most, az új helyzetben, háttérbe szorult politikailag. Bethlen gróf került előtérbe, aki a mai hivatalos vélemény szerint keményebb legénynek bizonyult, nem adta be a derekát a királyi diktatúrának. Hiszen még nálunk is vita indult, hogy: nem hibáztunk-e a Népközösség megalakításával? Nem kellett volna-e inkább kint tartani Bethlen ellenzéki magatartása mellett? Szerencsére Jakabffy Elemér is határozottan kiállt a Népszövetség mellett, noha ő is elég sokáig kint tartott Bethlen oldalán.

Egyébként is: mit keresnék én ott, ahol most bizonyára diadalát üli a mindig német-párti, a fasizmus szálláscsinálója szerepét vállaló nagyváradi Magyar Lapok? Milyen kárörömmel csapna most le rám, annyi ellenem viselt és csúfos kudarccal végződött hadjárata után? Hát hiszen *gyakorlatilag* igaza is volna. Ebben az újabb történelmi fordulóban én csak az *erkölcsi* igazammal maradnék. Erkölcsei fegyvereimet azonban hamar kiverné kezemből a most ott is tombolni kezdő fasiszta szellem! Nem, nem bírnám én ott ki újságíróként egy hétig sem. Tán otthon Mikházán, meghúzódva az ekeszarv mögött? Ott tán igen. De mi lesz akkor a Családi Alappal, a családi szerződéssel? Nem gyarapítani, inkább fogyasztani kezdhetném én is a Lacitól kapott alaptőkét. Nem könnyű három gyermeket felnevelni a rám jutott négyholdnyi örökségből. Elkezdni se tudnám a gazdálkodást. Nem volna mivel. Erővel se bírnám, felszerelésem, állataim sincsenek. S csak felkavarnám sógoraim, leánytestvéreim életét is. Nem én segítenék nekik, hanem nekik kellene segíteniök rajtam... A hazatérés gondolatát tehát egyből elvettem. Még mielőtt egyáltalán komolyan felvettem volna.

Ezekből a gondolatokból az esti lefekvés utáni csendes beszélgetésben — erősen szűrve-szelidítve — részesült a feleségem is. Nagy türelemmel és egyetértéssel hallgatott meg. Hát az eke szarva mögött ő sem igen tudott elképzelni, hanem a kolozsvári elhelyezkedéseim lehetőségeit mérlegelő fejtegetésemhez volt, mégpedig igen tömör hozzászólása:

— Hát azt igazán én sem szeretném, hogy az az utálatos Sulyok diadalmaskodjék maga fölött...

Igen ám, de mindjárt a döntés utáni héten táviratot kaptam Bajcsy-Zsilinszky Endrétől, hogy menjek azonnal Budapestre az ő néplapjához szerkesztőnek.

Eszembe se jutott engedni a csábításnak, hogy pesti újságíró legyek. De a feleségemben örömet keltett a meghívás.

— Na látja, hogy ott is vannak, akik becsülik magát!

— S maga elmenne három gyerekkel Budapestre? Az ottani nyomorúságba, amit Bajcsy-Zsilinszky kis néplapja biztosítani tudna nekem?

— Én egyelőre Kolozsvárra mennék a gyermekekkel, anyukámékhöz. Maga egyedül mehetne Pestre, amíg mi is felmehetnénk...

Én tudtam, hogy ez mennyi veszélyt rejtő kalandos vállalkozás volna, azért — bevallom — türelmetlen s tán emiatt kissé ingerült és pózoló lettem.

— Márpedig én nem mozdulok innen, amíg a Cenk el nem mozdul.

A hang is, a póz is annyira meglepte, hogy megbántódott, s nekem új gondolatokkal kellett viaskodnom a szerkesztőségbe menet. Bajcsy-Zsilinszky tán nem is tudja, hogy nekem háromgyerekes családom van. Honnan tudna nehezen fenntartott lapjánál annyit fizetni, hogy el tudjak Pesten tartani egy ekkora családot? Együtt dolgozni Bajcsy-Zsilinszkyvel csábító gondolat volna, de vajon megtérne-e sokáig ott az egyre vadulóbb fasiszta közélet? Aztán elmosolyodtam magamban, mert eszembe jutott valami. Egy tréfás lehetőség, amellyel Tamási Áron fenyegetett meg kacagva. Még csakugyan felakasztatna ott engem most Pethő Sándor, ahogy ígérte Áronnak.

Bajcsy-Zsilinszky neve idézte fel bennem ezt az előbb komoly, később anekdotikussá szelidült történetet, amely minden anekdotikussága mellett is igen jellemző volt az akkori helyzetre. Azért is mondom el most.

A történet első felét, a komolyabb részét, magam élttem át Pethő Sándor házánál, a csattanóját később Tamási Áron hozta haza Budapestről.

A harmincas évek vége felé, az évre nem emlékszem pontosan, ezt nyomozzák ki az irodalomtörténészek, az

Erdélyi Helikon küldöttséggel képviseltette magát egy budapesti könyvnapon. Benne voltam ebben a küldöttségben én is. Így kerültem a meghívottak közé egy vacsora utáni baráti összejövetelre Pethő Sándor házához. Tán mint Erdélyben „nevezetes” újságírókat vettek be a meghívottak közé, Tamási Áron, Ligeti Ernő s még egy-két helikonista mellett. Pethő Sándor a Magyar Nemzet főszerkesztője volt, igen megbecsült ember a szakmában, s emellett még haladó gondolkozású is, aki szívesen fogadta a „szabadabb szelleműnek” hírlelt erdélyi írókat-kartársakat. Szép ember volt, szép lakásban, szép feleséggel, szinte kívántatta, hogy én is olyan legyek Brassóban, mint ő Budapesten.

A beszélgetés igen fesztelen volt, politikailag is szabad. Lehetett rosszallani a hitlerizmust, amibe — mármint a rosszallásba — igen hamar beletaláltam magamat. Az Európában már egyre inkább veszélyeztetett demokráciát féltettük valamennyien, s Pethő nem minden büszkeség nélkül vallotta, hogy náluk milyen szilárd a szólásszabadság, s szerinte nem fenyegeti komoly veszedelem a szabad parlamentarizmust, úgy véli, teljesen leküzdötték az ellenforradalmi szellemet. Gyakorlatilag is.

Bennem erre incselkedni kezdett az ellentmondás ördöge. Két dolog jutott eszembe, amelyeknek nem volt semmi közük egymáshoz, mégis összefüggtek valahol a gondolat mélyén. Az egyik bukaresti történet volt, s meggondolkoztató emlékeim közé tartozott. Egyszer, egy nemzeti parasztpárti kormányzat idején, előre megkért interjúért váraкоztunk a földművelésügyi minisztérium várotermében, s már éppen reánk került volna a sor, amikor váratlanul s kissé rendetlenül is betódult a terembe egy csapat rongyos, viseltes ruhájú román paraszt. Mi jólöltözöttek és jólfésülten mozdultunk előbbre, mint éppen sorra kerülők, de a miniszter titkára váraкоzásra intett, s beengedte az orrunk előtt — a parasztok küldöttségét. Én egy kissé elámultam, de úgy éreztem, helyesen van ez így, hiszen a földművelésügyi miniszter inkább a parasztoké, mint a miénk.

Most e gondolatom mellé állítottam Tamási Áronnak egy nem is olyan régen olvasott cikkét, amely arról szólt, hogy miképpen zsúppolták ki őt, Féja Gézát és Búza Barna

volt minisztert Tarpáról, vissza Budapestre. Bajcsy-Zsilinszky Endre tartott választási gyűlést tarpai „kurucai” között, s ők segíteni akartak neki. Ezt nem helyeselte az ottani főszolgabíró, fel is tartóztatta őket, s egy egész éjszakai „alkotmányos” vizsgálat után kikísértette őket csendőreivel az állomásra: menjenek csak vissza Budapestre! A főszolgabíró ezt természetesen a kormánypárt jelöltje érdekében cselekedte, akit sikerült is megválasztatnia Bajcsy-Zsilinszkyvel szemben.

A Bukarestben átélt jelenet emlékének és a Tamási Áron gúnyosan keserű beszámolójának házasságából született meg bennem a beszélgetést megzavaró erős mondat:

— Hát nem tudom, egy esetleges népszavazás esetén Erdély népe megszavazná-e *ezt a ti csendőrös-főszolgabírák demokráciátokat!*

Mondottunk mi magunk között ennél sokkal keményebb kritikát is! Áron rögtön elérte, mire gondolok, s rábólintott:

— Bizony!

De helyeselt a vendégként jelenlevő s ugyancsak erdélyi származású Ignác Rózsa író, Makkai Sándor volt kolozsvári református püspök unokahúga is. Ezt a püspök-rokonságot azért hangsúlyozom itt, mert ez a tény maga különös nyomatékot adott — mint hamarosan kiderült — az én mondatomnak. („Még a református püspök unokahúga is!”)

Pethő Sándor ezzel a fentebb idéző-zárójelbe tett felkiáltással a fejéhez kapott, amelybe annyi vér szaladt hirtelen, hogy rosszul lett, vissza kellett vonulnia. Felesége néhány perc múlva visszatérve közénk elnézést kért: neki a férje mellett kell maradnia, erős fejszagatása van.

A társaság restelkedve szedelőzködött, s az én szégyenkező mentegetőzésem mellett elvonult. Ámbár mi erdélyiek nem is tartottuk olyan meggondolatlanoknak azt az én ünneprontó mondatomat. Legfeljebb hebehurgyának egy kicsit, amennyiben ki nem mondott összehasonlítás rejtőzködött benne, amit Pethő nem érthetett meg, sőt félreérthetett. Megéltünk mi ottan sokkal csúnyább választási visszaéléseket is!

Hogyan enyhült ez a kínos jelenet később anekdotává? Áron mesélte el egy Pethővel történt újabb találkozás után. Bejött ebbe az újabb beszélgetésbe a tarpai választási motívum is, de ez csak enyhítette, nem oldotta fel egészen Pethő felháborodását. Erősen megrendítette az én „elfajzásom”.

— Azért én az ilyen hazaárulókat — mondta mély meggyőződéssel — felakasztanám, ha úgy fordulna a világ.

— De akkor engem is melléje! — kacagott Áron. — Hát te csakugyan azt hiszed, hogy az erdélyi románok rászavaznának a csendőrökre, főszolgabírókra?

Pethő enyhülten mosolyodott el:

— Na látod, én csakugyan azt hittem abban a pillanatban, hogy egész Erdély magyar! Nem, a románok nem szavaznának ránk. Sajnos!

— Ebben egyetértek veled. A sajnóban! — felelt Áron.

Mikor ezt később elmesélte nekem, s közölte, hogy „Pethő már nem haragszik”, láttam rajta az elégedettséget, hogy ilyen *ügyesen* tisztázta a dolgot. Tudta ő is, amit én: mi bizony mind a ketten úgy értettük akkor, hogy mi magyarok nem szavaznánk a csendőrökre, szolgabírákra.

Jaj, be régieknek tetszenek most ezek a dolgok. Pedig legfeljebb másfél-két esztendősek lehetnek!

Végignyargaltak az agyamon ezek a gondolatok — s nem nyugtattak meg. Pethő Sándor ugyan nem haragszik már rám — mosolyogtam befelé savanyúan —, de a bécsi döntés aligha változtatta meg a csendőröket, főszolgabírákat. Nem, nincs ott nekem semmi keresnivalóm.

S hát itt tán van? Itt más a politikai rendszer? Itt otthonosabb lehetek a magam világgépével? Itt nem kell fél-nem semmitől?

Itt is kell, persze, s éppen ugyanolyan okokból, mint ott. Mégis, itt már itthon vagyok, a családommal vagyok, lakásom van, ahová elrejtőzködhetem a rossz szemek, tekintetek elől. S vannak itt hűségesebb barátaim is! Itt, ha keres, legfeljebb megtalál a baj, megpróbáltatás, nem magam rohanok elébe!

Nem lehetne ezt is ilyen őszintén, ilyen nyíltan megbeszélni este a feleségemmel? — ötlött fel bennem a gondolat. Nem, nem lehetne. Egyszer, a nagy bankcsatám idején már bevontam aggodalmaimba, hogy tán nem is tudom győzelmesen megvívni a harcot azokkal a nagy hatalmasságokkal! Kerekre tágult a szeme, nem is csak mondta, inkább megállapította:

— Istenem, hiszen maga fél!

Megdöbbsent csalódást éreztem ki akkor a szavaiból, de inkább a hangjából. Hát engem többet ne fogjon rajta, hogy félek!

Hiszen csakugyan nem is féltem, hacsak nem a félelem egyik fajtája, ha az ember mindenre elszánja magát!

Két napig rossz volt, feszült a hangulat nálunk. Este, amikor hazakerültem a szerkesztőségből, egy barátnőjét találtam ott a kisfiam mellett. Ő kiment az állomásra, várja két nagyobbik gyermekét, kell már érkezniök, mindjárt lejár a határidő! S a vonatok a nagy kavarodás miatt nem tartják a menetrendet...

Kimentem az állomásra én is. Alig találtam meg a kavargó tömegben. Végre kint, a szélfűvásos, rideg esteledésben megleltem a peronon, az állomás épületének egy kiszögellésében, a csatorna mellé húzódva. Hazavittem. Másnap már egyenesen ott kerestem és találtam meg. Megint szótlanul mentünk haza. Harmadnap azután, két nappal a határidő előtt, napsütéses délelőtt érkezett meg András sógor a két gyerekkel. Azért nem sietett, hogy elkerülje az első napok riadalmas forgatagát. De most már meg se pihenhet, sietnie kell vissza, mert nem járnak rendesen a vonatok, ki kell lesni, s nem akar itt rekedni.

A két gyerek megérkezése akkora öröm volt, hogy feloldódott a feszült hangulat. Most már mindnyájan együtt vagyunk, jöjjön, aminek jönnie kell.

Jött is. A lapot napról napra nehezebben sikerült előállítani és szétküldeni. Előállítani azért, mert úgy fogyott a szerkesztőség, mint a fogyó hold. Előbb a távolabbról származottak hagytak ott, emlékezésem szerint leghamarabb a szatmári származású Jakab Antal és egy gyakornok, a kis Merle. Református teológusból akart átnyergelni az újságírás ficánkolóbb paripájára, bár ő maga

ugyancsak szelíd ifjú volt, s a neve eredetét se tudta megfejteni. Most már aligha a Brassói Lapoknál képezi ki magát újságírónak. Gárdos Sándor valamelyik magyarországi kis városkába ment — haza! Itt most már kétszeresen idegenben érezte magát. Aztán a két székely hagyott ott. Fiatalemberek voltak, semmi sem kötötte őket Brassóhoz, és erősebben vonta most őket a családi otthon. Az egyiket, László Zoltánt Sepsiszentgyörgyön, a másikat, Tompa Istvánt, Tompa László költő fiát Székelyudvarhelyen.

Tamás Gazsi még a döntés előtt elment egy időre Sepsiszentgyörgyre tudósítónak, s már nem jött vissza. S nagy meglepetésünkre s egészen váratlanul otthagya Brassóban fiatal feleségét és kisgyermekét Gábor Pista, Kahána veje, a „vöszerkesztő” is. Ő el se búcsúzott tőlünk, egyik napról a másikra úgy eltűnt, mintha ott se lett volna. — S nem búcsúzott el mástól, éppen csak tőlem egyedül, Körösi Sándor sem. Nekem megsúgta, hogy Pestre megy, ott úgyszólván már meg is van a helye a Pester Lloydnál. Itt a Brassói Lapoknak, a Székelyföld elszakításával, nagy jövője úgysem lehet, nem tud majd eltartani komolyabb újságírókat.

Körösi jóslásától, hogy a Székelyföld nélkül igen kisvárosi lappá zsugorodhatik a Brassói Lapok, mi is féltünk. Tárgyalgattunk is róla, de valami naiv elképzeléssel, amelyben éppen Kahána igazgatónk járt elől, abban reménykedtünk, sőt egyenesen bízunk benne: nem lehet olyan szigorú ez a természetellenes új határ, hogy át ne juthasson rajta a lap: úgyszólván a szomszédba ugyebár... Majd csak találnak rá megoldást a kormányok, hiszen most már ugyanabba a szövetségi rendszerbe tartozik mind a két ország...

Mire a határzár bekövetkezett, úgy emlékszem, nem maradtunk többen a szerkesztőségben négyenél. Kakassy Endre, Halász Sándor, Kőműves Géza és én. Egész napunkat a szerkesztőségben töltöttük, s azon voltunk, hogy — ha tartalomban és szellemi értékben nem is sikerülhet — terjedelmében a régi színvonalon tartsuk a lapot. S én csak írtam a korábbinál is gyakrabban a vezercikket az igazgatói szobában, hogy titkoljuk elszegényedésünket, amíg lehet.

A szeptember 15-i, vasárnapi vezércikk ríme ez volt: *Befelé nézzünk!* (vagyis önmagunkba). A következő vasárnap *Magyar Párt-e vagy Magyar Népközösség?* címmel Jakabffyval szavaztam a Népközösség mellett. Aztán már csak hétköznapiak következtek, csütörtökön, szeptember 26-án *Színészetünk* címmel vettem számba, hogy mivel maradtunk ezen a téren, másnap, pénteken *Az új csendőrhöz* fűzött reményeinknek adtam hangot, október 2-án „*Mindkét ország érdeke*”, 3-án pedig „*A sajtó szerepe*” volt a vezércikk címe. E két utóbbinál az idézőjelek külön jelentőséget voltak hivatottak sugalmazni azzal, hogy magamnál jelentősebb helyről származó gondolatokat tolmácsolok. S úgy is volt. Az első Csáky István magyar külügyminiszternek a Giornale d'Itáliában megjelent s nálunk is közölt nyilatkozatával foglalkozott, a második az Univer sulnak a sajtó szerepéről írott cikkéhez kapcsolódott.

A sajtó szerepe!

Furcsa grimaszként mered szembe velem ez a cikkcím most, hogy újra olvasom — írván e visszaemlékező sorokat.

Ez volt ugyanis az utolsó vezércikkem a Brassói Lapokban.

Másnap délelőtt háromtagú, zöld inges, formaruhás csoport jelent meg a nyomdánkban. A szerkesztőségbe fel se jöttek, egyenesen „a pincébe”, a rotációs gépterembe mentek, ahol még csak az öntömester segédjét találták. Előkészítette a formaöntőket a délutáni munkára. De vele se tárgyaltak sokat. Éppen csak figyelmeztették, hogy a géphez nyúlni ezután tilos.

Aztán hivatalosan lepecsételték a nyomda bejáratát.

Az most már ezentúl csak a légió rendelkezésére áll.

Én, mihelyt beérkeztem a szerkesztőségbe, mindjárt Kahánához rohantam a lakására. Aztán az ő ösztökélésére már rohantam is tovább, a Vaszárda pártirodájára — tiltakozni.

Ott egy ismerős román ügyvéd fogadott, s már előre intett mosolyogva:

— Tudom, tudom! A lap keresztény részvénytársaság tulajdona. Azt mi nem is bántjuk. De a nyomda, az zsidó vagyon. Azt lefoglaljuk a legionista haza javára!

Azt hiszem, igen alaposan tájékozódtak előbb, talán a kereskedelmi és iparkamaránál, talán a törvényszéken is. Azért volt az az előre küldött gúnyos mosoly.

Egy kicsit ténferegtem az utcán, nem vittem egyenesen Kahána lakására a rossz hírt. Nem is hozzá mentem először, hanem fel az „igazgatói irodámba”. Egy fénykép függött ott a falon. Az 1848-ban megjelent Brassói Lap első oldalának a fényképe. Ezt tekintettük ősünknek. Legrégibb elődünknek. Néztem rajta az évszámot, és sajnálkoztam: hát csak nem tudtuk megérni a századik évet! Gondoltam, befelé fordítom a fényképet a falnak. De ezt igen színpadiasnak éreztem, letettem róla.

Aztán felkerestem Kahánát a lakásán, s bejelentettem:

— Nincs többé lapunk!

Fanyar mosollyal felelt:

— *Talán lapotok!* Most már a tiétek, félig már úgyis a Magyar Népközösségé. Nektek kell megvédeni.

Azt tanácsolta, menjek azonnal Szabó Bénihez, s kérem meg, telefonáljon Bukarestbe a Népközösség központi irodájához: próbáljanak meg közbenjárni. A Brassói Lapok most már úgyszólván a Népközösség hivatalos lapja. Nyomda nélkül nem jelenhet meg, tehát nemzetiségi sérelem, ha elveszik a megjelenés lehetőségét... Ez talán még segíthet...

Volt ebben valami logikus. Egyetértett véle Szabó Béni is. Ő is már a Magyar Népközösség hivatalosának érezte a lapot. Tudott valamit — bár pontosat ő sem — a Szász Pállal folytatott tárgyalásokról is. Ha tehát Szász Pál éppen fent volna Bukarestben, talán tud tenni valamit. Mi Brassóban tehetetlenek vagyunk. Ő nem hiszi, hogy törvényes volna a lepecsételés. Törvényes rendeletet csak arra adtak ki, hogy a jelentősebb üzemek, vállalatok, intézmények kormány megbízottakat kapjanak. Ezeknek arra kell vigyázniuk, hogy az észak-erdélyi román menekültek kapjanak sürgősen elhelyezkedési lehetőségeket. Ez nem a mi esetünk. S lehet, hogy csak helyi vasgárdisták önkényeskedése. Hallott már ilyen esetről. Elkoboztak zsidó vagytonokat, vagy „társakat” ültettek be üzemekbe, kereskedésekbe...

Aztán afelől érdeklődött — s ez jellemző-volt rá —, hogy mi van az alkalmazottakkal?

Megnyugtathattam. A szerkesztőség és a kiadóhivatal előre kapja a fizetését, októberre tehát már meg is kapta. A nyomdászok hetenként kapják, de nekik erős segélyalapjuk van, ők is kihúzzák egy darabig. Szóba került azután az is, hogy együtt kellene tartani a már amúgy is megfogyatkozott szerkesztőséget, legyen kéznél, ha sikerül a közbenjárás. Nagy szükség esetén a brassói Népközösség fél fizetésüket egy-két hónapig biztosítani tudja. Addig így vagy úgy végképp eldől a dolog...

Jó volt Szabó Bénivel tárgyalni. Minden kérdést azonnal felfogott, tisztán ítélkezett, előzékeny volt, mindenre gondolt. S még nagyobb bizalommal mehettem Elekes Györgyhöz, a könyvkereskedőhöz, társamhoz a Hasznos Könyvtár nyomdászamláinak rendezésében.

Folyószámlám volt nála, amelyben terhelnie kellett engem, egyrészt a vásárolt könyvekkel — ez nem volt olyan sok —, másrészt a Hasznos Könyvtár nyomdai előállításával, mert ő vállalta a Bodor nyomdával szemben a nyomdászamlák folyamatos rendezését. Hát itt elég sok lehetett a terhem, mert megfogyatkoztak a rendszeren fizető „falugazdák”, mióta a szabadkőműves-páholyok rendes működését betiltották, s csak asztaltársaságokként jártunk össze hetenként egy-egy vendéglőbe. No, ott vacsorára egy-egy fél liter borra elköltöttük azt az összeget, amit emberbaráti célokra előirányoztunk. A háborús viszonyok miatt megszűnt Laci bátyám és barátai utánpótlása is. Így nyomdaadósságunk az utóbbi hónapok alatt inkább nőtt, mint fogyott.

Gyulafehérvári utazásom s az azt követő kavargásos napok miatt már egy hete is elmúlt, hogy nem mehettem be az Elekes-könyvkereskedésbe. Legutoljára azzal váltunk el, hogy számvetést csinálunk, s annak eredménye után döntünk, hogy mit tegyünk a továbbiakban. Nos, az én számvetésem fájdalmasan rövid és határozott volt. A Hasznos Könyvtár sorozatnak vége. Nemcsak a pénzünk csappant meg, hanem *elfogytak a falvaink is*, amelyekbe a könyveket küldhettük. Az igazat megvallva, egy kicsit még meg is könnyebbültem. Megneheztedek az idők, nem szaporíthatom nyakló nélkül a nyomdaadósságot Elekes Gyurka terhére és veszélyére. Németh Lászlónak — úgy látszik — igaza lesz. Legalább-

is, ami a népkönyvtár-kezdeményezésünket illeti. Jön egy nagy vihar, és elsöpör mindent, ami gátat építettünk a bajok elhárítására — írta, s most itt a vihar! Elsöpri tán az egész Ágiszt is, amelyet ugyancsak a Brassó környéki fálvakra és a brassói magyarságra alapoztunk, de a zavaros idők miatt mindenütt megindult a begyámulás folyamata, az emberek nem mernek kezdeményezni, befektetni.

Gyurka barátom bozontos fekete szemöldöke alól kisugárzó meleg tekintettel fogadott. Biztatóan mosolygott ez a tekintet. Alkalmazkodni akartam hozzá, hogy lássa: én sem veszítettem el a bátorságomat. Erőszakoltam hát a kedélyességet:

— Nem féltél, hogy már meg is szöktem az adóssággommal?

— Ó — legyintett lekicsinylőleg —, az a legkisebb tétel a mérlegben! Szamba se jöhet például a Menetrend mellett!

Emlékeztetnem kell az olvasót, megírtam már a *Fogy a virág, gyűl az iszap* című könyvemben, hogy *Mersul trenurilor* címmel ő készítette az országos vasúti menetrendet a C.F.R. részére. Pályázaton nyerte el ezt a lehetőséget, az ő ajánlata volt a legolcsóbb. Főként ezzel foglalkoztatta a Bodor-nyomdát, amely a Hasznos Könyvtár füzeteit is előállította. Sok dolgot adott ez az évenként is változó menetrend a nyári és téli időszakoknak megfelelően, de a törzsszedés-tördelés állandó maradt, csak a kiigazításokkal kellett sokat bíbelődnie a nyomdának az ismétlődő kiadásoknál. Ezekhez a nyomdászamlákhhoz csapta ő hozzá a Hasznos Könyvtár kiadványainak a számláit is, erre tett célzást. S nem volt véletlen, hogy éppen ezzel kezdte. A *Mersul trenurilor* hozta ugyanis évenként kétszer a legtöbb bevételt. Ezzel is folytatta:

Ha ezt meg tudom tartani, ha el nem veszik tőlünk, tartani tudjuk a könyvkereskedést is. Egyébként csak nehezen, mert megfogyatkoztak a könyvvásárlók. Főként a vidékiek. A brassóiak tán nem, a könyveket is vásárló értelmiségiek, tanárok, orvosok, ügyvédek, kereskedelmi alkalmazottak itt maradtak, szamba vettem őket. Ülnek vagyunk a módosabb kisiparosok is!

A külvárosokból sokan elszaladtak, de azok kevesebb könyvet vásároltak eddig is. Brassó maga így is el tudna tartani egy könyvkereskedést. Számításom szerint...

Fellélegeztem. Akkor megmarad Brassónak ez a kedves bolt!

— Szóval nem gondolsz optálásra!

— Hát azt még nem mondhatom ilyen határozottan. Annak van egy nagy feltétele...

— S az mi?

— Hogy beengedik-e kellő mennyiségben ezután is a magyarországi könyveket.

Erre én nem is gondoltam. Eladdig általában meg lehetett vásárolni nála a legtöbb Magyarországon kiadott könyvet. A szépirodalmiakat különösen. S a szakkönyveket is. Csak a politikaiak estek tilalom alá, de azokat amúgy se rendelte volna meg, nem sok vásárlójuk akadt volna...

— Hogyan? Hát ettől is tartanod kell?

Bizony! Ezekben a zavaros időkben minden megtörténhetik. Akkor meg már nem tart el kettőnk a könyvesbolt. Akkor nekem optálnom kell. Sepsiszentgyörgyre számítottam... Itt a társam marad. Egyedül tén boldogulni fog...

— Hát — kérdeztem nem minden szorongás nélkül — a Hasznos Könyvtár nyomda-adósságával mi lesz?

— Mondtam, hogy kis tétel az — nyugtatott meg —, s némi fedezet is van rá. Az *Anyanyelvünk*ből még van raktáron pár ezer darab. Az eladható. S van eladható a Szépmíves Céh kiadványaiból is.

A Szépmíves Céh kiadványait én továbbítottam hozzá bizományi áruként. Azokért engem Kolozsváron terhelt a Céh kiadóhivatala. Itt pedig Elekes írta javamra az eladott könyvek árát...

— No, az sokra nem rúg — mondtam elgondolkozva.

Nem erre felelt. Mászt mondott.

— Hanem a Hasznos Könyvtár nyomdaszámláját nem szaporíthatjuk tovább. Alig maradt itt falunk, ahová könyveket küldhetünk. Be kell szüntetnünk a kiadást, sajnos.

Kiderült a további beszélgetés során, hogy az ő gondolatai is hasonló utat jártak meg, mint az enyéim. Ha-

sonlót, de felelősséggel teljesebbet, mivel az ő üzlete komoly kereskedelmi vállalat volt, az én részem benne csak baráti szívesség az ő részéről, hogy segítségemre lehessen közéleti tevékenységemben.

No, most már megmondhatom én anélkül, hogy szálamokeltés szándékával gyanúsíthatnám meg magamat. S ki is pakoltam a nagy és szomorú hírrel.

— Lepecsételték a nyomdánkat!

— Mit csináltak? Kik? — nézett rám értetlenül.

— Lepecsételték a nyomdát. A vasgárdisták. Nincs többé Brassói Lapok.

Barna arcán nemigen látszott meg az elsápadás, de én úgy éreztem, hogy most elsápadt.

— Hogyan? Miért?

A rövid, egyszavas kérdések árulkodtak izgalmáról.

— Igen, hallottam már hasonló esetekről. De nem hihettem — folytatta. — Híreszteléseknek gondoltam...

Aztán töprengve:

— Mi tán csak nem kerülünk sorra? Vagy csak társat erőszakolnak ránk? Ha csak belénk nem kötnek, hogy zsidó szerzők könyveit is áruljuk. Mindjárt át is vizsgálom a kirakatot...

Mindig higgadt, nyugodt természetét csodáltam, irigyeltem. Nagy árat fizetett érte, sok megpróbáltatás edzette meg. Négy év után, japán hajóval, Sanghajon keresztül került haza orosz fogságból az első világháború után. S most izgatottnak láttam. Búcsúztam is, hogy azonnal átvizsgálhassa az üzlet kirakatát.

Otthon tovább rajzoltak bennem a gondolatok. A Gyurkával folytatott beszélgetés is csapott melléjük egy újabbat. Azt, hogy bizony a Szépmíves Céhvel szemben is adósságban vagyok. Rajtam keresztül adták bizományba kiadványaikat az Elekes-könyvkereskedésnek. Ami ott még raktáron van a Hasznos Könyvtár nyomdaadósságának részbeni fedezésére, az nálam adósságként szerepel Kolozsváron... Hogy találjak erre most fedezetet?

S akkor felötlött bennem a gondolat: most aztán lesz időm elég írni. Csak nem lesz hol leközoľni! Írhatnék nekik a helyzetünkről. Persze irodalmi formát kell keresnem, a riport nekik nem elég. S riportot nekik a mai

helyzetünkről, az igazságnak megfelelőt, amúgy sem írhatnék. Olyant, hogy ne szítsam vele a gyűlölet tüzét... Így fogant meg bennem a *Lélekvesztőn* gondolata. Nem kisregényt akartam írni, nem is azt írtam alcímnek, hanem azt, hogy „*irodalmi tudósítás*”. De úgy felöltöttem ezt a tudósítást elbeszélésbe, mesébe, hogy ők regényként adták ki. S nem okoztam kárt vele, nem öntöttem olajat a lelkekben kölcsönösen egymás ellen lobogó pusztító tűzre. Igazolja ezt az is, hogy később itt is megjelent válogatott írásaim kötetében egyetlen rövid fejezete kivételével, amelyben a Kölcssey *Himnuszáról* volt szó.

Hanem ezt a kis könyvet én olyan megszállottan írtam, hogy úgyszólván nem volt másra gondolatom napal és tudat alatti érzésem-álmom éjjel.

A családomról írtam, új helyzetünkről, tehát úgyszólván órácskákra se kellett kirángatnom magam abból az érzelmi közezből, amiben éltem, mert otthon voltam egész nap a feleségem mellett és a gyermekeim körében, levegőzni is csak az udvarra jártam ki öt-tíz percre, s tudakozódni is a nagyvilág eseményeiről csak hetenként legfeljebb egyszer Szabó Bénihez a Népközösség irodájába vagy Elekes Gyurka könyvkereskedésébe. Így írtam tele egy egész százlapos jegyzetömböt, ceruzával és hevenyészett apró betűkkel, éppen csak hogy el tudjam olvasni legépelésekor. El is készültem vele október hónap folyamán úgy, hogy időm maradt még átnézésvizítésre, legépelésre kis hordozható Remington gépem. Túl estem ezen is, készen állt a kézirat — kicsempészésre, Kolozsvárra, a Szépmíves Céhhez.

Szabó Béni biztató hírekkel táplált, de semmi bizonyossal nem. A lapok ügye rendezés alatt áll, de nem megy simán, mert az illetékesek maguk se tudják pontosan, hogy mit akarjanak. Nem teljes az egyetértés a Népközösség vezetőségében sem. Szász Pál kitarat a Brassói Lapok mellett, mert az olyan hűségesen támogatta az EMGÉ-t. Gyárfás Elemér elnöknek azonban érthető okokból nem rokonszenves az őt annyiszor keményen bíráló Brassói Lapok. Ő a temesvári Déli Hírlapot támogatja, s jó érve is van mellette, mert az ugyebár régi és tiszta katolikus érdekeltségű vállalat, s ez előnyt je-

lentene a mai rendszerben. Egyébként betiltották az összes magyar lapokat Aradon is, Temesváron is. Aadtak ki azonban egy új engedélyt valami Szász Istvánnak.

— Azt ismerem — örvendtem meg. — Tudósítónk volt Kolozsváron Szentimrei mellett. Nem tudhatom, hogy juthatott engedélyhez, nincs egy vasa sem, mihez kezd egyedül egy lapengedéllyel? S milyen összeköttetése lehet neki a Vasgárdával? Ha élni akar a kezében lévő engedéllyel, előbb-utóbb hozzánk kell jönnie — reménykedtem.

— Lehet, hogy ide jön — szaporította reménykedésemet Szabó Béni is.

Szász István azonban nem maga s nem is magának szerezte a lapengedélyt. Nem velünk fogódzott tehát, amint később kiderült...

Elekes Gyurka még csak biztatót se mondott. Inkább még megriasztott, akaratlanul persze.

— A zsidók gyötrése mellett most már régi ellenfeleikre is rámentek a vasgárdisták — mondotta. — Politikusokat, ügyészeket, rendőrprefektusokat tartóztatnak le és visznek Jilavára a börtönbe. Legalábbis ilyen hírek vannak. Leszámolásra készülnek mindenkivel, aki korábban ellenük volt...

Nem gondolt volna Gyurka arra, hogy én is ellenük voltam? Hát nem is egyszer keményen támadtam őket a Brassói Lapokban! Azért újságolja ezt olyan könnyedén és éppen nekem? Vagy úgy gondolja, hogy kicsi ellenfél voltam én a többiek mellett? Hogy eszükbe se jutok?

Valószínűleg nem volt Gyurkának semmiféle gondolata velem kapcsolatban, de én szívesebben hittem az utóbbi lehetőségben. Csakugyan, kis pontocska lehetek én a vasgárdisták szemében a többi nagy ellenfelük mellett! Egy magyar újságírócska? Ugyan! De azért szívesebben eltűntem volna Brassóból, ahol annyian ismernek. De hova?

Jó sorsom rövidesen kínálta ezt a lehetőséget. Novemberi fél fizetésem kiutalásakor Szabó Béni közölte, hogy Szász Pál beszélni szeretne velem. A hónap utolsó napjain Bukarestben lesz...

Siettem haza, s gondosan átnéztem még egyszer a kéziratomat. Aztán feleségem segítségével ügyes kis csomagot csináltam belőle, de olyat, hogy jellegtelen legyen, semmivel ne hívja fel magára a figyelmet. Ha valaki segítségemre lesz abban, hogy eljusson a csomagocska Kolozsvárra, úgy Szász Pál lesz az. Tudom, hogy más dolgokat is kijuttatott már a diplomáciai postával. Bizonyára nekem is megteszi ezt a szívességet.

Szász Pál Bukarestben rendszerint a Continental szállodában lakott, a királyi palota közelében. Állandó, fenntartott szobája volt ott. Felhatalmazott, hogy amennyiben hivatalos ügyben keresem, szálljak meg én is ott az EMGE számlája terhére. Én azonban takarékoskodni is akartam, s nem is szívesen mentem volna szállodába kis csomagommal. Az egyik Kahána-sógorhoz kérezkedtem hát be, Dán Mózeshez, aki Bukarestben lakott a családjával. Lapterjesztő és hirdetésszerző alkalmazottja volt Kahánának, százalékot kapott a Bukarestben eladott Brassói Lapok és Képújság után, s igen szépen megélt ebből nem kis családjával. Most persze aggódva nézett a jövő elébe, tele volt panasszal. Nem is akartam én sokáig a terhére lenni, csak éppen kivettem kis csomagomat, s náluk hagytam a koffert, hogy ne állítsak be azzal Szász Pálhoz, ha már nem szándékozom ott lakni. Mózes csatlakozott hozzám, hogy több ideje legyen panaszkodni s tudakozódni sógora szándékai iránt. Ez utóbbiakról persze nem sokat tudtam. Hihetőleg nem tudott még maga Kahána sem. Ennek ellenére örvendtem a kíséretnek, mert nem könnyen tudtam tájékozódni a kis utcák szövevényében. Már közel voltunk a célhoz, amikor Mózes hirtelen megtorpant, s karon ragadva visszafordult velem együtt, mintha eltévesztettük volna az utat. Arcán félelemmel vegyes undor jelent meg.

— Térjünk másfelé! — mormogta.

— Miért? — kérdeztem meghökkenve.

— Nem látod?

Két feszesen lépkedő német tisztet láttam s velük egy civil felénk közeledni. Nyilván ezek elől tértünk ki.

— Ezek miatt? — kérdeztem félig hátrafelé intve a fejemmel.

— Igen. Pár hét óta sok van belőlük Bukarestben.

— Hát hiszen elférünk mellettük az utcán...

— Igen, de a kísérőjük is vasgárdista. És ismer engem. Jobb nem találkozni velük...

El is köszönt hamarosan, mikor a Continental közélébe értünk. Egy mellékutca járókelői közé vegyült.

A lényegest Szász Páltól tudtam meg, amikor említést tettem a német tisztokról.

— Sok van most belőlük Bukarestben. A védelmük alatt állunk a hónap közepe óta. Szavatolták Románia új határait, s eljöttek megvédeni. Csak azt nem tudom, hogy kivel szemben...

Nem mondott többet erről. Nem tudom, azért-e, mert éppen nála volt Péter János, aki az Arcvonal munkásképviselejeként került a Népközösség vezetőségébe. Vele végzett előbb, valami Enyedre tervezett ülésről tájékoztatta. Aztán ketten maradtunk.

Engem is azért hívott, hogy tájékoztasson. Sikerült a Dél-Erdélyben maradt EMGÉ-t mint külön mezőgazdasági egyesületet elismertetnie a kormánnyal. Enyeden lesz a központja. A nehéz gazdasági helyzet, s főként a mezőgazdaság ziláltsága a mozgósítások miatt, kívánatosá teszi a magyar mezőgazdák szervezett kézbentartását és irányítását is.

— Ez a szerencsénk! — mondotta célzatos mosollyal. — Nagy szüksége van ránk az országnak.

Aztán kifejtette, hogy miért is kéretett fel Bukarestbe. Az idő sürget, s neki sokfelé kell eleget tennie, nem tudott időt szakítani egy brassói látogatásra, ahol Szabó Béni amúgy is kitűnően megállja a helyét. De most tovább kell lépni. Áron püspök is, ő is egyetértenek abban, hogy Enyed kínálkozik a legjobb gazdasági, kulturális és társadalmi központnak. Ott van már a Hangya szövetkezetek központja. Oda szervezi ő is az EMGE-központot, mert közel van az ő családi fészkehez, Gáldtőhöz. S ott van a Bethlen-kollégium, amelynek ő főgondnoka. Közel esik Gyulafehérvárhoz is, Áron püspök székhelyéhez, ahol ugyancsak van egy magyar főgimnázium. Nem kis dolog egymáshoz közel két középiskola tanári kara. De lesz ott főiskola is. A református püspökhelyettes a tövisi esperes lesz, s ott teológiát is szervez a Bethlen-kollégium épületében. A sajtókérdés

azonban — ami engem közvetlenül érint — erős vita alatt van. Egymás közt is, a kormányzattal is. Áron püspök és ő úgy szeretnék, ha Enyeden lenne a központi napilap is. De még mielőtt ez a kérdés megoldódna, meg kell már szervezni ott azt a nyomdát, amely az EMGE szaklapját, az Erdélyi Gazdát előállíthatja, s majd, ha lesz, a napilapot is. De meg kell szervezni előre a gépek szerelését, a lap szerkesztőségét és kiadóhivatalát az EMGE keretében. Ő úgy tervezné, hogy az Erdélyi Gazda első száma, amely az 1941-es évfolyamot elindítja, már karácsonyra megjelenjen. Ha addig nem sikerülne nagy vállalkozásunk, ezt az első számot előállíthatnánk a már meglévő kis Corvin Nyomdán is. Vállalnám-e ennek a feladatnak a brassói részét: szerkesztőség, kiadóhivatal, nyomdászok? A Brassói Lapok állástalanul maradt embereiből. Szerkesztőre egyelőre természetesen csak egyre volna szükség, az Erdélyi Gazdához. Vállalnám-e én azt? Munkatársaim a csombordi gazdasági iskola tanárai és az EMGE Dél-Erdélyben maradt szakemberei lennének. Ha vállalom, tekintsem magam máris az EMGE alkalmazottjának. Feladatomban az lenne, hogy nyomdászokat szervezzek és kiadóhivatalbeli szakembert, egy jövődöbeli napilap lehetőségét is szem előtt tartva. Mit szólok hozzá? Nem kíván aprólékos ismertetést, a végleges megoldás ügyis munka közben alakul ki majd. A legfőbb szempont tehát: összehozni egy olyan társaságot, amely karácsonyra előállíthatja az Erdélyi Gazdát, s alapját képezi egy esetleges napilap későbbi életre keltésének is.

És ha minderre kevés volna az idő, úgy az Erdélyi Gazdát — ismételte meg — a Corvin Nyomdával kellene elindítani.

— Nos, vállalnád? — kérdezte meg újra.

— Örömmel — feleltem. — Hiszen állástalan vagyok. Nem tarthatom el magam és családom a Népközösséggel!

Arról, hogy a napilap kérdésében Gyárfás Elemérnek más véleménye van (amiről Szabó Béni beszélt), nem szólt semmit. Úgy véltem, nem akarja, hogy tudjak róla. Nem is firtattam tehát. Négy nyomdászt javasoltam egyelőre, két gépszédőt, egy tördelőt, egy gépmestert. Neveket nem mondhattam, mert előbb meg kellett sze-

rezni a négy embert, aki hajlandó Enyedre költözni. A reménybeli napilaphoz azonban igen kellene Csiky Ferenc, a Brassói Lapok volt művezetője is. A kiadóhivatalt megszervezésében pedig a legjobb volna Kahána Samu és felesége. S mindannyiuk felhasználható már most, az Erdélyi Gazdánál is: Csiky a nyomdagépek szerelésénél, Kahána és felesége az Erdélyi Gazda kiadóhivataltánál, terjesztésénél.

Hát azért ez így — rövidre fogva is — legalább háromórás tanácskozás eredményét tömörítette. Végül elégedetten hagytuk abba azzal, hogy én Brassóban beszélek az emberekkel, ő pedig Enyeden intéztet el mindent úgy, hogy az Erdélyi Gazda 1941. január 1-i keltezésű száma a karácsonyi ünnepekre elkészülhessen.

Búcsúzáskor, kissé feszengve, figyelmébe ajánlottam kis csomagomat, felfedve szándékomat. Egy pillanat alatt megértette, miről van szó. Mosolyogva vállalta:

— Rendben van, elintézem.

El is intézte. És sikerrel, amint már fentebb megírtam.

TERVEINK ÉS A VASGÁRDA VÉRES NAPJAI

Nem voltunk ilyen szerencsések az Enyeddal kapcsolatos terveinkkel. Vagy tán nem voltunk elég gyorsak a közelgő eseményekkel kezdett versenyfutásunkban? Úgy lehet, a szerencsének is, az elégnem nem bizonyult gyorsaságnak is volt része a bekövetkezett történésekben, amelyek részben durván félrelökték, részben keresztették terveinket. Durván a vasgárdisták lökték félre, finoman Gyárfás Elemér gáncsolta el Márton Áron és Szász Pál elképzeléseit.

De ennek történetét mondják el azok az alábbi levelek, amelyeknek íróival éppen Gyárfás Elemér kapcsolt össze, persze akaratlanul, nem is tudva róla.

Talán belelát az események szövevényébe az olvasó, ha némi magyarázatot fűzök hozzájuk. E magyarázatok közé tartozik az is, hogy mind Szász Pál, mind Gyárfás Elemér Antonescu tábornokhoz, a kormányzó miniszterelnökhöz keresett és talált kapcsolatot. Mit is kerestek volna ők a vasgárdista szakminiszternél?

S most lássuk az első levelet, amelynek írójával úgy kerültem először kapcsolatba, hogy helyreigazította a temesvári Déli Hírlapban egy, a Brassói Lapokban régebben írt cikkem bosszantó elírását (következtesen Osservatore Romanának neveztem a Vatikán hivatalos lapját Osservatore Romano helyett), de ezt olyan finoman tette, hogy hálásnak kellett lennem érte. Így kezdtünk levelezni nagy kérdésünkkel, a betiltott magyar lapokkal kapcsolatban. De íme Aradról 1940. november 12-én *keltezett levele*:

„Kedves Barátom!

Idestova három hete, hogy várva várt levelét megkaptam. Természetesen tudatában vagyok ügyem elintézésének nehézségei felől táplált aggodalmai jogosultságának, s hogy be sem várva újabb értesítését, mégis háborgatom, azt azért teszem, hogy tájékoztassam jelen helyzetemről.

Mint legutolsó levelemben említettem, ez idő szerint népközösségi tisztségem alapján igyekeztem elkövetni mindent a helyi sajtóügyek rendezése körül. Sajnos, nem egészen úgy sikerült ez a rendezés, ahogy szeretttük volna mi aradiak. S ebben valamiképp az aradi magyar társadalom gyámoltalanságát látom. Nem akadt keresztény tőkeérdekeltség összehozásához vállalkozó, s így a Déli Hírlap Aradra kért engedélyével szemben nem volt más megoldás, mint ideiglenes kompromisszum. Még így is jobb, mintha a sajtóvilág valamelyik merész és elszánt vállalkozója jutott volna a közvélemény irányításának kormánykerekéhez. Ha majd egyszer személyesen módomban lesz az egész históriáról Önnel eltársalogni, elmondom majd, amit most nem akarok papírra vetni.

A Déli Hírlap kérését a temesvári magyar népközösség is támogatta, s annak megkeresésére és kérésére a mi helybeli tagozatunk is belement abba, hogy a végleges rendezésig a Déli itt kifusson. Vuchetich felajánlotta nekem a felelős szerkesztői tisztséget, de azt az Ön előtt már ismeretes tervemre való tekintettel nem fogadhatom el. A helybeli népközösségi tagozat óhajának megfelelően azonban a főmunkatársi közreműködést el kellett vállalnom. Ez nem jelent különösebb lekötöttséget, még kevésbé jelenti azt, hogy a mi eddigi levelezésünkben leszögezett szempontok tárgyaltalanok. A helybeli keresztény újságírók között hirtelenében Vuchetich nem talált éjszakai szerkesztőt, s így ideiglenesen végzem neki ezt a munkát, és most tanítom be Babuczayt és Kovács Gyurkát. Mindkettő igen jóra való, törekvő fiú. Érzésem szerint hamar bele fognak jönni a csízióba.

Állandóan figyelem a B.L. sorsát. Sajnos, keveset tudok a jövőjéről. Tudom, mit jelent a kényszerű vesztéglés, és szívből kívánom, hogy minél előbb egyenesbe jöjjenek. Nagyon kérem, értesítsen, mihelyt valami fordulat áll be. Valósággal tükön ülök.

Még mindig úgy áll a helyzet, hogy a lap jövője csak Márton Árontól függ? Beszélte-e vele a velem kapcsolatos ügyben? A legutóbbi levelemben foglaltakat akár szó szerint közölheti vele. Valami kis derűlátás még mindig feszeng bennem. A súlyos időkben az emberek talán megértőbbek...

Maradnak Brassóban, vagy mennek Enyedre? Vagy Enyeden más sajtóvállalkozás készül? Úgy értesültem ugyanis, hogy Enyed mindenképpen kiverekszik magának egy nyomdát és egy lapot. Lehet, hogy hetilapról van szó? Távollabbi terv gyanánt nem is volna egészen halva született dolog egy irodalmi igényű, de a nép széles rétegeire támaszkodó időszakos lap. Nincsen irodalmi, de még népszerűsítő, népnevelő, családi lapunk se.

Szíves figyelmébe és pártfogó szeretetébe ajánlva csekélységemet, maradok minden magyar ügyben készséges munkatársa és segítője

szívélyes üdvözlettel:
Kulcsár Kálmán”

Kulcsár Kálmán minorita paptanár volt, de ott akarta hagyni a szerzetet és a pályáját is. Íróságra-újságírássra szerette volna felcserélni. Ennek az ő egyéni életében igen nagy lépésnek ügyében váltottunk már levelet, amikor a Brassói Lapok még virágzott. Ott szeretett volna elhelyezkedni nálunk, más püspökség területén, azért volt szüksége Márton Áron támogatására.

Ő is úgy volt, mint mi: csak hallott valamit harangozni a magyar sajtókérdés zürzavaráról. Tájékoztatni akart tehát a maguk helyzetéről, hogy én is tájékoztassam a mienkről.

A sajtóvilágra tett célzása azonban különleges figyelmet érdemelt. Hallhatott valamit a Szász Pista nevére szóló lapengedélyről és arról is, hogy Szász Pista mögött tulajdonképpen Franyó Zoltán áll. Franyó nemcsak irodalmárnak és műfordítónak volt kitűnő, hanem újságírónak is. Életművésznek pedig úgyszólván zseniális. A temesvári sajtóvilág peremén egyensúlyozva, a szellemes módszerek sokaságát eszelte ki és alkalmazta, hogy megcsapolja a gazdag iparbárok páncélszekrényeit. Zseniális trükkjeinek tucatjáról beszéltek újságíró körökben. A tucatból én csak egyre emlékszem máig. Ötórás Újság című lapjának egyik nem ritka pénzhányán úgy segített egyetlen délelőttön, hogy egérfiókat gyömszólt be egy tele sörösüvegbe, figyelmes gonddal elrendezte újra az eredeti gyári dugaszolás hű utánzatát, aztán elment vele a sörgyárhoz. Még aznap volt pénz a

nyomdászamlára is, a munkatársaknak is. Persze nem esküszöm meg, hogy pontosan így történt ez a képletes „kasszafúrás”, de hogy lényegében igaz volt, abban a sokkal később kapott Herder-díj után sem kételkedem.

Franyó azonban zseniális volt nemcsak a pénzszerzési lehetőségek felismerésében, hanem a látszatok megőrzésében is. Sokáig nem tudtuk például megérteni, hogy miképpen juthatott éppen az igen szerény és kallódó újságíró Szász István a vasgárdista győzelmi mámor tetőfokán, amikor minden magyar lapot betiltottak, új lapengedélyhez. Csak jóval később derült ki, hogy az engedélyt Franyó kapta régi ismerősétől és barátjától, a vasgárdistává lett Nichifor Crainictól. Csakhogy nem a saját, hanem a Szász Pista nevére kérte és kapta. Nyomós érv. lehetett a kezében, hogy a felesége osztrák származású német, s különben is fordításai révén jó német kapcsolatai vannak. Így érte el, hogy hónapokig egyedül volt magyar laptulajdonos egész Romániában.

A következő és zavaros sajtóhelyzetünket élesen megvilágosító levelet *Vuchetich Endre*, a temesvári Déli Hírlap főszerkesztője írta 1940. december 9-i keltezéssel.

„Nagyságos Kacsó Sándor főszerkesztő úrnak
Brassó

Ma érkezett ide levele, melyet Kulcsár barátunkhoz intézett. Kulcsár Aradon van, és nem is sejtette, hogy magánlevele érkezik a Déli Hírlap temesvári szerkesztőségébe. A postát felbontottam anélkül, hogy a címet néztem volna, és így akaratlanul is indiszkréciót követtem el. Ezt annál inkább elkövethettem a levél felbontása után, mert szemembe ötlött saját nevem. Azt hiszem, ebből az indiszkrécióból senkire nem háramlik baj vagy hátrány — legfeljebb hamarabb válaszolok a levélnek reám vonatkozó részére, mint az különben történhetett volna. (Kulcsárnak levelét ajánlottan elküldtem Aradra.)

November negyedikén volt az enyedi gyűlés, amelyre magam is el akartam menni, de ez az utolsó pillanatban lehetetlenné vált, mert akkor történtek az utolsó rohamozások, hogy lapom újramegjelenési engedélyét megkapja. Nem mehettem el, és ezért memorandumban fog-

laltam össze a magyar sajtó helyzetét a bécsi döntéstől november 3-ig. Ezt az emlékiratot Jakabffy Elemér barátom magával vitte. Alakult is egy úgynevezett sajtóbizottság, amelynek tiszteletreméltó tagjai lettek Jakabffy Elemér, Szász Pál, Teleki Ádám, Kakuk János, Palágyi Jenő és Parecz Gyurka.

Ennek a bizottságnak a határozatát bizonyára ismeri. A sajtóbizottságban ugyan nem volt egyetlen napisajtóember sem, de megszoktuk már, hogy sok minden nem egészen úgy történik, ahogyan történhetnék és történnie is kellene, de ameddig lehet s a magyarság érdekében kell, alkalmazkodom és alkalmazkodunk.

Nos, ebben az én emlékiratomban benne volt többek között az az ajánlat is, hogy hajlandó vagyok a Brassói Lapok újabb megjelenéséig a Déli Hírlapot küldeni azon az alapon, hogy az előfizetési díj és az ottani hirdetések is a lap kiadóhivatalát illetik, és nekem csak a papírral, szállítással és a nyomással felmerülő költségeket térítik meg.

Az engedélyt tényleg megkaptam, de mivel semmi értesítést nem kaptam, azt hittem, hogy ez a megoldás nem kívánatos sem a Brassói Lapoknak, sem pedig az ottani Magyar Népközösségnek. Úgy gondoltam, ha van sajtóbizottság, úgy ez komolyan és kimerítően foglalkozik sajtóügyünkkel. Foglalkozik különösen akkor, amikor látnia kell, hogy megfojtják a magyar sajtót.

Nagyon szívesen állok rendelkezésére a brassói Magyar Népközösségnek. Nagyon szívesen közlöm az összes híreit. Nem fontos, hogy egy hasáb vagy másfél hasáb, ez mindig az anyagtól függ.

Tegnap nálam járt egy gyulafehérvári úr, akitől nagy meglepetésemre azt hallottam, hogy Enyeden jelenik meg a Magyar Népközösség központi lapja. Meglepetés ez nekem, mert úgy tudtam, de ez volt az enyedi gyűlés határozata is, hogy három lapja lesz a Népközösségnek, esetleg „négy: Arad, Brassó, Enyed (esetleg) és Temesvár. Arad és Temesvár között már hallgatolagos megállapodás is jött létre, hogy üzletileg se, járjon ráfizetéssel a lapok kiadása, miképp oldják meg a kérdést. Ugyanez történhetett volna Erdélyre vonatkozólag is. Hiszen a Brassói Lapok régi területének és így olvasóinak kilencven

százalékát elveszítette, ha most még mellette Enyeden is létesítenének lapot, hol akarja terjeszteni?

Én kezdettől hangsúlyoztam, hogy a majdan megjelenő magyar lapok terjesztési lehetőségét rajonírozni kell. Nincsen annak semmi értelme, hogy az erdélyi lap Temesváron vagy Aradon tartson drága embert, aki igyekszik előfizetőket szerezni a lapnak, az aradi meg temesvári lap meg Brassóban tart megbízottat. Egymásnak konkurenciát csinálni, egymás előfizetőit elhalászni, amint az a múltban nem egy helyen történt, nem ismétlődhetik meg, ha tényleg népközösségi lapokról van szó.

Én Kulcsárnak őszintén feltártam a helyzetet, az ő jövőbeli helyzetét, ha meg nem változtatja szándékát. Én nem vagyok olyan optimista, mint Ön, kedves Kartársam, mert meggyőződésem, hogy Kulcsár nem fog elhelyezkedni egyetlen magyar lapnál sem, hacsak... Hacsak olyan magyar lapok nem alakulnak, melyek nem egyetemes magyar és keresztény lapok, hanem lesz majd református magyar lap, amivel szemben természetesen kiugrik majd a katolikus magyar lap, talán lesz evangélikus magyar újság is, és talán akad majd liberális magyar sajtóorgánium is. Lesz akkor minden, csak népközösségi magyar lap nem.

Én félek, hogy ilyen irányban fejlődnek a dolgok. Félek a magyarság miatt. Ez nem lehet érdeke egyetlen magyar kollektivitásnak sem. Így kapcsolódik bele Kulcsár ügye a sajtóügybe, melyet nem látok olyannak, amilyennek látni szeretném.

Tiszta szívemből kívánom, hogy a sajtó helyzete mielőbb tisztázódjék és megjelenhessenek a népközösségi magyar lapok, de forrón kívánom azt is, hogy ezt megelőzően tisztázódjék a lapoknak egymáshoz való viszonya is. És most már azt is hozzá kell fűznöm, hogy a magyarsághoz való viszonyuk is.

Nagyon örülnék, ha egyszer személyesen is beszélhetnénk ezekről a dolgokról, mert meggyőződésem, hogy közérdekű ügyekben megérthetnők egymást, ha mindjárt újságírók is vagyunk és méghozzá magyarok is.

Szíves köszöntéssel:
Vuchetich Endre”

Hasznosnak láttam teljes egészében közölni ezt a kissé hosszúra nyúlt levelet többféle érdekessége folytán.

Először a miatt a nagy-nagy tájékozatlansága miatt, amelyben egyébként osztozott az általa felemlegetett enyedi „sajtóbizottsági ülésel” is. Azt hitték, úgy képzelték el, hogy a dél-erdélyi magyarságnak három, esetleg négy napilapja is lehet. Igaz, ebben a kérdésben akkor még Gyárfás Elemér és Szász Pál is csak valószínűségekkel számolhattak. Ez a valószínűség pedig az volt, hogy aligha lehet nálunk több napilap, mint ahány román a magyarok Észak-Erdélyben engedélyeznek. Ezért dobta be Szász Pál — elhatározásunk szerint — az enyedi népközösségi központi napilap tervét. És ezért engedélyeztette újra Gyárfás Elemér — még *idejében* sikerült neki — a tiszta katolikus érdekeltségű Déli Hírlap megjelenését. Szász Pálnak nem sikerült *idejében* a Brassói Lapok lepecsételt nyomdáját felszabadítani. Arról azonban, hogy miért nem, Vuchetich december kilencediki levele még csak nem is sejtet semmit. Valószínűleg nem is tudott semmit. Honnan is értesülhetett volna Temesváron, hogy Antonescu miniszterelnöknek és kormányának akkor már olyan nagy gondjai vannak, amelyek mellett a magyar sajtó kérdése semmivé törpül.

A súlyos többségében vasgárdista kormány törvénytelen foglalásai, kisajátításai, sőt — bátran mondhatjuk — rablásai, valamint a sok letartóztatás miatt végletesen kiéleződött a viszony a tábornok-miniszterelnök és helyettese, Horia Sima között. Ez a feszültség aztán november végére iszonyatos eseményeket robbantott ki. November 27-re virradó éjszaka a belügyminiszter tudtával vasgárdista különítmény vonult be a jilvai börtönbe, és lemészárolt 64 foglyot. Folytatták ezt a vérengzést a fővárosi rendőrprefektúra fogdájában is. S másnap egy másik vasgárdista csoport a snagovi erdőbe hurcolta és agyonlőtte Virgil Madgearu volt minisztert, neves közgazdászt, egy harmadik csoport pedig sinaiai vilájából elrabolta Nicolae Iorgát, s a neves történészt, Románia nemzetközi büszkeségét másnap szitává löve ta-

lálták meg egy közeli falu határában. A helyzet a végletekig kiéleződött Antonescu tábornok és a kormány többségét alkotó vasgárdisták között, akik már nem is titkolták, hogy egyeduralomra törnek.

Antonescu határozottan fellépett a gyilkosságok és a törvénytelen erőszakoskodások ellen, s a bűnösök megbüntetését követelte. A kérdés azonban már nemcsak belpolitikai, hanem külpolitikai jelentőségű is volt, hiszen a Vasgárda eredendően németbarát programmal és ideológiával lépett fel. Fabricius német követ ezért türelemre intette Antonescut és Horia Simát is.

Olyan politikai események voltak ezek, amelyekből csak a legkirívóbbak híre szivárgott ki. Nem csoda, ha Vuchetich még csak célzást sem tesz rájuk levelében. (Én is csak jó pár hónappal később olvastam a részleteket egy kéziratból, amelyet az állástalan Kakassy Endre állított össze román írásbeli és szóbeli dokumentumok alapján a Vasgárda már felderített rémtetteiről, tömeges zsidóirtásairól.)

Vuchetich a maga elképzeléseiről írt levelében. Arról, hogy miként képzei el ő az egy vagy több *igazi* népközösségi napilapot. Tiszta katolikusnak, amelyben nem lenne helye még Kulcsárnak sem, ha kilép a szerzetből és református lesz.

A fentebb leírt politikai eseményekről — ismétlem — mi semmit vagy igen keveset tudtunk s azt is csak megbízhatatlan híresztelésekből. Folytattuk hát Kulcsárral a levelezést a megkezdett hangon, hiszen én vállaltam volna őt reformátusként is, kilépett szerzetesként is. Közlöm hát további két levelét, amelyek érdekes adatokat tartalmaznak a mi ügyeinkkel, helyzetünkkel kapcsolatban:

„Kedves Barátom,

Utolsó levele óta, úgy látom — írja Kulcsár 1941. január 21-i keltezéssel —, semmi biztató jel a megindítandó lap ügyében. Azt ugyanis biztosra veszem, hogy ha kedvező fordulat állna elő, azonnal értesítene. Nehéz így a napokat morzsolgatni, s eltekintve attól, hogy minden ember a maga baját tartja a legsúlyosabbnak és a maga ügyét a legfontosabbnak, kezdek afelől is kétel-

kedni, vajon ha megindul a lap, tényleg lesz-e ott számomra hely?

Ha nem untatom, akkor előhozom újabb aggályaimat is. Vuchetich legutóbbi levelében (melyben újabb lépéseit ismertette a bukaresti engedélykiadás érdekében) említette, hogy Gyárfás Elemér dr.-nak Chiriac primprocuror kijelentette, hogy csakis úgy engedélyezi a D.H.-ot, ha azon nem szerepel sem V. neve, sem az enyém. Gyárfás Elemér ama kérdésére, hogy legalább névaláírással írhatunk-e belé cikket, nem adtak választ. Ebből úgy látom, hogy cseppet sem tekint az illető úr »grata persona«-nak engemet. Amiatt nem fájna a fejem, hogy a D.H.-nál való ideiglenes működésem is lehetetlenné válna, ebbe úgylis csak azért mentem bele — ideiglenesen —, hogy az aradi közönség is tekintse valamiképp magáénak a lapot. De maga ez a tény arra enged következtetni, hogy az elvet esetleg más lapengedély kiadásánál is alkalmazhatják. S akkor mihez kezdjek?

A másik aggály: Fodor József, a t-vári kat. népszöv. ez idő szerinti vezetője, még karácsony előtt itt járt, s nem tudom, kinek a nyilatkozatára alapozva véleményét, azt mondotta, hogy az én sajtóműködésemet az általam tervezett formában maga Gyárfás Elemér sem fogja jó szemmel nézni. Ha jól emlékszem, Fodor szóról szóra azt mondotta: Gyárfás úgy nyilatkozott, hogy amíg neki beleszólása lesz a központi lap ügyébe, addig te (azaz: én!) nem működhetsz ottan...

Mindehhez hozzá kell vennie, kedves Barátom, hogy nem árulok zsákban macskát. Szándékomból, hogy pályát változtatok, nem csináltam titkot. Akit illet, az már tud róla. Elképzелhető, mily kényelmetlen helyzetben vagyok, s mily keserves minden nap a számomra, ami hozzáadagolódik ehhez a bizonytalansághoz. Helyzetemet súlyosbítja a családunkat érő csapás-zuhatag. Édesapám hetek óta betegen fekszik, gyomorfekélyben. Ráadásul most influenzát is kapott, ami átment tüdőgyulladásba. Élet-halál között kínlódik szegény, és nincs anyagi erőm ahhoz, hogy kiváló orvosokkal kezeltessem. Az ember tehetetlenségében a haját tépné. Édesanyám lelkiileg megtörve alig áll a lábán. Öcsém, aki már három éve munkanélküli, február 15-én bevonul katonai szolgálá-

latra. Én pedig lógok ég és föld között a bizonytalanságban. Személyes érzéseimről és terveimről nem is beszélve — azt hiszem, elég kemény próbatétel ez ahhoz, hogy komolyan megfontoljam minden lépésemet. Higgye el, megfontoltam. S ha valamely átmeneti baráti segítségnyújtásban az kötné meg a kezét, kedves barátom, hogy nem akar hozzájárulni ahhoz, hogy kilépjek, akkor fölösleges aggodalmakat táplálna. Afelől nyugodt lehet, hogy Öntől nem lelkiismereti közösségvállalást kértem, hanem csak magyar testvéri együttműködésre való alkalomnyújtást. S ezt a kérést bátor vagyok ezúttal is megismételni, Nem tudna számomra, ha átmenetileg is, valami szellemi munkakör végzésére alkalmat nyújtani vagy szerezni? Természetesen csak abban az esetben, ha meggyőződése szerint a megindítandó lapnál is használhat majd, illetve módjában lesz illetékeseknél alkalmaztatásomat keresztülvinni.

Nagyon kérem, válaszoljon pár sorban.

Rapszodikus írásmódomért legyen mentség, hogy épp most beszéltem az orvossal, aki édesapámnál volt, és nem sok jóval kecsagetetett.

Szíves válaszát várva, maradok igaz tisztelettel, baráti köszöntéssel.

Kulcsár Kálmán”

Nem tudom, idejében megkaptam-e ezt a gyors segítséget kérő levelet, s hogy volt-e időm válaszolni rá, mielőtt az újabb is megérkezett volna. Azt hiszem, nem. A mi elgondolásaink sem a terveink szerint alakultak. Egyelőre annyi valósult meg belőlük csak, hogy én — ingázva Brassó és Enyed között — elkészítettem 1940 karácsonyára az Erdélyi Gazda 1941. január 1. jelzésű számát, de nem a „*saját nyomdánk*”, hanem a régi enyedi kis Corvin Nyomdávalal segítségével. A Brassói Lapok nyomdáját ugyanis a már ismertett politikai események miatt nem sikerült „felszabadítani”, illetve *megvásárolhatóvá tenni*. Ha tehát úgy kaptam kézhez Kulcsár levelét Brassóban vagy Enyeden, hogy idejében válaszolhattam is rá, bizonyára nem biztatom továbbra is — bár a kért gyors segítséget sem nyújthattam neki, hiszen magam is ugyancsak zavaros helyzetben voltam.

Az enyedi központi napilap tervéről azonban még nem mondtunk le véglegesen. Erre következethetek újabb, *1941. február 13-áról* keltezett levelének utolsó soraiból; bár ez újabb levele részben megismétli a fentebbi levélben írtakat, s ez arra enged következtetni, hogy nem is kapott választ.

„Kedves Barátom,

Ma itt járt Aradon Vuchetich Endre dr. kartársunk, részben üzleti ügyben, részben Gyárfás Elemér dr. és Jakabffy Elemér dr. átutazása hírére, akikkel okvetlen találkozni és tárgyalni akart. Közben egy félórára betért hozzám is, a volt munkatárshoz. Elbeszélgettünk. Ki-ki a maga nehézségeiről, problémáiról. Kevés ily derűlátó emberrel hozott még össze az élet, mint ez a Vuchetich. Lapjának ismételt beszüntetése ellenére is oly lelkesedéssel és ügybuzgalommal jár az új engedély után, mint aki biztos a dolgában. Említette, hogy a hét végén kap választ a propagandaminisztertől az újraengedélyezésre vonatkozóan. Ő már nyomda és papír után jár... Munkatársakat keres. Tudva azt, hogy Önnel levelező viszonyban vagyok, megkért arra, érdeklődjem meg, nem-e volna kedve, Kedves Barátom, tárgyalni vele, a D.H. főszerkesztői tisztségének vállalása ügyében? Én ezt a kérdést ily szárazon és szűzen ezennel továbbítom. Vuchetich kartársnak semmivel többet nem mondtam s nem ígértem, mint azt, hogy legközelebbi levélben célzást teszek eme propozíciójára. Bővebbet külön értesülesem alapján sem írhatnék, mert fogalmam sincs arról, hogy egyrészt mire alapozza Vuchetich kartárs az újraengedélyezés biztos elintézését, másrészt arról, hogy Ön, Kedves Barátom, mily tervek vagy talán már maholnap megvalósuló program alapján áll. Szíveségből továbbítom tehát ezt az érdeklődést, és szeretettel kérem, csak szívesség-tételnek tekintse részemről, hogy megemlítem. Erre vonatkozó b. választ készséggel továbbíthatom Vuchetichnek, természetesen úgy, mint az én magánérdeklődésemre kapott feleletet. — Az az érzésem ugyanis, hogy Vuchetich kartárs nem mer pozitív ajánlattételt megkockáztatni, lévén kissé érzékeny

ember, s nem akarja kitenni magát az előrelátható kitérő válasz kényelmetlenségének...

Ami pedig csekélységemet illeti, Kedves Barátom, lógok ég és föld között. Csak természetes, hogy kíváncsian várom b. válaszát előző levelemre. Idegölő ez a bizonytalanság. Hasonlóképp a tétlenségre ítéltség is. Mert bármit is csinálok — elfoglaltságom akad elég —, valahogy az az érzésem, hogy tétlen vagyok, ha nem írhatok. Pedig nem is oly rég vágyva vágytam egy-két hónapi fél-pihenőre, amikor egy nagyobb munkával elkészülhetnék. De most se hangulat, se kedv, és amit papírra vetnék, nincs kizárva, hogy reggel már más kezében lesz... December 18-án három zöldinges megtisztelt látogatásával, és összes jegyzeteimet elvitték. Futatok utánuk a sóhivatalba, mert szerencsétlenségemre egyiket sem ismertem, s egyiknek sem sikerült utólag kilétét megállapítanom. Kit és mit jelentsek most fel? S mivel tudom esetemet bizonyítani? Ráadásul pár könyvet is elvittek magukkal. Többek között Ady összes műveit!... Ebből a szempontból most nyugodtabbak lehetünk. A katonák nálunk, mondhatom, úriemberek. Hallom a vidéken is.

Vuchetich kartárs egyébként mostani beszélgetésünk alkalmával is előadta már hónapokkal ezelőtt felvetett tervét csekélységgel kapcsolatban. Azt tanácsolja, menjek át Temesvárra világi lelkésznek. Vállaljak pár órát valamelyik iskolában, s a megmaradó időt fordíthatnám a szerkesztésre, írásra. Eltekintve azonban attól, hogy Pacha ökegyelmessége alá még halálomban sem akarok rendeltetni, ez a megoldás cseberből vederbe jutás volna számomra. Épp ezért tartom magam ahhoz, amit Önnek már több ízben megírtam, Kedves Barátom, s ha az... úgy... nem sikerül — veszem a vándorbotot. Inkább járom egyenes gerinccel a nehezebb utat, mint hogy megalkuvás eredményeként beüljek egy pozícióba. Lehet, hogy ebben sokan nem értenek meg, nem értenek egyet velem, de önmagamtól undorodnék meg, ha kétlaki életet választanék. Most már nem egyedül önmagamért vagyok felelős az Önnel ismertetett elhatározással kapcsolatban, s ez csak nagyobb kitartásra sarkall. Mindenesetre nagyon nehéz ezeket a

bizonytalan heteket és hónapokat átvészelni, de nem fog ez örökké tartani. A természet titka, hogy amikor a nehézségek összpontosulnak, valahogy az ember akaratereje is szívósabb, dacosabb. S az pedig a sors keserű iróniája, hogy az egyik bajt követi a másik, nehogy az ember idegzete túlságosan ránehezdedjék egyetlen probléma kibogoztatására. Így van az én esetemben is: társul a gondokhoz édesapám súlyos betegsége (a tüdőgyulladás szerencsére átesett, de szövődmények veszélye még fennáll), öcsém a háromévi munkanélküliséget most a katonazubbonyal cseréli fel, egy hagyatéki pert elvesztettem, mert személyesen nem járhattam utána útlevél híján. Szóval — minden összefut. De hát — úgy szép az élet, ha zajlik...

Nem untatom tovább. Csak arra kérem, pár sorban értesítsen az esetleges fejleményekről. S arról, nincsen-e addig valahol valami áthidaló megoldás, munkatér számomra. Természetesen csak abban az esetben, ha a meginduló központi lapnál b. véleménye szerint használni tud és ennek keresztülviteléhez biztosítékai vannak.

További szíves jóindulatába ajánlva magamat maradok igaz híve

Kulcsár S. Kálmán”

Érdekesek-e ezek a levelek? Ahhoz is, hogy így egész terjedelmükben közöljem őket? Felmerült bennem ez a kérdés, s úgy döntöttem, hogy igen. Számomra azért, mert rávilágítanak arra a gyötrődésünkre, amelyben megkíséreltük Nagyenyeden kialakítani új sajtóközpontunkat, s tájékoztatnak e küzdelmünk pontosabb történeti időszakáról s egyes fontosabb részleteiről. De érdekes lehet az olvasók számára is, mert egy nehéz korszak néhány nem közönséges sorsú és különböző jellemű emberének belesodródását mutatja a vasgárdisták drámai történetébe. Ennek az utolsó Kulcsár-levélnek néhány sora ugyanis amellet, hogy rámutat írójuk kemény elszántságára és szilárd jellemére egyéni sorsa alakításában, s utal a Hitlert támogató Pacha püspökkel kapcsolatos érzelmeire is, célzást tartalmaz a Vasgárda drámájának utolsó felvonására. A katonák „úriemberségére” való utalása — szemben korábbi zöldin-

ges látogatói durvaságával — cenzúrabíró jelzése annak, hogy tud már a Bukarestben január 21—23. között lejátszódott nagy eseményekről, s ha részleteiben nem is ismeri őket, jelentőségüket felismeri. Nos, ezeknek az eseményeknek iszonytató részleteit én is csak hónapokkal később ismertem meg a már említett Kakassy-féle dokumentumgyűjteményből. Kakassy könyvet akart formálni és kiadatni összegyűjtött anyaga kéziratából, s előszó írására kért meg engem, mint aki szemtanúja voltam annak a brassói történésnek, amely a véres dráma hihetőleg egyik zárójelenete volt. Nem tudok róla, hogy szerepelne ez a részlet valamilyen emlékiratban vagy más feldolgozásban, azért írom meg a magam meg-rázó élményét, hogy nyoma maradjon a történészek számára. (Zárójelben ide írom még, hogy a kért előszót meg is írtam, de aztán Kakassy állásba került, s úgy látszik, lemondott a könyv megjelentetéséről. Vagy pedig nem volt lehetősége rá. A kézirat további sorsáról nem tudok.)

Elkészültem már az Erdélyi Gazda második, 1941. január 15-i számával is, és siettem haza Enyedről a családomhoz Brassóba. Második ilyen ingázó hazatérésem volt ez, s mert az elsőnél ajándékba hazavitt *Kövér Szőlő* címkéjű üveg bor igen-igen ízlett feleségemnek és nekem is, vittem most is magammal egy újabb üveget (csak a Hangya Szövetkezet boltja árusította), hadd örvendjünk neki este lefekvés előtt, s aztán utána egymásnak is, olyan igazi jó friss szőlő szaga és íze volt. Emiatt is, a fáradságos utazás után is, délelőtt kissé későn keltem, s kényelmesen ballagtam be a Kolostor utcai Elekes-könyvkereskedésbe: lám, tovább romlott-e a helyzet? Gyurka barátom továbblépett-e a Sepsiszentgyörgyre való repatriálás útján?

Nem volt további romlás a könyvkereskedés helyzetében, de biztató jel sem semmi.

Hazafelé sétálva indultam a volt Szénapiac helyére varázsolt szép, bár most téliesen kopár parkocskán keresztül. Csak az tűnt fel, hogy alig látok magamon kívül más járókelőt. Aztán egyszer csak lövéseket hallok, s mintha golyók is sivítanak a fejem fölött. Riadtan

néztem körül, s akkor feltűnt egy német tiszt. Nyugodtan, peckesen jött a Hosszú utca felől és haladt a megyei prefektúra irányába, de még a lépteit sem gyorsította meg. Bezzeg megszoráztam én: félig meghajolva nyargaltam föl a Fellegvár felé, s mire kiértem a Filipescu utca torkába, ugyancsak dobolt a szívem. Muszáj volt lassítanom. De a lövések elszórtan mintha éppen onnan hallatszanának! Óvatosabban, de azért gyorsan siettem a lakásunk felé. S ahogy befordultam a kanyarba a szász templom mellé, a Fellegvár akkor még csupasz domboldalán katonákat láttam — rajvonalban. Löttek egyet-egyet, aztán nyomultak előre a belváros felé. Amikor egyikük megpillantott, csépelni kezdett hátrafelé a karjával, hogy igyekezzem gyorsan tovább — mögéjük. Éppen csak berohantam a lakásba, s már taszigáltam is be a síró gyermekeket — hasra feküdni az asztal alá. Eszembe se jutott, hogy hiszen a katonák túl vannak már a házunkon, aligha érhet bennünket eltévedt golyó! Ott csücsültünk mindnyájan az asztal alatt, tán egy óra hosszat is. Vártuk, hogy elcsendesedjék a világ! Egy időre ugyanis megsűrűsödött a lövöldözés, aztán egy repülőgép keringő bűgása hallatszott, majd egy nagy robbanás...

Nem tudom, eltartott-e egy vagy két óra hosszat ez a zajos feszültség. Azt hiszem, nem tartott ilyen sokáig, de azért a gyerekeket ott tartottuk még az asztal alatt.

Délután bemerészkedtem a városba — tájékozódni. A vármegyei prefektúra épületén, amelynek falán keresztbe futó repedéseket hagyott a november 9—10. éjszakáján történt nagy földrengés, most golyók nyomai látszottak. Véres volt a járda is itt-ott az utcán. Egy főtéri elegáns kereskedés betört kirakatában pedig, éppen a városházával szemben, hatalmas vértócsa és véres ruhadarabok látszottak. Sebesült vasgárdista menekült oda, s ott érte a halál. A halottat már elvitték...

Milyen nap volt, január hányadika volt pontosan? Ma már nem tudom. Talán ez volt a bukaresti nagy és véres vasgárdista lázadás utolsó mozzanata. Bukarestben napokig tartott. Antonescu tábornoknak el kellett foglalnia a belügyminisztériumot és a rendőrprefektú-

rát. És szét kellett szórnia a város egyes részein garázdálkodó, zsidókat mészárló vasgárdista lázadókat. Hitler tudtával és beleegyezésével tette. Hitlernek fontosabb volt a tábornok és fegyelmezett hadserege, mint a fanatikusan antiszemita és németbarát vasgárdista „csőcselék”.

Később azonban kiderült az is, hogy ugyancsak az ő helyeslésével történt a Német Otthonba menekült lázadók, köztük Horia Sima volt miniszterelnök-helyettes Németországba való kicsempészése is a letartóztatás elől.

Lehet, hogy Kulcsár S. Kálmán utolsó levelét csak Enyedre visszatérve kaptam meg. S nem nagyon valószínű, hogy tovább is áltattam volna az enyedi központi napilap megvalósulásának biztos lehetőségével. Hiszen már szinte biztosítékot igényelt levele utolsó soráiban! Aligha merhettem volna ilyen biztosítékokra vállalkozni! Nincs több levelem tőle, úgy látszik, ő is feladta Enyedhez fűzött reményéseit. Én tán még nem adtam fel egészen, de már nem nagyon bíztam bennük úgy, hogy másokat biztassak velük. Erre ugyanis más valószínűsítő írásos bizonyítékokat találtam eltett irományaim között. Sajnos, dátum nincs ezeken az írásokon, de tartalmuk elég pontosan elárulja keletkezésük időpontját. Valószínű, sőt majdnem bizonyos, hogy következő brassói hazalátogatásom idején hozta hozzám őket Halász Sándor. Két fogalmazvány (piszkozat) ez, de géppel írva, s benne Halász Sándor kézzel írott be-
pótlásai, javításai. Az egyik „Nagyságos Kahána Bernát igazgató úrnak” címezve, a másik a Magyar Népközö-
ség részére készült beadványtervezet első lapja, a másod-
dik nyilván elkallódott, mert a gépírás befejezetlen,
csonka mondattal ér véget az első lapon. Halász Sándor
igényekkel lépett volna fel a lap volt munkatársai nevé-
ben Kahánával szemben. Erre készítette a fogalmazvá-
nyokat, kérve az én hozzájárulásomat is. Az első, a tel-
jes szövegű, de a második különösen — még így cson-
kán is! — érdemes arra, hogy érdekessége miatt teljes
egészében idézzem.

Íme az első:

„Kedves Igazgató úr!

Örömmel értesültünk arról, hogy eredményes tárgyalások vannak folyamatban, amelyek befejezése esetén Ön nyomdavállalatát visszakapja, és azt a Magyar Népközösségnek eladja. Anyagi igényeinkkel az eddigi helyzetben nem léptünk fel, de változott anyagi viszonyai, helyesebben kilátásai mellett szorult helyzetünkben kénytelenek vagyunk.

Kielégítésünk módját egymás között megbeszéltük, és annak módozatairól egyrészt a szóban forgó vevőt, a Magyar Népközösséget, dr. Szász Pál és Szabó Béni urakat eredetiben és Önt, az eladót ezennel másolatban értesítjük.

Amikor szíves jóindulatát és intézkedésüket kérjük, vagyunk igaz tisztelő hívei:

[Aláírások]”

A Népközösségnek szánt beadvány fogalmazványának szövege az alábbi:

„Alulírottak, a Brassói Lapok szerkesztőségének tagjai, tisztelettel az alábbi bejelentést tesszük.

A B.L. betiltása alkalmával valamennyien állástalanul maradtunk. Egy részünknek múlt év október elsején mondtak fel, tehát a lap betiltása előtt, más részének a betiltás alkalmából. Állástalanságunk ideje alatt a vállalatunk, amelyet éveken át szolgáltunk, semmiféle járandóságot részünkre nem folyósított, egyedül a Magyar Népközösség volt az, amely három alkalommal havi fizetésünk egyharmadának erejéig segélyt, illetve kölcsönt nyújtott nekünk. Volt vállalatunk ellen anyagi igénnyel eddig nem léptünk fel, mert a vállalat vagyona a légionista párt tulajdonába ment át, most azonban, amikor úgy értesültünk, hogy a vagyon felszabadul és a vállalat volt nyomdaberendezését a Magyar Népközösség veszi át, tisztelettel bejelentjük felmondási és szabadságidőre járó igényeinket.

Arra kérjük a Magyar Népközösség nagyságos elnökségét, méltóztassék odahatni, hogy a felmondási időre járó és a szabadságidőnk megváltása címén régóta ese-

dékes járandóságainkat a tranzakció lebonyolítása alkalmával mi is megkapjuk.

Érdemtelenül nagyon nehéz helyzetbe jutottunk, és úgy érezzük, erkölcsileg is nagyon indokolt a kérésünk, amikor mi, az erdélyi magyar sajtó legkiemelkedőbb lapjának munkatársai felmondási és szabadságidőnkre járó pénzeinkhez ragaszkodunk.

Vannak közöttünk olyanok, akik ezekről az összegekről is lemondanak, ha a Magyar Népközösség meghatározott időn belül indítandó lapjánál vagy lapjainál alkalmazták őket.

Mások viszont ugyancsak lemondanak járandóságaikról, ha a nagyságos elnökség útján módot kapnak arra, hogy Magyarországra, születési vagy illetőségi helyeikre hazatérhetnek.

Szeretnők kihangsúlyozni, hogy nekünk a Magyar Népközösséggel szemben semmiféle igényünk nincs, és jelen beadványunkkal mindössze arra kérjük, hogy a B. L. nyomdájának tulajdoni átvétele alkalmával segítsenek.”

Ennyi maradt meg a beadvány piszkozatából a birtokomban. Ami lemaradt belőle, az majdnem bizonyosan csak a befejező, a kérést megismétlő és a tiszteleti formáságot kifejező sorok lehetnek. Akkor bizonyosan teljes egészében értelmes volt előttem az egész szöveg. Ma a külföldről származó újságíró kollégákra vonatkozó sorokat nem értem. Kik és hányan lehetnek? Talán Karács Andor és Seres Maximilián? Vagy tán a fizetett tudósítókra is gondolt a körültekintő Halász Sándor? Ezek között tán lehetett olyan, akit a határmódosítás nálunk rekesztett s most valami „végkielégítéssel” szeretne hazamenni? Ez azonban csak mai feltételezés. Én egyetlen ilyen kartársra sem tudok visszaemlékezni.

Eljutottak ezek az írások a címzettekhez? Minden bizonnyal. Az is nagyon valószínű, hogy én is aláírtam őket, noha már alkalmazásban voltam. Fogalmazzójuk, Halász Sándor maga is jogi doktor volt, bizonyára meg tudja ítélni — gondoltam —, hogy van-e komoly jogalapja a követelésnek. Nem szabad tehát megfosztani a kollégákat attól a lehetőségtől, hogy egy kis pénzhez

jussanak. Én mindenesetre a „lemondók” közé tartozom, miután már elhelyezkedtem, s éppen a Népközösség erkölcsi hatáskörébe eső munkakörben, az EMGÉ-nél.

A további események azonban azt bizonyítják, hogy komoly jogi alap a követelőzésre, legalábbis annak jelentősebb részére (a féléves-éves felmondási időkre járó jelentékeny összegekre) nem volt. Ezeket Kahána meg is tagadta.

Másik mai megjegyzésem az írásokból kiolvasható tájékoztatással kapcsolatban annyi, hogy a Magyar Népközösség ekkor már kilátástalannak ítélhette az Enyeden létesítendő központi napilap ügyét. Az ismételten betiltott, majd újra engedélyezett temesvári Déli Hírlap mellett ugyanis megjelent már Franyó Zoltánnak a vasgárdától „ajándékba” kapott *Magyar Népűjság* című napilapja, teljesen függetlenül a Magyar Népközösség terveitől. Persze ezt a lapot Szász István jegyezte, ő azonban hamarosan még a szerkesztőségből is teljesen kikopott. (Én 1942-ben már mint utazó borügynökkel találkoztam vele Enyeden.) Az észak-erdélyi románok pedig csak egyetlen napilapot kaptak (ennyit is igényeltek), a kolozsvári Tribuna Ardealului-t, Emil Hațieganu szerkesztésében.

Ez az enyedi központi napilapról való kényszerű lemondás lehetett az oka, hogy a Magyar Népközösség, illetve most már csak Szász Pál, mint a nagyenyedi Bethlen-kollégium főgondnoka, a Brassói Lapok nyomdájából csak a három Linotyp szedőgépet és egy önberakó lapos gyorsajtót vásárolt meg. A rotációs gépről lemondott. A három szedőgépből és a gyorsajtóból szerelték össze 1941 nyarán a Bethlen-nyomdát úgy, hogy az Erdélyi Gazda 1941. november 1-i számát már ez állította elő.

S hadd fejezzem be most ezt a sajtóügyi szövevényt úgy, hogy ne maradjon benne kilógó szál. Azt már láttuk, hogy Halász pénzszerző kezdeményezése jórészt eredménytelen maradt. Kahána a felmondási időre járó követeléseket nem ismerte el. Csak az elmaradt szabadságokért járó összegeket volt hajlandó kifizetni. Én azonban még azt sem kaptam meg. Lemondtam róla egy levélben Kőműves Géza kollégám javára. A levélben ezt

kissé talán fölényeskedő s emiatt bántó erkölcsi kioktatással érveltem meg. Felhívtam ugyanis a Kahána figyelmét, hogy az állás nélkül maradt újságírókkal szemben vannak bizonyos erkölcsi kötelezettségei. Egy hajóban ért bennünket a hajótörés, ki kell hát tartanunk egymás mellett a bajban. Például Kőműves Géza mellett, akiről már olyan híreket hallok, hogy éppenséggel éhezik, ha ismerősei elfeledkeznek őt meghívni egy-egy ebédre, vacsorára.

Megbánthattam őt ezzel a kioktató hanggal, mert nem is válaszolt. Engemet meg az bántott meg, hogy nem méltatott legalább egy hideg-rideg értesítésre, amelyen az üzleti életben is kötelező, ilyenformán: *Az önnel járó szabadságpénzt levele értelmében kifizettem Kőműves Géza volt kollégájának.* Én ugyanis nem kérdezhettem meg Kőművest: megkaptad-e a kérdéses pénzt, nehogy azt higgye, hálát, köszönetet várok érte.

Ennek a várt levélnek az elmaradása elszakította az utolsó szálát is annak a tizenhárom éven át szövődött meleg kapcsolatnak, amely engem a Brassói Lapok tulajdonosához fűzött, s amelynek emléke még most is sokszor jelentkezik nosztalgias álmaimban. Tán mondanom sem kell, hogy ezek az álmok rendszerint a kelle-mesek közé tartoznak.

Kár, hogy egyre ritkábbak!

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Kacsó Sándor: Nehéz szagú iszap felett

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Kacsó Sándor: Nehéz szagú iszap felett

MÁSODIK KÖNYV
SZÁMÚZETÉSBEN

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Kacsó Sándor: Nehéz szagú iszap felett

Nem megy könnyen nekem ez az önéletrajzi visszaemlékezés!

Szeretem az apró részleteket, mert ezek erősítik a tényeket, vagy legalábbis a valószínűség hitelét. Erre pedig súlyt helyezek. Minél öregebb leszek, annál inkább! Márpedig máris elég öreg vagyok. Nem ugyan a gerontológusnak, de attól tartok, hogy ebben a tudományban a szakemberek máris többnek tartanak öregnél. Vénnek neveznek...

Nyolcvankét év! Hát bizony ebben a korban az emlékek már nem rajzanak úgy a fejben, mint a méhek a kas körül. Nehezen gyűl be emlékeim kaptárába is a viasz és a méz, amitől munkám szabályosan megépítette és édesen ízessé válhatnék, mint a lépes méz. De makacs vénember vagyok, bármennyire fáradtságos ez már ebben a korban, Mármint az aprólékos pontosságra való törekvés. Pedig ez — úgy mondják — a nagyvonalúság kárára van!

Másrészt persze az is baj lehet, hogy a munkamódszerem sem jó. Fenti makacsságom is a kicsinyesség jelle. Régi hibám ez már. Meg is dorgált miatta Szász Pál „ifjúkoromban”. Egy hivatalos kiküldetésem után harmadosztályú vasúti jegyet számoltam el, s külön tételekben a szállodát, reggelit, ebédet, vacsorát. Takarékoságom bizonyosságul persze!

— Hogy lehetsz ilyen kicsinyes — pirított rám. — Elvégre az EMGÉ-t képviseled!

Nos, mutassak példát öregkori aprólékosságomra és a kicsinyességemre egyaránt?

Tárgyilagosságom könyörtelen: nem felejtetem, hogy öreg vagyok. Karban kell tartanom ezt az öregséget, ha nemcsak látszani akarok, hanem lenni is. Korán ébreddek, hajnali ötkor! Ez télen már nem is hajnal, hanem hajnalelő. A tavaszelő mintájára. Igen ám, de ilyenkor hideg van, s én hiába igyekszem elfelejteni koromat, fi-

gyelmeztet rá a didergés. Befűteni azonban és megvárni a meleget ilyen korán a mai energiaszűk világban s a mai gázarak mellett, társadalmi bűn. S bűn a család ellen is, mert felemésztem vele nyugdíjam felét. Mit teszek hát? Tornászni kezdek, hogy ne fázzák, hogy be-melegítsem magamat egy kicsit, s utána írni tudjak, mert Móricz Zsigmond példájából tudom, hogy hajnalban eredményes az észbeli tevékenykedés.

Kialakult tornászási módszerem van. Az ötös, a húszas és a százas számon alapszik. Ötfajta tornagyakorlatot végzek, és mindeniket húsz-húsz ismétléssel. Aztán százat lépegetek minden ötös gyakorlat után, hogy lecsendesedjék a lihegésem és a szívdobogásom.

Az első ötös a kartornából áll. Fellököm a két karom a fejem fölé, aztán le a csípőig s onnan a föld felé, de erősen ám, hogy roppanjanak az ízületek. Ezt hússzor ritmikusan. Aztán oldalt lököm ki a két karom, mintha erőszakosan magamhoz akarnám ölelni a világot. Hússzor egymás után. Utána megint fölfelé bokszolok, de csak egyszerűen, majd előre és végül csípőtől lefelé.

Most jöhet a pihentető száz lépegetés.

A második ötös is a karral történik, de nem lökés-sel, hanem lendítéssel: hússzor fölfelé a jobb kart, hússzor a balt. Aztán fölfelé és hátrafelé mind a két kart úgy, hogy taps legyen a fejem fölött és lent a hátam mögött. S végül körözés jobb oldalon a jobbal, bal oldalon a ballal, cséphadaróként. Ez után jól jön a pihentető száz lépés.

A harmadik ötös a lábakkal történik: hússzor előre-lendíteni a jobb lábat, aztán hússzor a balt, de olyan jó magasra, ahogy a dévaj táncosnők szokták. Harmadik figura ebben az ötösben a törzshajlítás előre hússzor, de úgy, hogy az ujjbegyek tapintsák a papucs, vagy a cipő orrát, s végül törzshajlítás jobbra hússzor, aztán balra hússzor.

Ez után a gyakorlat után igazán jólesik a száz pihentető lépegetés.

S legvégül a fejtorna-ötös. Ez a legegyszerűbb és legkönnyebb. Fejvetés hússzor jobbra, aztán húsz balra, hogy húzódjanak a nyakizmok. Aztán hússzor előre úgy, hogy elérje állunk a szügyünket és hátra hússzor úgy,

hogy megérezze a tarkónk. S végül a legutolsó ötödik gyakorlat a nyaktekerés hússzor jobb jelé. Ez a nyaktekercs!

Torna alatt nincs időm gondolkodni. A pihentető száz-száz lépések alatt azonban van. S akkor jönnek a gyerekes gondolatok. Ilyenek: ha én ezeket az erőből végzett mozdulatokat egy alkalmas gép mellett csinálnám, hasznos termelőmunkát is végezhetnék vele. Így pedig csak játszom a magam multságára, vagy inkább öreg testem bemelegítésére. Tehát önzésből!

Vagyis haszontalan munkát végzek!

Haszontalan vénember vagyok!

De nem olyan kedvesen haszontalan, mint amilyenek becéztem — istenem, be régen is volt! — kisfiú korában egymás után mind a két fiamat, feldobálva őket a levegőbe:

— Haszontalan kölyke apádnak...

Akkor kapták az ilyen kedveskedő dorgálást, amikor valami csínytevésen fogtam rajta őket. Ó, dehogyis voltak haszontalanok. Sokszor megvidámitottak, még büszke is voltam rájuk.

Én nem ilyen haszontalan vagyok.

Én igazi fosztóképzős haszon-talan vagyok.

Pedig hasznos is lehetnék, ha a tornába fektetett energiával társadalmi termelőmunkát végeznék...

Aztán elmosolyodom.

Azért sem vagyok kicsinyes. Hiszen csak félig van igazam. A tornával gázt takarítok meg a köz javára. S az még ráadás is, ha írni is tudok az ilyen bemelegítések után. Nem gyerekes kicsinyesség ez, inkább: nagyvonalúság.

Öregkori nagyvonalúság!

Hadd legyek hát nagyvonalú, amíg még tudok játszani az ilyen hajnalelői gondolatokkal.

Ezek az én reggeli tornáim talán előlegek az előttem álló nagy útra. Amíg tartani tudom a húszas meg az ötös alapszámokat, addig, ha egy kicsit fázom is, tudok még írni. S ha tizenötre vagy éppen tízre lankadok le a húszas alapszámomról, akkor — erőltetni is lehet még egy kicsit.

Nos, éppen ezt teszem.

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Kacsó Sándor: Nehéz szagú iszap felett

NAGYENYED, A CSORBA KÖZPONT

1940 karácsony hava közepén életemben először mentem Nagyenyedre. Nem látogatóként, hanem — amint már említettem — mint alkalmazott, Szász Pál megbízásából, sőt utasítására. Munkába mentem, munkahelyre, kötelességből. S egyelőre nem is hosszabb időre, éppen csak annyira, hogy az Erdélyi Gazda első dél-erdélyi számát karácsonyra összeállítsam, nyomdába adjam.

Ennek megfelelően kevés érdeklődés volt bennem a városka iránt. Sokszor elszáguldoztam már előtte vonaton. Kolozsvárra menet ismertem állomását, amely előtt a gyorsvonatok éppen csak megállottak egy percre, vagy a Rapid tán meg sem állott. Annyit megfigyeltem, hogy Tövis felől közeledve feléje, néhány városiasan tekintélyes épület látszott kikönyökölni a domb peremére, amely mögött hihetőleg elterült. Maga az állomás épülete azonban igen-igen jelentéktelen, kisvárosi volt. A közelében elterpeszkedő épület — a Hangya-szövetkezetek központi raktára — nagyságában és csinos kiképzésében megint csak komolyabb várost ígért maga mögött. Befelé a városba, az utca két oldalán azonban már csak olyan kis földszintes házak sorakoztak, hogy Nyárádszeredát juttatták eszembe.

Az útba eső híres nagyenyedi fogház viszont hatalmas, szennyes tömegével és kiemelkedő őrtornyával egy nagy megye székhelyének is sok lett volna.

Szerényebb de vigasztalóan tisztának ígérkezett viszont az emeletes Szeidl-féle vendéglő és szálloda, ahol megszálltam. Szébb volt, újabb és sokkal kényelmesebb, mint a brassói Pest-szálloda, ahol legelső brassói megjelenésemkor szállást találtam.

Hanem a Kollégium! Sokat hallottam róla már Marosvásárhelyen, diákkoromban. A református kollégisták örök vetélytársuknak tartották, de annyi tisztelettel beszéltek róla, mintha megtiszteltetésnek számítana, hogy — vetélytársai lehetnek. E nagy tekintélyét nyilván csak

régiségének, régi nagy tanárainak, például Szász Károlynak, Herepei Ádámnak és híres diákjainak, például Kőrösi Csoma Sándornak köszönheti — véltem. Épülete ugyanis, bár kétségtelenül nagy volt, de kaszárnys dísztelenségével nem árult el szinte semmit tiszteletré méltó múltjából. Csinosságával és tekintélyességével is messze lemaradt a vásárhelyi Bolyaiak kollégiuma mögött. Hatalmas kapubejárata és gondosan kiképzett portásfülkéje azonban megfelelt jó hírének. És mögötte a nagy, tágas udvar, közepén a rektori iroda régi épületecskéjével! Az egyenesen búbajos volt. Mintha egy századok előtti magyar nagyasszony üldögélt volna ott öntudatos méltóságával, keze ügyében a kollégium jelzőharangocskájával.

Ennyit már most el kellett mondanom — akkori futó látogatásom ellenére is — az új otthonomnak ígérkező Enyedről, mert mindez első látásra is szembeszökő volt.

A fejedelemasszony egykori lakóházának azonban, ahová a rektori irodából átvezettek, már inkább vastag falait, boltíves belsejét, mélyen benyíló ablakmélyedéseit figyeltem meg.

Nem tudtam én akkor, hogy milyen történelmi nevezetességű ház ez, amelynek bástyaszerű tornyából egy keskeny lépcsőn felvezettek a fekete ház villogóan megszelt nagy szobájába. Csak később értesültem róla. Kecskés József tanár írta meg egy érdekes történelmi riportban*, hogy hétszáz éves múltja van az EMGE új székházának, hogy a tatárjárás korában épült, akkor hiabavalónak bizonyult védelemként, hogy azután klastrom lett belőle, s lakott falai között a híres törökverő Hunyadi János is. Később szálláshelye volt egy éjszakára Izabella királyasszonynak s kisfiának, János Zsigmondnak, és kísérijüknek, Martinuzzi György barátanak. A fejedelmi korszakban aztán emeletet húztak rá, s Bethlen Gábor a feleségének, Károlyi Zsuzsannának ajándékozta, hogy csendes pihenőhelyéül szolgáljon. Meg is pihent itt a fejedelemasszony egy éjszakára még a halála után is, amikor katafalkját Kolozsvárról Gyulafehérvár-

* Erdélyi Gazda, 1941. dec. 15.

ra szállították 1622-ben. S ebben a házban, talán éppen ebben a teremben szenvedte végig utolsó éjszakáját Bethlen Gábor fejedelem is 1629. november 14-én. Nagyvárad felől jövet megpihentették itt, hogy ereje legyen másnap Gyulafehérváron szembenéznie halálával.

Nem voltam hát a hely történelmi méltóságának megfelelően megilletődve, amikor leültem az egyik, már említett nagy ablakmélyedés előtt a számomra kijelölt íróasztal mellé.

Innen kell tehát elindítanom a Szász Pállal megbeszélte terv megvalósítását: a Dél-Erdélyben maradt magyarság politikai, kulturális, gazdasági és társadalmi központjának kialakítását. Helyesebben: ennek a bejelentését. Erre ugyanis semmiféle más sajtószervünk nem volt, mint az általam elkészítendő Erdélyi Gazda. A bejelentésben pedig Enyednek — elvben és tervben — minden csorbaság nélkül kellett jelentkeznie. A csorbaság ugyanis később következett be, amikor már a főtebb elmondott körülmények miatt a központi napilap tervét el kellett ejtenünk.

Én tehát a határozat teljes értékének tudatában fogtam munkához. Elkészítettem a lap külön tervét, amelynek megvalósításához elegendő anyag állt már rendelkezésemre jegyzőkönyvekben, jelentésekben, statisztikai összeállításokban.

Így született meg a Dél-Erdélyben maradt magyarság szervezésének első és egyetlen írásos dokumentuma egy olyan mezőgazdasági szaklap első számában, amelyben *A bor kezelése* és *A lovak rossz szokásai* mellett testvériesen megfértek a püspöki pásztorlevelek, irodalmi közlemények, népközösségi beszámolók és politikai hírek. Érdemesnek és érdekesnek tartom a lapszám aprólékosabb ismertetését. A vezércikket Szász Pál dr. írta *Dolgozni akarunk* címmel. Különös és kedves érdekessége az, hogy cikke utolsó soraiban boldog karácsonyi ünnepeket kíván az olvasóknak, megfeledezve arról, hogy a lap megjelenési dátuma szerint öt nappal már túl vagyunk a karácsonyi ünnepeken. Az ünnepi vezércikknek pedig pontosan dátumra kell készülnie. Csakhogy amikor ő a vezércikket írta az újévi számra, még jóval karácsony előtt volt. Sebjaj, kiigazítja ezt a

második cikk, amely a lap nevében boldog *új évet* kíván az olvasóknak. Ez már az én figyelmességem eredménye. Kellett ez azért is, mert a harmadik szerző, *Petőfi Sándor* megint *Karácsonykor ...* című versével szerepel. Aztán már nem törődünk a dátumokkal, mert olyan személyiség írása következik, akinek a közelmúltban mondott szavai mindig időszerűek: *Márton Áron püspök adventi pásztorlevele*.

Tövis, 1940 Karácsony hava keltezéssel látja el *Békesség és jóakarát* című cikkét Nagy Ferenc református püspökhelyettes is, aki ezt a címet már mint velünk maradt tövisi esperes kapta meg.

Az unitárius és a magyar evangélikus egyház rövid beszámolóval van jelen a lapban. A beszámolók arról szólnak, hogy híveik közül hányan maradtak velünk a bécsi döntés után. Ezt a számbavételt a két nagyobb egyház, a református és a katolikus külön-külön nagyobb cikkben végzi el. A református lelkészek az erdővidéki, gyulafehérvári, hunyadi, kalotaszegi, kolozsvári, küküllői, marosi, nagyenyedi, nagysajói, nagyszebeni, sepsi, széki, udvarhelyi és óromániai egyházmegyék nálunk maradt 195 egyházközségében 175 092 lelket Számláltak össze.

A katolikus egyház a gyulafehérvári egyházmegye főesperességei szerint vette számba híveit. Eszerint a hegyaljai, bányavidéki, sepsi-miklósvári, szeben-fogarasi, erzsébetvárosi, hunyadi, kolozs-dobokai, küküllői, tor-daanyosi 9 főesperesség 86 egyházközségében 85 839 lélek maradt. Márton Áron kormányzása alá került a nagyváradai egyházmegyéből 9 egyházközség, ezek számbavétele azonban sajnos még nem történt meg.

Az unitárius egyháztöredék beszámolójából ezt idézhetjük: „...a tovább is Romániában levő mintegy 30 000 lelket számláló 48 egyházközösségnek új vezetőséget, új egyházi szervezetet kell teremtenie, de nincs Teológiai Akadémiája és középiskolája. Az időközben 32-re apadt felekezeti elemi iskolából 7 egyházközség felekezeti iskolája maradt Romániában, mintegy 11—12 tanerővel.” A magyar evangélikusok is hasonló helyzetben maradtak: „Az itt maradt evangélikus egyháznak 19 egyházközsége van 30 000 nyilvántartott és beszerve-

zett lélekkel. Beszervezésre vár még mintegy 2—3 ezer elszórtan élő magyar evangélikusság.”

Politikailag a legfontosabb cikk a lapban a népközöségi élet megszervezéséről szóló hivatalos beszámoló: *Az EMGE és a magyar népközöségi élet* főcímmel és *Nagyenyeden alakul ki a magyarság új központja* alcímmel. Ezt — dokumentum értéke miatt — érzem szükségesnek teljes egészében közölni. A szöveg a Nagyenyeden 1940. november 4-én tartott gyűlés jegyzőkönyvének feldolgozása az én megfogalmazásomban:

„A bécsi döntés következtében az erdélyi magyarság kisebbik része maradt Romániában, részben a dél-erdélyi részeken, részben a Bánságban. Ugyanez történt a Romániai Magyar Népközösséggel is. A vezetőség velünk maradt tagjaira hárult az a feladat, hogy a törvényesen működő és elismert népközöségi szervezet természetes jogfolytonosságát biztosítsák a területátcsatolások következtében megüresedett vezetőségi helyek betöltésével. Ennek érdekében az illetékes magyar vezetők felkeresték Antonescu államvezető miniszterelnököt, akitől engedélyt és jóváhagyást kaptak, hogy a magyarság itt maradt vezetői november 4-én Nagyenyeden értekezletet tartsanak. Antonescu államvezető írásos utasítását erre vonatkozólag a nagyenyedi rendőrség is megkapta, s ezzel az államhatalom a Romániai Magyar Népközöség s ennek keretében az EMGE további működését is tudomásul vette, illetve engedélyezte.

A nagy jelentőségű enyedi értekezleten jelen voltak: Nagy Ferenc református püspökhelyettes, Bethlen Bálint gróf református főgondnok, Purgly László magyar evangélikus főgondnok, Gyárfás Elemér dr. római katolikus világi elnök, Szász Pál dr., az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet elnöke és a Bethlen-kollégium főgondnoka, Haller István gróf, a »Hangya« elnöke, Gál Miklós dr. unitárius főgondnok és Torda megyei népközöségi elnök, Palágyi Jenő dr. aradi, Kakuk János dr. bán-sági, Meskó Miklós dr. Hunyad megyei, szurduki Krcs Kornél szebeni, Járay Márton fogarasi, György Zsigmond dr. nagyküüllői, Szabó Béni brassói, Pekri Géza kisküüllői, Weress Béla petrozsényi, Müller Jenő dr.

Alsófehér megyei tagozati elnökök, Jakabffy Elemér dr., Teleki Ádám gróf, Tompa Lajos, Ludvig Gyula és Orosz Károly volt képviselők, továbbá Elekes Viktor, a Bethlen-kollégium rektora, Szigeti Béla bankigazgató és Párcz György dr. ügyvéd.

Az értekezleten így képviselve volt a magyarság majdnem mindegyik társadalmi rétege és a dél-erdélyi, valamint a bánási területek minden magyarlakta vidéke.

Gyárfás Elemér dr. megnyitó beszéde és az eddig tett lépésekről szóló tájékoztatója után az értekezlet kimondotta:

1. A Romániai Magyar Népközösség központi bizottsága megalakul;

2. eddigi székhelyét Kolozsvárról Nagyenyedre teszi át;

3. püspökök nemlétében az egyházi vezetők hivatalból tagjai az elnöki tanácsnak.

E három elvi jelentőségű határozat után az értekezlet Purgly László korelnök vezetése alatt megejtette a megüresedett vezetőségi helyek betöltését. A választásnál Jakabffy Elemér dr. felszólalása értelmében az alábbi szempontokat veszik figyelembe:

1. A megalakítandó vezetőségnek híven kell tükröznie a visszamaradt magyarság földrajzi tagozódását, s ennek megfelelően képviselőkhöz kell jutniuk;

2. a magyar egyházaknak, a főbb társadalmi osztályoknak, a gazdasági szervezeteknek és

3. annak a három vidéknek — Bánáság, Közép-Erdély és Brassó —, ahol a visszamaradt magyarság nagyobb tömegekben él.

A fenti szempontok szerint megejtett választások eredménye ez lett:

Elnök: Gyárfás Elemér dr.

Alelnökök: Szász Pál dr., Bethlen Bálint gróf és Jakabffy Elemér dr.

Elnöki tanácsstagok: Purgly László, Jakabffy Elemér dr., Szász Pál dr., Haller István gróf, Gál Miklós dr., Szabó Béni, Takácsy Miklós, Teleki Ádám gróf, Péter János és Tóth István.

Két helyet még üresen hagytak az ifjúság képviselői részére. Erre a két helyre magának az ifjúságnak kell kijelölnie az embereit.

A Népközösség jogi tanácsadója Meskó Miklós dr. lett, a nagyenyedi központi népközösségi iroda igazgatója Müller Jenő dr., az országos főtitkár pedig Parecz György dr.”

Az értekezlettől kijelölt új vezetőség első dolga volt a napilap ügyének megtárgyalása. Napilap nélkül — egy sem volt abban az időben — nem lehet élő kapcsolat a vezetőség és a népközösségi tagság között, sötétben tapogatózik mind a kettő egymás felé. Ezért az elnökség bizottságot küldött ki a kérdés megtárgyalására és az előterjesztés kidolgozására, amit a vezetőség a kormány elé terjeszthetne. A bizottság elnöke Teleki Ádám gróf lett, tagjai pedig mind olyanok (igaza volt Vuchetich zsörtölődésének, aminek a nekem küldött levelében kifejezést adott), akiknek elnökükkel együtt sem sok közük volt a sajtóhoz. Teleki Ádám talán éppen ezért be-kérte a bizottságba még Szász Pál dr.-t és Jakabffy Elemér dr.-t is. Nem is véletlenül éppen őket. Szász Pál-ról tudta, hogy Enyedre kívánja a Népközösség napilap-ját, s Jakabffy álláspontját is ismerte: maga mellett, Aradon vagy éppen Temesváron akart tudni egy napila-pot. Hát hiszen akkor még három vagy éppen négy na-pilapról ábrándoztak a bizottság tagjai is, amint ezt Vu-chetich említett leveléből is láthatta az olvasó. Vakme-rő ábránd volt! Én mindenesetre kiemeltem a beszámó-lóban: „*Enyeden pedig a Népközösség országos jellegű felhivatalos sajtóorgánumát kell megteremteni.*”

Beszámoló van a lapban az EMGE belehelyezkedé-séről is az új helyzetbe. Ehhez nem kellett nagyobb ér-tekezet, mert elnöke azelőtt is itthon volt Dél-Erdély-ben. Enyed és Gyulafehérvár között, Gáldtón lakott, bé-relt mezőgazdasági birtokán. Úgy is számította, hogy a Népközösség hivatalos elismerése az EMGE elismerését is jelenti, hiszen része — bár külön is jól megszervezett alkotóeleme — a Népközösségnek. Most hát egyszerűen kimondta, hogy az EMGE új székhelye Enyeden legyen. Nem is kért ehhez hivatalos hozzájárulást, ide hívta ösz-sze november 12-re felügyelői értekezletét, hogy meg-szervezzék új központjukat. Az értekezlet tudomásul vet-te a felügyelők új beosztását. Eszerint:

Az	I. kerület élén kamarási	Szász Ferenc
a	II. kerület élén	Finta Andor
a	III. kerület élén lándori	Orosz Károly
a	IV. kerület élén	Szász Ferenc
a	V. kerület élén	Bíró Pál
a	VI. kerület élén	Meggyesi István
fog dolgozni.		

A kerületi felügyelők földrajzi egységként fogták össze, ellenőrizték a falusi gazdakörök munkáját. És végrehajtották a központból kapott utasításokat.

Központi felügyelő Bitay Endre, pénztáros Járay Istvánné, irattáros és iktató Botz Ida, gépíró Domokos Jolán lett. Később kiegészült ez az együttes Kénossy Zoltán agrármérnökkel, a mezőgazdasági gépek szakértőjével. Domokos Jolán helyett pedig Bodor Gizi, Kahána Samu felesége lett a gépíró. Szász Pál még akkor lekötötte a férjet és feleségét, amikor határozott reményünk volt az enyedi napilapra.

Szellemi életünk címmel állandó rovat is indult az Erdélyi Gazda első számában. A rovat gazdája Vita Zsigmond lett, aki Szentmiklósy Ferenc gyulafehérvári magyartanár besegítésével nagyjából módszeresen végigvezette a lap olvasóit a magyar irodalmon.

Mondjak még néhány külsődleges, bár nem éppen érdektelen adatot a lapról? Főszerkesztőként Teleki Ádám jegyezte, de én vele a szerkesztőségben egyetlenegyszer találkoztam, s akkor sem a lapról beszélgettünk. Izgalmas „kalandjait” mesélte el a bukaresti nagy földrengés idejéből. A Carlton-szálloda vendége volt a november 10-re virradó éjszaka. A legfelső emeleten vett szobát a kilátás kedvéért. S ez lett a szerencséje. A legfelső emelet olyan simán csúszott le vele a magasból a hatalmas szálloda összeomlása során, hogy néhány horzsolást leszámítva semmi baja nem történt.

— Barátom, tenyerén tartott engem az Isten — mondta nevetve.

— Az jó hely — mentem bele a tréfába én is. — Igyekezz megmaradni benne!

Igyekezett is, mert marosújvári kastélyában kellemebb lehetett, mint Enyedre utazgatni a nehéz uta-

zási körülmények között. Hozzászokhattam volna már a névleges főszerkesztőkhöz, mégsem állhattam meg, hogy szóvá ne tegyem Szász Pálnak.

— Miért díszleleg ott a neve a lapon, ha nem dolgozik semmit? Miért nem Nagy Endre dr. neve van helyette, amikor ő a tényleges főszerkesztő?

Szász Pál szinte csodálkozva kérdezte:

— Hát te komolyan azt hitted, hogy dolgozni fog? Azért van ott a neve, mert vezetőségi tagja az egyesületnek.

— Szakembernek is, vezetőségi tagnak is, főszerkesztőnek is inkább megfelel az EMGÉ-nek és lapjának a csombordi mezőgazdasági iskola igazgatója. S aki még-hozzá írni is kitűnően tud — vitattam igazam tudatában.

Szász Pál meghátrált igazságérzetem előtt.

— Jó! Tegyük a lapra Nagy Endre nevét is felelős szerkesztőnek, de hagyjuk ott az Ádám nevét is. Kellemtelen volna magyarázkodnom neki.

Így került már ezen a nyáron a lapra a Nagy Endre neve is mint felelős szerkesztőé.

S ha már elmondtam első baráti találkozómat első „főszerkesztőmmel”, hadd mondjam el egyúttal az utolsót is, amikor „kitúrtam” a címéből.

Egy évre rá, 1942 nyarán Teleki Ádám neve helyébe a Nagy Endre neve került. Ezt azonban számomra kissé kínos történet előzte meg. Baráti találkozón ültünk együtt a Szeidl-vendéglő kerthelyiségében, ifj. Müller Jenő dr. (Bubi), Teleki Ádám és én. Beszélgetés közben egészen váratlanul s csak úgy mellékesen Ádám egyszer csak bejelenti, hogy elhatározta: ő kimegy Kolozsvárra vagy éppen Budapestre, ott nagyobb lehetőségek vannak a számára, mint Enyeden vagy Marosújváron.

Nem éreztem úgy, hogy nagyon hiányozni fog nekünk, de már elvből is helytelenítettem elhatározását. Fejtegetni kezdtem, hogy ez nem volna szép tőle, nekünk itt helyt kell állani, aki minket itthagya, az megfutamodik stb.

— De értsd meg — szakított félbe kissé ingerülten — hogy nekem ott nagyobb lehetőségeim vannak...

— Igen, beismerem — mondtam elég gúnyosan —, neked ott most melegebb az Isten tenyere...

Egy kissé báván nézett rám, amíg visszakapcsolt a régi beszélgetésre. Vagy inkább megjegyzésem rejtett értelmére, hogy akkor se saját érdeméből volt olyan szerencsés? Müller Bubira nézett, kövérkésen kerek szép arca lassan elvörösödött, aztán váratlan méreggel felcsattant:

— Engem te ne oktass! Oktasd a te szabadkőműves zsidó barátaidat!

Hát ez az adott történelmi időszakban erősen lovgiatlan, övön aluli ütés volt!

Felálltam az asztaltól, s fojtott haraggal feleltem:

— Hát én veled, Teleki Ádám, többet egy asztal mellé le nem ülök!

Elmentem, Müller Bubira hagyva a tőlem elfogyasztott korsó sör kifizetését is. Ki is fizette, s utánam sietett, hogy lecsendesítsen, megnyugtasson, barátságáról biztosítson.

És nyilván ez a szándék vezette Szász Pált is, aki — Ádám úgyis elmegy — kijelentéssel levétette a lapról a Teleki Ádám nevét, s a Nagy Endre nevét-tétette a helyébe, de egyúttal feltétette az én nevemet is, nem felelős szerkesztőként, csak szerkesztőként. Tiltakoztam, hogy én ezt nem igénylem, de ragaszkodott hozzá.

— No, most aztán tovább ne hazudjunk. Minden feleljen meg a tényleges helyzetnek.

Én pedig megtartottam a fogadalmamat!

De hát ez itt csak intermezzo volt, előre rángatva a jövőből, hiszen most még csak az Erdélyi Gazda első számát ismertetem, amelynek kéziratát Teleki Ádám főszerkesztő nem is látta. Mit adtam én — a kéziratok átnézésén, javításán, elrendezésén s a már említett jegyzőkönyvek feldolgozásán kívül — szellemileg ehhez az első számhoz? Egy elbeszélést és egy „tízparancsolatot”! Ám ez a *tízparancsolat* formailag és tartalmilag is újítást jelentett — egy mezőgazdasági szaklapnál. Nyomatékosá tette a szakszerűségtől olyannyira eltérő többi szokatlanságokat is. A harmadik oldaltól kezdve minden páratlan oldal aljára — középen és fekete keretben

— odatördeltem egy-egy parancsolatot a tizből. Nem szüksézáván tömötret, hanem oktatóán magyarázót. Az első Márton Áron adventi pásztorlevelének a szövege alá került, az utolsó az én *Őszi fészekrakás* című elbeszélsem szövegébe.

Ide iktatom e tízparancsolatot visszaemlékezéseim e könyvébe is, mert kellő feltűnést keltettek akkor, az olvasók körében kellemeset, a hatásági helyeken pedig helytelenítőt. Tehát:

„1. *Ne félj!* Ne félj az élettől, a megpróbáltatásoktól, amelyek rád várhatnak. Aki fél, már el is veszítette a maga nagy csatáját, s ha egy nép tagjai közül sokan félnek, az a nép elsodródik. Bátran és bizalommal kell szembenézni a jövővel, a reánk váró feladatokkal. Aki küldetésnek érzi azt, amit végez, az nem is fél. Különbén is gondolj Eötvös József híres mondására: »Soha se volt úgy, hogy valahogy ne lett volna!«

2. *Dolgozz!* Dolgozz elszántan és lélekkel azon a munkahelyen ahová sorsod állított. Hidd el, hogy akinek keze és agya tele van munkával, az nem rontja kedélyét fölösleges és lélekgyávító töprengésekkel. A küzdelem a munkában van, a legnemesebb és a legférfiasabb életcél, több sokkal, mint a munka haszna. Jusson eszedbe Madách Imre világhírű alkotásának, *Az ember tragédiájának* befejező mondata: »Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál !«

3. *Ragaszkodj a magadéhoz!* Ne mondj le könnyen se arról, ami a tied, se arról, ami téged megillet. Ne felejtse el, hogy amit őseidtól kaptál, azzal el kell számolnod utódaid előtt. Áll ez a tétel úgy az anyagi javakra, mint a jogaidra. El ne idegenítsd, amit nemcsak a magad, hanem néped közös vagyonának is érzel. És ne mondj le olyan jogról, amelyre gyermekeidnek is szüksége lesz. Deák Ferenc klasszikus mondása a jogfeladásról örök értékű parancs.

4. *Légy takarékos!* Gyűjtened is, takarékoskodnod is kell, nemcsak megőrizned azt, amit kaptál. A te életed külön eredménye az, amivel te gyarapítottad a családod és a néped értékállományát. Nemcsak meg akarjuk állani a helyünket, hanem előre is akarunk haladni vala-

mennyit. Ezt pedig csak úgy érhetjük el, ha gyarapítjuk is azt, amit kaptunk. Egyaránt vonatkozik ez anyagiakra és szellemiekre. A szellemi munkát végző embernek is gyarapítania kell népe kulturális vagyónát.

5. *Ne légy fősvény!* Nincs még szép tanítás, amivel olyan könnyen vissza lehetne élni, mint az, amely takarékosagra int. A jómódú ember takarékosága már fősvénység, ha embertársaitól vonja el a munka és a megélhetés lehetőségét. A béresnek, a szolgának, a munkásnak is élnie kell. Ne dicsérd azt az úriasszonyt, aki erőnek erejével mosogatni akar, noha volna módja szolgálót tartani. Nyújts munka- és kereseti lehetőséget nép szegényebb tagjainak, mert csúnya fősvénység az, ha akkor is eldolgozod előlük a munkát, ha nem vagy rászorulva.

6. *Becsüld egyházadat!* Legősibb, legbiztosabb, legidőtállóbb közösségi szervezeted ez, amely lelkednek és testednek egyaránt sok mentséget nyújtott már és nyújt ezután is. Tedd meg vele szemben a kötelességedet őszinte és becsületes ragaszkodással. Olyan az, aki egyházával nem törődik, mint az elbitangolt jószág, előbb-utóbb garázdák vagy tolvajok kezére kerül, ahonnan aztán nehezen lesz menekülése. Még az egyház sem szaladgálhat szüntelenül minden elkóborolt juha után.

7. *Ne élj egymagadban!* S ne élj egyedül a családnak sem, mert ebből a végén csúnya önzés fejlődhet ki. A család a legnagyobb kincsed, de tágabb értelemben családod a néped is. Ne húzd ki magad egyesületeid közös életéből, közös gondjaiból, feladatai alól. Igazán értelmes, férfias és hasznos életet akkor élhetsz, ha kivesszed a magad részét a közösségi élet terheiből és örömeiből is. Elkülönült, magános életet még az állatvilágban is csak a vérengző dúvadak élnek.

8. *Tanulj folyton!* Az emberiség napjainkban olyan iramos léptekkel siet előre, hogy lemarad és elhull az, aki nem tanul állandóan. Tanuld különösen és fáradhatatlanul a magad mesterségét vagy hivatását. A jól képzett gazda egyenlő értékű ember a jó ügyvéddel vagy tanárral. Úgy is kellene lennie, hogy a kisebbségi sorsban minden ember tanár vagy legalább tanító legyen a maga mesterségében, iparában, hivatásában.

9. *Légy igazságos!* Gyűlölet, elfogultság, egyéni vagy nemzeti önzés ne vezessen ítélkezéseidben, cselekedeteidben. Az igazság előbb-utóbb csak diadalt arat, s akkor ebül szerzett jószág ebül vész el. A legfontosabb, hogy önmagadat tudd becsülni mindig, s ezt csak akkor teheted, ha lelkiismeret-vizsgálataid idején tiszta szívvel és nyugodt lélekkel tudsz szembenézni önmagaddal. Nagy gyengeség az, ha nem érzed magad alatt mindig az igazságosság szilárd talaját.

10. *Légy ember!* A koronája mindennek, ha olyan ember vagy, amilyennek az Isten az Embert szánta. S ha úgy élsz, úgy cselekszel és úgy viselkedsz önmagaddal és embertársaiddal szemben, ahogyan az eddigiekből tanultad, úgy valóban Embernek érezheted magad. S miután emberséged legnagyobb próbája néped életében való hűséges részvételed, miután jó tulajdonságaid itt érvényesülhetnek, s gonosz hajlamaid itt okozhatnak bajt, légy elsősorban jó magyar ember, hogy emberséges Ember lehess.”

Hát elméletileg talán akkor is, ma bizonyosan több vitatható pont is akadna ebben az én tízparancsolatomban, de ma is úgy érzem, hogy akkori történelmi helyzetünkben *gyakorlatilag* mindkét fél szempontjából becsületesen megfelelt céljának. Az Enyed megnőtt fontosságának megfelelően fokozódó rendőri éberség azonban az izgatás szándékát gyanította ki belőle, talán épenséggel az első parancsolat hatása alatt.

Feljelentése érintette a „figyelmetlen” cenzúrát is. Emiatt Bukarest is belevegyült az ügybe, s az elrendelt vizsgálatnak komolyabb következménye lett. Felmerült az a gyanú, hogy az EMGE november 12-én tiltott gyűlést tartott. A rendőrség ugyanis — legalábbis így magyaráztuk mi — a Magyar Népközösség törvényes elismerését nem vonatkoztatta az EMGÉ-re is, azt *külön* egyesületnek minősítette, amelyre nem vonatkozik az államvezető miniszterelnök elismerő határozata.

Mire én a lap második, január 15-i számának előkészítésére Brassóból visszaingáztam Enyedre, a rendőrség és az EMGE elnöke, Szász Pál között a hadbírószáki beavatkozással is súlyosbított összetűzés már elintéző-

dött, de azért a szállodából a székházba menet már kartón fogott egy civil úr, és a politiát emlegetve, felvezetett a rendőrségre. Ott nem is sok várakozás után Almășan rendőrfőnök fogott faggatóra, hogy ki vagyok, mit keresek Enyeden? Hamar kiderült, hogy románul nem fejezem ki magamat könnyen és folyamatosan, azért halvány mosollyal magyarra fordította a szót:

— Mondja, nem zsidó maga véletlenül?

A közvetlen kérdésre már bátrabban és közvetlenebb társalgási hangon feleltem én is:

— Csak nem gondolja a rendőrfőnök úr, hogy Szász Pál pont a mai időkben zsidót alkalmaz újságja szerkesztésére?

— Csak azért kérdeztem — mondta most már „egyetértő mosollyal” —, mert az ilyen szépnevű magyarok rendszeren zsidót takarnak.

S ezzel a bölcs megállapítással már végzett is. Intett Rusu úrnak, aki már kísért is ki az ajtón, s velem jött az EMGE székházának, vagyis Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony egykori lakóházának bejáratáig. Ezt még ő is tudta, nyilván terhelő adatként nyomozása eredményei között. Ez a Rusu detektív, bár azt hiszem, ettől kölcsönözte a nevét, nem azonos azzal a fantom-detektívvél, akiről Méliusz József írt velem kapcsolatban a *Sors és jelkép* című könyvében, jelképpé nemesítve az egész könyvet szereplőivel és egész tartalmával együtt. Ez valóságos hús-vér és szemébe húzott kalapos detektív volt.

Nos, ami még rejtély ebben az ügyben, azt Szász Pál magyarázta meg a székházban, ahová ő is éppen azelőtt érkezett meg Gáldtőről. Elmondta, hogy „tízparancsolatom” ügye feljutott egészen Bukarestig, ahol Zeno Piclisănu elé került, aki még mindig főtanácsos a kultuszminisztériumban és „a magyar ügyek szakértőjeként” szerepel.

— Piclisănu valamiért kedvel téged — mondta Szász Pál. — Az volt a szakértői véleménye, hogy nem tudja, nevéssen-e vagy bosszankodjék ezen a rendőri bárgyúságon! Még hogy izgatás!

Én tudtam, de nem meséltem el, miért kedvel engem Zeno Piclisănu tanácsos. (Lásd önéletrajzi vissza-

emlékezéseim *Fogy a virág, gyűl az iszap* című második kötetében.)

Szász Pál maga írta meg rendőrségi kalandját a felügyelőihez írott körlevélben.

— Jó, ha az egyesület tagjai is tudnak a törtétekről. Megnő a bátorságuk — nyújtotta át a kéziratot.

Én csak bevezetőt írtam hozzá, hogy újságcikk formát adjak neki. *Az EMGE országos elnökének tájékoztató körlevele az Egyesületet érintő legutóbbi eseményekről* — írtam a tárgyilagosan hosszú címet a cikk fölé:

„A közelmúltban olyan események történtek — indítottam a cikket —, amelyek az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületet érintik. Szász Pál dr. országos elnök a szokásos tárgyilagossággal ismerteti ezeket az eseményeket az Egyesület felügyelőihez intézett körlevelében. Tekintettel arra, hogy a nyilvánosság elé kiszivárgott hírek haszontalan és káros híresztelésekhez vezethetnek, hasznosnak és szükségesnek látjuk az elnöki körlevél nyilvánosságra hozatalát, már csak azért is, hogy gazdátársainkat megnyugtassuk: *az EMGE tovább folytatja hasznos, a kormányzat illetékes tényezőitől is elismert munkáját.*

Íme az országos elnök körlevele:

Felügyelő Úr!

A legutóbbi felügyelői értekezlet alkalmából a nagyenyedi rendőrségen történt kihallgatás után Bitay központi felügyelő urat és alulírottat a gyulafehérvári questor letartóztatott, és rendőri fedezettel Nagyszebenbe kísértetett a hadbírószághoz. Sajnálattal értesültem arról, hogy több felügyelő úr hasonló kellemetlenségben részesült, holott mindenütt azonnal hangsúlyoztam, hogy egyesületünk működéséért minden felelősség kizárólag engem terhel, és a felügyelők csak az esetben vonhatók felelősségre tevékenységükért, ha rendelkezéseimtől eltérő és a törvényekbe ütköző tevékenységet fejtenek ki.

Ez úton is sajnálatomat fejezem ki a felügyelő urakat vétkesen ért meghurcoltatásért, és kérem, legközelebbi jelentésükben írják le tárgyilagosan a történeteket.

A hadbírószági eljárást a belügyminisztérium inter-

venciójára és utasítására ezúttal megszüntették, és nekem alkalmam volt Bucureşti-ben a rendőrség országos vezetőjével, dr. Biriş secretar general úrral részletesen ismertetnem az EMGE szervezetét és működését.

Beható tárgyalás után a vezértitkár úr az EMGE törvényszerűségét elismerte, és. alapszabályszerű működését tovább is engedélyezte.

Így hát helyzetünk egyelőre tisztázva van, és munkánkat folytathatjuk teljes odaadással és a tőlem kapott utasítások szerint. Ez alkalommal is felhívom felügyelő urak figyelmét, hogy bár egész munkakészségünkkel kell gazda-közönségünk rendelkezésére állanunk, és fokozottabb mértékben figyelünk arra, hogy magyar gazda-közönségünket minden szélsőséges agitációtól megóvjuk, őket megnyugtassuk és termelőmunkájukban támogassuk és szerény lehetőségeinkkel segítsük, mindezt úgy kell végrehajtanunk, hogy a mai kényes helyzetet mindig tartuk szem előtt, és megfelelő tapintattal végezzük munkánkat.

Ugyanazén ok késztet arra, hogy bár nagy sajnálattal, le kell mondanunk ez évben a téli tanfolyamok rendezéséről. Előre látható, hogy sok helyen találkozni a helyi hatóságok meg nem értésével, és gazdáinkat zaklatásoknak tennők ki.

A tanfolyamok elmaradása folytán előálló hátrányokat igyekezzék minden felügyelő úr egyéni adottságai és lehetőségei szerint pótolni és munkájáról jelentést tenni. Leghatásosabb volna, ha gazdaköreinknek a tanfolyamot pótló szakkönyveket adhatnánk kezükbe.

Ha az utazási lehetőségek javulnak, ismét értekezletre hívom össze az Urakat

1941. I. 8-án
tisztelettel:
Szász Pál s.k.”

Teljes

Délben magával vitt ebédre Müller Jenő dr. népközösségi elnökhöz. Be is ajánlott nyomatékosan:

— Ne hagyjátok tovább abban a koszos szállodában. Itt nálatok jól elfér Bubival. Szeretném, ha jó barátok lennének.

Idősebb Müller dr. mereven helyeselt. Tekintélyes öregúr volt, annyit máris tudtam róla, hogy az enyedi magyar társadalom nagy tekintélye, a helyi bank elnök-igazgatója, a legnagyobb ügyvédi iroda tulajdonosa, az Uri Kaszinó elnöke. Ezért is lett a Népközség megyei elnöke is. Kisvárosi hatalom tehát, akit nem szeret mindenki, de általában tisztelik, és sokan félnék is tőle.

— Jó lesz — mondta kimérten. — Legalább egy kis élet költözik ebbe a gyászos házba.

Így tudtam meg, hogy a ház asszonyát nemrégiben temették el. S azontúl náluk laktam, együtt ifj. Müller Jenővel, azaz Bubival, a népközségi központi iroda vezetőjével. Minden feszélyezettség nélkül elfogadtam a vendéglátást, mert lényegében, már ami az anyagi részét illeti, nem én kaptam, hanem az EMGE. Azontúl nem kellett elszámolásokat benyújtanom időleges enyedi tartózkodásaimról.

S valóban jó barátokká váltunk Müller Bubival, aki az *Erdélyi Gazda* legértékesebb munkatársa lett. A leghasznosabb rovatot vezette: a törvények és rendeletek ismertetését. Tán fel sem lehet becsülni, mennyi bírságot, pénzbüntetést segített megtakarítani, mennyi elzárást elkerülni a falvak dolgozó népének. A törvények és rendeletek akkori esőjében csak az ő rovatából értesülhettek a falusi magyar gazdák anyanyelvükön, hogy mitől kell félniök, milyen kötelezettségeknek kell eleget tenniök.

SEGÍTHET-E KISEBBSÉGI SORSBAN A KÖLCSÖNÖSSÉGI POLITIKA?

Az Erdélyi Gazda következő három számát viszonylagos nyugalomban sikerült kihozni. Csak Rusu detektív állandóan figyelő tekintete zavart. Ezt nem kerülhettem el, mert mindig ott volt az állomáson, mikor hazaszaladtam Brassóba a családomhoz, s ott ténfergett akkor is, mikor megérkeztem a következő lapszám összeállítására. Még be is kísért az állomásról, s meglepődéssel vette tudomásul, hogy most Mülleréknél lakom. Gyanús volt neki, hogy miért nem szerepelek a szálloda vendégei között. Nyilván ismerni akarta enyedi kapcsolataimat (melyek még nem is voltak), s most megnyugodott, hogy én is a népközösségi érdekközösségbe tartozom, nem okozok külön gondot neki más irányú nyomozási feladatokkal.

Így hát szinte az ő tudtával szakítottam időt arra, hogy Müller Bubi segítségével s jórészt az ő társaságában kezdtem meg családom Enyedre költözésének előkészítését. Nagyon ideje volt már ennek, mert jelentősen kevesebb fizetésből nehéz volt a brassói drága lakás fenntartása, szabadulni kellett tőle olyan hamar, amennyire csak lehet.

Enyeden — kisváros volt — lehetett lakást kapni, csak éppen ki kellett válogatni a leginkább megfelelőt. Olyant, amit megbír a fizetésem, és mégis akkora, hogy elhelyezkedhetik benne az öttagú család. Sietni kellett azért is, mert újabb brassói lakáskeresők voltak esedékesek rajtunk kívül. Költözni készült velünk egyidőben Kahána Samu is a családjával — csak el minél hamarabb a vasgárdista előretörést szemet szűrőan tükröző Brassóból! —, de rajta kívül esedékesek voltak az új nyomdavállalkozáshoz kiszemelt nyomdászok is, a gépek beszerelését irányító Csiky Ferenc művezetővel. Még mindig reménykedtünk, hogy talán lesz napilapunk, de ha ez a reménykedésünk megcsalna, tud Szász Pál munkát biztosítani Kahána Samunak és a feleségének is az Erdélyi

Gazda terjesztésének és szétküldésének jobb megszervezésével.

Már-már ott tartottunk, hogy lekötünk egy nagyobb házban két szobát és közös konyahasználatot, amikor lecsapott ránk a nem várt meglepetés. A rendőrség betiltási végzést kézbesített ki az Erdélyi Gazdának. Meglepetés volt ez, de nem ijesztett meg túlságosan. Szász Pál eddig gyorsan és eredményesen háritotta el az illetékes hatóságoknál a gyakran jelentkező hivatali akadékoskodást. Még azt is elintézte, hogy Gyulaféheváron s egy-két nap alatt cenzúrázzák a lapot a nehézkes és költséges bukaresti ellenőrzés helyett. Most azonban ő is megtorpant már Gyulaféheváron. Nem onnan kezdeményezték a betiltást. Kormányintézkedésként kapták Bukarestből, és minden megokolás nélkül. Gyanút fogott: csak nem kerültünk a kölcsönöségi politika hálójába?

— Hát az mi?

— Az a mi esetünkben talán az, hogy odatúl betiltottak valami román lapot, talán a Plugarult. Akkor aztán a két kormány közti tárgyalások sikerén múlik a sorsunk. Az pedig sok huzavonával jár. Bubi azonnal keresen kapcsolatot a brassói magyar konzullal. Én Bukarestben tájékozodom...

Hát hiszen a „kölcsönöségi politika” sem elnevezésében, sem tartalmában nem volt már egészen ismeretlen előttünk. Sőt! Én mindjárt a bécsi döntés után — még a Brassói Lapok életében — találkoztam egy sajtóságos, kezdeti formájával. Elméleti megnyilvánulás volt ez, s nem a riasztó, inkább a biztató formájában. A bécsi döntés elfogadásával mindkét ország bekerült a német—olasz tengely szövetségi rendszerébe. Ez — elméletileg — azt is jelentette, hogy most már egymással is szövetségesek. Vagyis barátoknak kell lenniök!

Pillanatnyi gyakorlati fellobbanása is volt ennek az elméleti felfogásnak. Mindjárt a döntés végrehajtása után egy magyar pilóta román terület fölé tévedt, ott lezuhant a gépével, és szörnyethalt. A szerencsétlenség Braszóhoz esett közelebb, s így a tragikus baleset áldozatát ott temették el. A brassói katonai hatóság nagy temetést rendelt a szövetséges hadsereg egy „hősi halottjának”. A népes gyász kíséretéről Szabó Béninek, a brassói Magyar

Népközösség elnökének kellett gondoskodnia. A koszoruőrkről is. Össze is toborozta ő — felekezeti különbség nélkül — a brassói magyarságot. A románok még magát a döntést gyászolták. S különben is tele voltak azokkal a rémítő és felháborító hírekkel, amelyek az átengedett területek magyar megszállásával kapcsolatos erőszakoskodásokról, bűncselekményekről, bosszúállásokról szóltak. A román lapok egész listáját közölték részben a magyar honvédek „rémtetteinek”, részben védelmük alatt magyar egyének bosszújának román haragosaikon. Közölte ezt a listát — román sajtójelentések nyomán — a Brassói Lapok is, azzal a fenntartással, hogy a kegyetlenkedésekről szóló hírek és panaszok kivizsgálásra szorulnak.

A kivizsgáláskor aztán a listán felsorolt rémtettek és panaszok túlnyomó részben a felajzott szenvedélyek légkörében keletkezett híreszteléseknek, rémhíreknek bizonyultak. Akadt köztük azonban nem egy olyan is, amely részben vagy egészben igazolódott. S mindkét részről bizonyítást nyertek hatósági erőszakoskodások, hatalmaskodások, egyéni bosszúállások is, egyik részről az átadás előtt, másik részről az átvétel után.

Az elmérgesedett közhangulat lecsendesítése közös érdek volt. Evégből a két ország területén most már egyaránt nagyszámú nemzeti kisebbség érdekeinek védelmére közös megegyezéssel konzulátusokat szerveztek. Romániában — Brassóban és Aradon — magyar, Észak-Erdélyben — Kolozsváron és Nagyváradon — román konzulátus létesült. Ezek a szervek nyílt kapcsolatot tarthattak és tartottak is a védelmük alá tartozó nemzeti kisebbségekkel. Így a dolog természetéből kifolyólag panaszirodákká váltak. A nemzeti kisebbségek elismert szervei, de akár magánosok is, velük közölték valóságos vagy vélt sérelmeiket, ők pedig kormányaikhoz továbbították azokat. Gyakran megtárgyalásra, egyezkedésre, a sérelmek orvoslására, de tán még gyakrabban a helyzet kiélezésének, megtorlások alkalmazásának az eredményével.

Szász Pál nem rajongott a kölcsönösségi politikáért. Rosszul indult mindjárt az elején. A budapesti kormány a román értelmiségiek tömeges kiutasításával nem a békes egyezkedés, hanem a helyzet kiélezése felé taszította

a békeszándékokat, ha ilyenek egyáltalán voltak a másik oldalon. A felelet erre a barátságtalan lépésre nem egyezkedés, hanem megtorlás volt, amely nem ugyanolyan számú, de legalább kétszer annyi magyar parasztot űzött át a határon. A dél-erdélyi katonai hatóságok ugyanis tömegével hívták be munkaszolgálatra a magyar földműveseket. A test- és lélekölő munkaszolgálat saját ruhában és jórészt saját élelmezéssel, mert az a táplálék, amit adtak, még egyszerű létüket is alig biztosította, nemhogy munkaerejüket fenntartotta volna, tömeges átszökésre készítette őket, át az új határon. Ez persze számos tragédiát is eredményezett.

A két kormány így már az elején nem a békés egyezkedés, az egymás megértése, hanem a kölcsönös megtorlás irányába indította el a kölcsönösségi politikát.

Ilyen körülmények között a megszervezett konzulátusok sem igen felelhetek meg feladatuknak. Sérelmeket, panaszokat gyűjtöttek, s ez a tevékenységük már önmagában hordozta azt a törekvést, hogy túlozzanak, túllicítálják egymást. Ez megint nem a békés megegyezés, a panaszok kivizsgálása és megszüntetése irányába hatott, hanem ellenkezőleg, a kiélezések, a megtorlások felé.

Szász Pál azon a véleményen volt, hogy jobb volna, ha mind a két kisebbség otthon és lojálisán a maga kormányánál keresné sérelmei orvoslását. Véleményét bizonyos mértékig osztotta Gyárfás Elemér mérnök is. Elismerete, hogy a határokon túl okozott román nemzetiségi sérelmek a mi helyzetünket nehezítik. Gyárfás azonban inkább a magyar kormány megbízottjának, mint az itteni nép képviselőjének tudta magát. Kormányokban, nem népekben gondolkozott. A kormányok szándékához idomult, nem a népek érdekeit nézte. Szász Pál szerint két baráti ország között tán jól beválnék a kölcsönösségi politika, de két egymásra uszított ország között szükségszerűen a kölcsönös megtorlások eszköze lesz. Ezért táplált baráti körökben nem is titkolt bizalmatlanságot Gyárfás Elemér politikájával szemben.

Nem mai keletű volt ez a bizalmatlanság, és mélyebb gyökerei is voltak. A Magyar Népközösség születési hibájaként hozta magával a királyi diktatúrából dél-erdélyi korszakába. A „két szomszédvár” között akkor nyíltát

vált ellentét nemcsak egyszerű féltékenységből fakadt. Ha nem is nagyon mély, de mindenképpen jelentős, egymástól eltérő szemléleti módszerük is okozta. Félreértés ne essék, nem *társadalomszemléletük* ellentétéből fakadt ez a nézetkülönség, abban többé-kevésbé egyek voltak, hanem más-más *népszemléletből*. Bethlen György gróf származásánál fogva igényelte a magyar kisebbség vezetését, de nem igényelte a nép közelségét és szeretetét. Félt, sőt szinte fázott a tömegektől. S nem is csak a horatiusi *odi profanum vulgus et arceo* értelmében, hiszen soha semmi jelét nem adta Horatiusszal rokonuló műveltségének. Idegeiben nem óhajtotta a tömeget. Még a polgári demokráciában sem kísérelte meg soha — például a választótömegek megszervezését. Természetesnek tartotta, hogy a választók magyarságtudata megszerzi neki és pártjának a mandátumokat. Ebben általában nem is csalatkozott. Ezért volt az, hogy a kezdet kezdetétől mindig akadt komoly ellenzéke, amely túllépett a magyar egység bűvös jelszaván, s ellene, illetve akarata ellenére is próbálta megszervezni a magyar népi tömegeket. Kalotaszegen Kós Károly néppártja, majd Bárdos Péter parasztjai, Udvarhelyszéken Réti Imre kisgazdapártja tudott jelentős ellenzéki kezdeményezéseket létrehozni. Még a haladó gondolkozású értelmiségben is kialakult a Magyar Párt ellenzéke, amelyet az Ellenzék című lap Spectatora, Krenner Miklós fémjelezett a román és magyar nép közötti hídverés jelszavával. De Bethlennek nem kellett a tömeg, csak a választók. Aki a tömegek megszervezését követelte, az gyanús volt neki, hogy nem jó magyar.

Ebben a felfogásban találta a maga oldalán mindig Gyárfás Elemért, akinek népszemlélete sokban egyezett az övével, ha nem is volt pontosan ugyanaz. Gyárfás is csak választókat látott a népben, de a Bethlen György puritánságával szemben — bocsánat a durva hasonlatért —, ő a választókban megfejni és -nyírni való nyájat is látott. Hiszen bankár volt, sőt a magyar bankszindikátus elnöke. Neki sem volt szívügye a tömegek megszervezése, öntudatosítása.

Bethlen György annyira hitt vezetői elhivatottságában, hogy a parlamenti demokrácia korszakában, annak párterkölcsi és játékszabályai szerint választási paktumot

kötött a román fasizmus első parlamenti alakulatával, a Goga—Cuza kormánnyal. Akkor is a maga oldalán találta Gyárfás Elemért. És ott volt mellette Gyárfás akkor is, mikor szerepet vállalt volna a királyi diktatúrában is, ha ő kapja a Magyar Népközösség elnöki székét, nem Bánffy gróf, az ellenlábás szomszédvár ura.

Bánffy gróf tanultabb politikus és műveltebb, haladóbb gondolkozású értelmiségi volt. Ő törődött a tömegekkel. Ezért került melléje Szász Pál, aki kibuktatta a történelmi múltú EGE elnöki székéből Bethlent, s látványos sikerrel szervezte meg rövid idő alatt a falvak gazdálkodó népét. De Bánffy maga is szervezett írókat, népi írókat és haladó gondolkozású értelmiségieket a középosztály soraiból. S Bánffy egyetértett Szász Pállal abban is, hogy a román állam keretében is élnie lehet és kell a jól megszervezett magyar kisebbségnek, együtt és békében a többségi néppel. Ez a felfogás állította melléje Márton Áron püspököt, aki magával hozta Csíkszentdomokosról a nép mélységes szeretetét és egyházi méltósága őszinte békevágyát.

Gyárfás Elemér a királyi diktatúra idején elvált Bethlen Györgytől, és Bánffy oldalára került, bár a Magyar Népközösség megszervezéséből, amelynek lehetőségéért Bánffy vállalta a politikai szereplést, nem nagyon vette ki részét. A bécsi döntés után a magyar kormányzat mégis őt kívánta a Népközösség élére, Bethlen György volt társát, mert Bethlen Györgynek a királyi diktatúra idején tanúsított „elvhűségét”, keménységét tartotta helyesebbnek. Ezért merült fel egy pillanatra, hogy a Népközösség nevét is változtassuk meg, vissza Magyar Párt-ra, noha soha olyan jól megszervezett helyi tagozatai nem voltak a Magyar Pártnak, mint a Népközösségnek, például Brassóban, Aradon, Temesváron. Jakabffy Elemér határozott fellépésének volt köszönhető, hogy ezen a néven — mint a német népközösség mintájára alakult nemzeti kisebbségi alakulat — megtarthatta szervezettségét. Igen kétséges, hogy más néven Antonescu tábornok elfogadott volna a királyi diktatúra idején létrejött magyar nemzetiségi szervezetet.

Emiatt az egyébként kifelé sokáig rejtegetett belső elmentét miatt fordult *fanyalogva* Szász Pál a Gyárfást ki-

szolgáló szervnek tekintett brassói konzulátushoz. Illetve semmi tárgyi bizonyítékom nincs rá, hogy tényleg oda fordult-e. Emlémem sincs róla, s így csak következtetni tudok a betiltás körülményeiből, hogy más útja nemigen lehetett. És erre enged következtetni az is, hogy a betiltás feloldására két egész hónap kellett. Ez még a kölcsönösségi intézkedés vontatott ügymenete mellett is igen nagy idő. Különösen, ha számításba veszem azt is, hogy az akkori brassói konzul inkább a Szász Pál felfogása szerinti politika híve volt, tehát bizonyára mindent elkövetett az ügy gyors és eredményes intézésére.

A nagy késésnek tehát bizonyára más, komoly oka is lehetett. Így magyarázom én most, visszaemlékezve annak a tragikus hírnék a megrázó hatására, amelyet akkor a magyar miniszterelnök, Teleki Pál gróf váratlan öngyilkossága egész Európában kiváltott. Teleki Pál egészen nyilvánvalóan politikai okokból dobta el magától az életet. Ez a tény maga, s amit háttérben megérezett vagy éppen tudott is a magyar belpolitikai élet vezető rétege, jobban megrázta, feldúlta, lefoglalta a magyar kormány életét és idejét, semhogy gondja maradhatott volna a — nagyenyedi Erdélyi Gazda ügyére is.

Teleki Pál valami kiutat keresett a bécsi döntésért az országra szakadt nehéz német nyomás alól, s ez a kiút dél felé ígérkezett. Ezért 1940. december 12-én magyar—jugoszláv örök barátsági szerződést írtak alá, amelyet a magyar parlament 1941. február 27-én ratifikált is.

Csakhogy Jugoszlávia nem térdepelt le olyan könnyen Németország előtt. A német—jugoszláv viszony feszültté vált, s ez akadályozta Hitler további háborús terveit. Ezért követelte csapatai átengedését Magyarországon, hogy lerohanhassa Jugoszláviát. Teleki Pál erkölcsileg nem bírta el ezt a rút szerződésszegést: 1941. április 3-án öngyilkosságot követett el. Április 7-én Bárdossy László lett a magyar miniszterelnök, 11-én pedig Horthy magyar kormányzó kiadta a parancsot a magyar honvédeknek a támadásra.

Ez a tragikus fordulat a magyar kormány teljes betörését jelentette a német háborús politika jármába. Osztatlan megdöbbenést és helytelenítést váltott ki világszerte. Másféle, több és nagyobb gond kötötte le tehát a

magyar kormányzat figyelmét, mint a dél-erdélyi magyar kisebbség kérdése s abban is éppen az Erdélyi Gazda beültetésének az ügye.

Teleki Pál kitörési kísérlete dél felé a német háborús diplomácia szövevényéből nem sikerült. Életével fizetett érte. Hozott azonban ez a sikertelenség minőségi változást a kölcsönöségi elv érvényesülésében is. A Bácska magyar megszállása kiváltotta Antonescu tábornok féltékenységet, s még tovább taszította a gyűlölködés igájába került két szomszéd, Magyarország és Románia uralkodó rétegeinek versengését Németország szolgálatában. A Bácska magyar megszállása arra ösztöklötte Antonescu kormányát, hogy még szorosabbra fűzze a Németország és Románia között létrejött fegyverbarátságot, fokozza az ország gazdasági erőfeszítését Németország háborús céljai érdekében.

Szász Pál hozta hozzánk a politikai híreket Bukarestből. Jó kapcsolatai voltak, különösen a liberális körökkel — azok kezében volt a petrosényi szénbányák részvényének többsége —, sohase jött vissza onnan politikai hírek, pletykák nélkül. De figyelmeztetett mindig, hogy mit vegyünk komolyan és mit pletykaszamba. A Ion Antonescu tábornok és Mihai Antonescu helyettes miniszterelnök közötti jó egyetértés hiányát például, illetve az erről szóló híreket, ő nem vette komolyan. De azért Antonescu tábornokkal, az „államvezetővel” igyekezett minél jobb kapcsolatot kiépíteni. Csakhogy ez nem ment könnyen. Nemigen hozott tőle jó híreket a két ország viszonyának jó irányú fejlődéséről...

Az Erdélyi Gazda további sorsáról — ami bennünket leginkább érdekelt, hiszen állásunk megszilárdulása függött tőle — többszöri útja után csak május első napjaiban hozta a jó hírt:

— A tizenötödikére esedékes számot végre megcsinálhatjuk!

— Segített a konzul közbenjárása Budapesten?

— Az is! — legyintett elhárítóan.

A kijelentés és a legyintés még ilyen félértelműen sem volt összhangban. A legyintésben inkább az volt, hogy: az ugyan nem sokat ért.

Szolgált szemléltető magyarázattal is:

— Egyre feszültebbé válik a két ország viszonya. Mint két rossz cseléd, úgy viselkednek. Egymást marják be a gazdánál, hogy a víz alá nyomja egyik a másikat. Csak aztán oda ne kerüljenek mind a ketten!

Nem éreztem közönségesnek a hasonlatot, még ilyen nagy kérdésben sem. Inkább az villant át az agyamon, hogy jellemző Szász Pálra. A maga társadalmi helyzetéből veszi a példát, s biztosan találóat! Sajnos.

A további értelmezéseket a május 15-i számra adott vezércikkéből igyekeztem kihámozni. *Újrakezdés* címmel ugyanis maga jelentette be a lap olvasóinak, hogy „*a rövid időre* elnémult Erdélyi Gazda... ismét bekopog a magyar gazdákhöz...

A bejelentés után azonban olyan kijelentő mondatok következtek, amelyekből semmi sem utalt „kölcsonösségre”, inkább az ellenkezőjére. Kiegészítője volna ez fön-
tebbi hasonlatának? Igen nagyon megudvarolta a tábornokot.

„*Úgy érzem — írta —, közölnöm kell gazdatestvéremmel, hogy az Erdélyi Gazda újabb megjelenését az államvezető Antonescu tábornok úr megértő jóakarátának köszönhetjük. Az Államvezető úr alulírottak, az EMGE elnökének alkalmat adott, hogy magyar gazdatestvéreink helyzetét, becsületes, munkás törekvéseit és értékes termelőmunkáját ismertessem és kéréseinket előterjesszem. Erre kaptam az itt közölt rendelkezést:*

Miniszterelnökség

Sz. 350. E. C/941

Elnök úr!

Válaszolva Antonescu tábornok úrhoz beadott 3505/C.C./1941 sz. alatt iktatott kérésére, van szerencsénk értesíteni, hogy az államvezető miniszterelnök engedélyezte az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület hivatalos lapjának, az Erdélyi Gazdának újraindítását.

Jelen rendelkezésünkről értesítettük úgy a belügyminisztériumot, mint a propagandaminisztérium sajtóigazgatóságát. [Aláírás]”

De vannak e vezércikkbe öltöztetett hivatalos engedélyezés közlése után olyan mondatai is az egyesület el-

nökének, amelyek erősen elkötelező ízűek. Ilyenek például:

„Tudnunk és éreznünk kell, hogy a termelés és annak sikere ma mennyire fontosabb és súlyosabb jelentőségű, mint a rendes időkben. Emberek milliói állanak fegyverben, nagy hadseregek mozognak, rakják le a történelem határköveit, minden életerőiket, sőt életüket állítják a történelmi parancsok szolgálatába. Az itthon maradottnak, a földet művelő gazdának kötelessége gondoskodni az ország lakosságának és a fegyverben álló millióknak az ellátásáról.”

Háborús dübörgésük van ezeknek a mondatoknak. S nem is a már meglevő, de tőlünk még távoli háború zúgása hallatszik ki belőlük, hanem a minket közelítőé, azé, amely a mi parasztjainkat teszi próbára, kínozza meg!

Még közelebb hozta ezt a vésztyjósító morajlást a mi földműveseinkhez a következő lapszámban közölt rendeletek sora. A hivatalos lap május 23-i számában rendeltetvényt jelent meg, amely kimondja, hogy „az 1940 és a megelőző évek aratásaiból származó összes búza-, árpa-, rozs- és lisztkészletek a törvény kihirdetésének napjától, vagyis május 23-án az állam tulajdonába kerültek. Az egyes háztartások (birtokosok) tulajdonában maradhat — házi szükségletekre — 20 kg búza vagy árpa, vagy ugyanilyen mennyiségű népliszt. Azok a tulajdonosok, akik bármilyen címen a mentesített mennyiségen felül rendelkeznek gabonával, kötelesek 5 nap alatt (május 23-tól számítva) — a mennyiség pontos megjelölésével bejelenteni ezt az illetékes községházán.”

A rendelet megszegőinek 5—20 évig terjedő kényszermunkát helyez kilátásba a rendeltetvény.

Zárolták a bárhol található kukoricakészleteket is. A kukoricaliszt kilójának hatósági árát 10,50 lejben állapítja meg a törvényrendelet, azzal, hogy a törvényes illetéket és bélyegeket a vásárló köteles fizetni.

A gazdák tisztában voltak azzal, hogy ezek háborús törvényrendeletek. Kell a háborúzó szövetségeseknek a sok gabona. Talán... De az is lehetséges, hogy átcsap rajtunk is a háborús hullám. Jugoszlávia lerohanása után talán a Balkán felé gördül tovább a német háborús gépezet?

Nem. Hitler ennél nagyobb meglepetést készített elő. Június 22-én váratlanul, minden hadüzenet nélkül, megtámadta a Szovjetuniót, amellyel nem is egészen két évvel azelőtt, 1939. augusztus 23-án megneemtámadási szerződést kötött, hogy rendezze számadásait a „plutokraták államokkal”. Neki nem voltak erkölcsi aggályai, mint Teleki Pálnak, aki halálba menekült a rákényszerített szerződésszegés elől. Őt nem kellett erre kényszeríteni. Sőt! Egész sor országot rántott magával a második világháború ez újabb, most már igazán egész Európát megrengető fordulatába.

A támadó német hadoszlopokkal szinte egyidőben lépték át Antonescu román állam vezető csapatai is a szovjet határt, hogy visszafoglalják a nemrégiben elcsatolt Besszarábiát és Észak-Bukovinát.

Június 25-én Finnország is hadat üzent a Szovjetuniónak. Neki is volt mit visszakövetelnie: a téli háború és békekötés nyomán elveszített és a Szovjetunióhoz csatolt területeit.

Magyarország új kormányának nem volt mit visszakövetelnie a Szovjetuniótól. Nem is volt különösebb feszültség a két állam között, ami indokolttá tehetné volna a hadüzenetet. Ellenben tőle követelhetett Hitler: hálát és „szövetségi hűséget” a bécsi döntésért! Bárdossynak, Teleki utódjának tehát ürügyet kellett találnia a hadüzenetre. Bizonygatnia kellett ezzel szövetségi hűségét. És versenyben maradnia Antonescu államvezetővel a szövetségi megbízhatóság salakján. Hozta is számára ezt az ürügyet három ismeretlen felségjelzésű repülőgép, amely kelet felől jött, lehullatott huszonkét bombát Kassára, aztán kelet felé el is távozott. Mi más lehetett ez, mint a szovjet bombázók orvtámadása?

Így aztán június 27-én a Bárdossy-kormány is hadat üzent a Szovjetuniónak.

S végül június 29-én hadat üzent Albánia is. Ő egyszerűen azért, mert olasz megszállás alatt „szövetséges” volt a tengelyhatalmaknak.

E fejezetnek a címét, amely alá a fentieket felsorakoztattam, nem akkori, hanem természetesen mai tudatom sugallta. Át tudtam volna-e én akkor látni a külpo-

litikai bonyodalmak, a köztünk is jelenlévő belső érzelmi kavargások és ellentmondások szövevényén? Aligha.

Szász Pál azonban az ő tudásával és tapasztalataival átláthatott. Ő már akkor megfogalmazta kétkedését: vajon segíthet-e rajtunk kétszeres kisebbségi sorsunkban a csalárdul meghirdetett kisebbségi politika? Tekintse hát övének a címet a mai olvasó. Én csak ösztönösen éreztem a magaménak akkor az ő aggodalmait, tettem magamévá szemléletét, fogadtam el meglátásait.

ELSŐ OTTHONOM ENYEDEN

Szász Pál abban volt nagyvonalú, hogy ragaszkodott elhatározásaihoz, és bátor volt bízni azok sikerében. Még akkor is, ha olyan események jöttek közbe, amelyek a siker biztosságát erősen megkérdőjelezték.

Az Erdélyi Gazda váratlan betiltása után némi szorongással megkérdeztem tőle:

— Hát én most szorgalmazhatom-e családom elköltözését Brassóból Enyedre?

Nem mondtam neki, hogy nagyon terhes már nekem a brassói drága lakás fenntartása, nehogy ijedt panaszkodásnak vegye, s ez befolyásolja a feleletét.

— Éppen most szorgalmazd, amíg nincs más sürgősebb dolgunk. S nemcsak a magadét, a többiekét is. A Bethlen-nyomda meglesz, azt már szerelni is lehetne, nem tarthatjuk ott a gépeket munka nélkül. Túlságosan drága mulatság lenne. Mihelyt lehet, azon nyomjuk majd a Gazdát is. Majd csak elintézzük mi ennek a betiltásnak a feloldását. Nagyon kell az országnak a szervezetesebb, irányítottabb mezőgazdaság. S a lap is, ha nem egyébert, hát a rendeletek közléséért.

Utasításnak vettem a szavait. Úgy is biztattam meg Kahána Samut, a kiszemelt nyomdászokat és Csiky Ferencet, a művezetőt, akinek jelenlétére szükség volt a nyomdagépek beszerelésénél: használják ki a szép tavaszi napokat a költözködéstre...

S mozdultam magam is. Megkértem Müller Bubit, hogy kísérjen újra el, kezesként, Farnosné Bella mamához. Csak így tudom megnevezni ma is, mert így hívta mindenki, így nevezte ő is saját magát. Farnosné Bella mama. Hosszú évek óta özvegy volt, egy mérnök özvegye, de volt férje keresztnévét sose emlegette, s a maga családi nevét sem. Ez utóbbit tán el akarta felejtteni, a keresztnévét pedig talán azért egészítette ki a mamával, mert Farnos nem váltotta be azt a reménykedését, hogy valóban mama lehetett volna belőle. Vagy lehet, így ala-

kult ki köztük fiatal házas korukban, s most már kegyeletből nem akart változtatni rajta. Elvárta, hogy Bella mamának szólítsák az ismerősei is. S most már én is, miután Müller Bubi melegen beajánlott neki, amikor először meglátogattuk és tisztáztuk, hogy igen, volna benne hajlandóság befogadni két szobájába engem és családomat, mert egyedül igen elhagyottnak érzi magát ott kint, már nem is a városban, hanem a Sétatéren, majdnem az erdőben.

Csakugyan, majdnem az erdőben feküdt csinos kis négyszobás villácskája, a Bethlen utca végén, de még azon túl is egy kicsit, az Órhegy lábánál, egy dombhajlásban, ahová már néhány fordulás szerpentin utacska vezetett fel. Ezen igyekeztünk most hozzá, hogy rábeszéljük a végső elhatározásra.

Úgy fordult azonban komolyra a tárgyalás, hogy inkább engemet kellett rábeszélni, mint őt. Ugyanis különös feltétele volt. *Gazdát* keresett bennem, aki rendbe tétetné, újra termővé fordítaná a villa mögötti dombra felfelé kapaszkodó szőlőkertjét, amely férje halála óta igen elhanyagolódott, s most már alig terem. Hiszen láttam én fölfelé sűrűsödni a szőlőkarók sokaságát, de azt hittem, hogy az a terület már a határhoz tartozik, nem a villához.

Csakhogy éppen ez volt Bella mama nagy gondja. Műveltette ő a szőlőt férje halála után is gondosan, de alkalmi napszámosokkal. Nem akkora az a kert, hogy kifizetődő lett volna vincellért fogadni hozzá. Az alkalmi napszámos munkások pedig milyenek? Nem tartanak semmit egy özvegy öregasszonytól. Tessék-lássék munkájuk mellett a szőlőkert fokozatosan leromlott, s már csak költsége van, hozama úgyszólván semmi. Ő nem is kér semmi házbért. Csak műveltessem meg én a szőlőkertet, de alaposan, hozzáértőkkel, hogy megújuljon. Valami „gyökerezési munka” is kellene hozzá, azt beszélük. Végeztessem el azt is ...

— Csakhogy én sem vagyok szakember — ijedtem meg. — Idegen is vagyok Enyeden, nem ismerek úgyszólván senkit, aki eligazítana a napszámosok dolgában. Én is csak alkalmi embereket keresnék, akik tölem sem kap-

nának jobb ellenőrzést, mint amennyit Bella mamától kaptak...

— A gazdasági egyletnél azonban, ahol dolgozik, bizonyára vannak jó szakemberek, azok segítenek majd — reménykedett Bella mama. Nem reám számít hát, az újságíróra, aki valószínűleg annyit értek a szőlőműveléshez, mint a hajdú a harangöntéshez! Az EMGÉ-t látja mögöttem, attól várja a segítséget az én személyemen keresztül — ismertem fel a nem is olyan oktan számí-tást.

— Az egyesület azonban nem szőlőtulajdonos, onnan csak tanítják, irányítják a tulajdonosokat. Ide olyan ember kellene, akinek magának is van szőlőse...

— Az egyesületnek csakugyan nincs. De van a Kollégiumnak. (Enyeden a több iskolát: főgimnáziumot, tanítóképzőt, a csombordi mezőgazdasági iskolát s most már a Teológiai Akadémiát is magába ölelő intézet a *Kollégium* volt. Így, nagy kezdőbetűvel!) S ott is van szava Szász Pálnak — érvelt Bella mama.

Müller Bubi elnevette magát. Hamarabb átlátott a folyton kedvesen mosolygó öregasszony észjárásán, mint én, az Enyeden még idegen.

— Igaza van Bella mamának — nyugtatott meg. — Megbeszéljük ezt a dolgot a rektor úrral. Ő esetleg vállalja, hogy a Kollégium szőlőmunkásaival ezt a darabocskát is megművelteti, s te vele számolsz majd el...

Úgy is történt. Elekes Viktor rektorprofesszor az első szóra megértette, miről van szó, s még büszke is volt rá, hogy Enyeden a Kollégium az a főhatalom, amely minden kérdést megold. Legalábbis a maga emberei kérdéseit. Én pedig Szász Pál révén már a Kollégium emberei közé számíthatom magamat.

Megvittük a jó hírt Bella mamának, aki igen örvendett, de amúgyis piroskás almaarcán még külön pironkodás közben egy újabb kívánságát közölte — pótlólag. Nincs kút az udvaron — mondta —, víz csak az ő fürdőszobájában kapható, mert boldogult férje úgy tervezte és építtette meg a villát, hogy esőfogó és szűrőberendezés is legyen a fürdőszoba részére. De az időjárás, ugye, bizonytalan, vagy hull elég eső, vagy nem. Azért hát mi arra a vízre és a fürdőszobára ne tartsunk igényt. Ugyebár

öten leszünk, egyszerre elfürödhetjük egész vízkészletét. Szeretné, ha az az övé maradna egyedül. Mi hordjunk vizet magunknak a sétatéri kútról. Főzni ő is onnan hoz föl naponta egy-egy vödörrel...

Hát ez bizony egy kissé kedvemet szegte. Hiszen hordok én fel egyszerre két vödör vizet is, ha éppen otthon vagyok. S ha nem én, hát a két nagyobbik gyermek is felcipelhet egy-egy vederrel. Szinte láttam már Gábor fiamat, amint felcaplat a szerpentin utacskán, s meg is érkezik egy fél veder vízzel, mert felét magára locsogtatja útközben. A vége mégiscsak az lesz, hogy igen sokszor a feleségemnek kell a vízutánpótlás feladatait megoldania. De már ezzel a kérdéssel igazán nem fordulhatok a Kollégiumhoz, mert még kirendelnek nekem vagy két szolgálatos vízhordó diákot! Mint a szolgadiákok korában! Nem, majd csak megoldjuk valahogy. Takarékoskodni fogunk a vízzel. Inni például csak bort fogunk, hiszen Enyeden vagyunk, a szőlőhegyek tövében — mondtam tréfásan Müller Bubinak.

Bella mama úgy megörvendett a megegyezésnek, hogy húsz *Anyanyelvünk*-et rendelt. Majd eladja ő itt az ismerőseinek! Kiderült, hogy ő is tájékozódott reménybeli bérlője felől, mielőtt megállapodást kötött volna vele. Örültem ennek. A pénzhígulás miatt ötszörösére emelkedett közben a kis könyvecske ára, nem is kis összeg tehát, amit számlám javára írnak majd Elekesék. Rögtön el is hozom a húsz példányt Brassóból — ígértem.

Ezzel az elhatározással siettem útra kelni, hogy felpakoljam a családomat, s hozzam magammal — haza Enyedre. Három napig csomagoltunk Brassóban Kakassyval, aki segítségünkre sietett, mert nagy mestere volt az edények és üvegnemük biztonságos elcsomagolásának és különösen a tele ládák leszégezésének. És közben ugyancsak három napig — égettük az udvaron a tizenhárom év alatt pincében-padláson felgyülemlett s elszállításra értelmetlen kacatot. Különösen sok volt a kerti munkában is félretaposott lábbeli. S ezek mellett a kinőtt és félredobott gyermekcipők halmaza. De volt ott tucatnyi megkopott és színehagyott kamásli (nagy divat volt évekig a félcipőkre húzott bokamelegítő), elhasznált sziták kérge, fürdőszobából kidobott farács (amelynek egyik léce el-

törött egyszer, amikor kiléptünk rá szárítkozni a fürdőkádból), töméntelen kibelezett gyerekjáték, levetkezett babák kóccal tömött „tetemei”; három fából ácsolt különböző méretű karácsonyfatalp; használhatatlan, mert elviselt ruhadarabok halmaza, s töméntelen rongyféleség.

Azaz vigyázat! A kidobott rongyféleségeket újra, gondosan át kellett válogatnunk. A még valamire használhatókba üvegfélét csomagoltunk ládádba. S rongyokba csavargattuk a képeket is. Nagy Imre két fametszetét, Gruzda két olajba festett tájképét, Jándi Dávid színes krétával készült üde „Nagybányai tavaszát”, s végül a háziasszonyunktól úri műkedvelésből, de főként kedveségből festett s a mi négyéves Máriánkat ábrázoló hivatásos festőhöz is méltó színes gyermekportróját.

A már sokra szaporodott könyveket gondosan ládádba szegeztük, ugyanúgy papiros csomók közé az edényeket, konyhai kellékeket, ruhákat. Az ágyneműt azonban éppen csak vigyázkodva begyömöszöltük a két nagy ruhászekrénybe, hogy azonnal használatba vehessük őket, mihelyt a Kahánáékkal közösen bérelt vasúti kocsiból szobába kerülnek az ágyak.

Ám hátra volt még Mária bevitele és ideiglenes letelepítése a brassói ferences nővérek leányiskolájának bentlakásába. Második gimnazista volt már, s ilyen iskola Enyeden nem volt. Ha nem akartunk elveszíteni egy évet, be kellett fejeznie Brassóban a második osztályt, ez pedig csak a zárdai bentlakásban volt lehetséges. Illetve a legolcsóbb, vagyis a legelőnyösebb. Most hát csak be kellett kísérenk a tisztelendő nővérekhez, s rájuk bízni nagy szorongások közepette. Ez volt a legnehezebb. A leánykának most kellett először kiszakadnia a családból. Nehéz volt otthagyni nekünk őt, s nagyon nehéz volt ottmaradni nélkülünk neki. De mit tehattünk mást? Sírt az anyja is, sírt ő is, én pedig idegesen siettettem a búcsúzást, nehogy férfiatlanul ellágyuljak én is. Végül csak elszakadtunk egymástól, de megvigasztalni szegénykét a nővéreknek is egy hétbe került. Addig sebesre sírta és törölgette a szeme környékét. És számíthatni kezdte, hogy hány hét van még az iskolai év végéig, amikor magunkhoz visszük Enyedre. Gábor fiunknak — megbeszéltük már, az enyedi Kollégium adja majd ki a végbizonyít-

ványt a negyedik elemiről. Ez annál egyszerűbbnek látszott, mert Brassóban is a reformátusoknál végezte az első három évet. Ám azért ez sem ment simán. A brassói igazolások alapján fel is vették a Kollégium mintaiskolájába, de két hét múlva átutalták a katolikusokhoz. Egyezmény volt a két iskola között. A Kollégium nem szervezett külön vallásoktatást a katolikus elemisták részére, mert azoknak is volt külön négyosztályos elemi iskolájuk. Sebaj, majd a gimnáziumot a Kollégiumban folytatja, a katolikusoknak ugyanis csak Gyulafehérváron volt középiskolájuk.

Így alakult ki az a mi új kisebbségi helyzetünkre jellemző ferde helyzet, hogy az unitárius Máriának a gyulafehérvári zárdában kellett helyet kérnem Márton Aron püspöktől a harmadik évre is, mert csak ott volt leányközépiszkola, a katolikus Gábor fiam pedig a református kollégium gimnáziumába iratkozott, hogy a családban maradva könnyebben elviseljük az iskoláztatás anyagi terheit.

Ennyi kéréssel-egyeztetéssel, ennyi jóakarató támogatással — s tegyük hozzá: ennyi zökkenővel — rakódott össze a mi enyedi első otthonunk. De amikor végre már mind együtt voltunk benne, s kialakultak a következő év keretei is, Bella mama is sietett melegebbé tenni. Mária hazaérkezését azzal ünnepeltette meg, hogy kiko-csikáztatott bennünket — valamennyiünket — az *Ambrosy-Fischer et Co.* virágkertészetébe szigorúan a saját költségén, beleértve a borralalót is. Bérkocsin is elég hosszú út volt ez, belekerült egy hosszú nyári délutánunkba. De megérte. Hatalmas virágtáblákat láttunk ott hortenziákból és különféle színű kardvirágokból. Hullámozott a gyenge szélben a virágtenger, s a gyermekek sikongattak. Bella mama lopva a könnyeit törölgette — úgy örvendezett. Ő minden évben megtette ezt a viráglátogató kocsitutat, visszaemlékezve fiatalasszony korára, de most először ennyi gyerekekkel. Vallomása szerint így még sokkal kedvesebb volt. Esti szürkületben érkeztünk haza. Én a kocsis mellett ültem a bakon, Bella mama és a feleségem a nagy ülésen a kocsiban s velük a három gyermek: Feri fiam az anyja ölében (még csak öt éves volt), a másik kettő velük szemben a gyermekülésen.

Úgy véltem, ekkora terhelés mellett megérdemel a bérkocsis egy kis külön borraivalót is, de nem fogadta el. Bella mama előre kikötötte, megfogadtatta vele, hogy minden költség csak őt terhelheti!

Bella mama, ha ez volt a célja, tökéletesen elérte. A csoportos utazás végén úgy éreztem, hogy a kis villa minden még engem terhelő szőlőművelési gondja és vízhiányos volta ellenére meleg otthonként fogadott be két kis szobájába és közös konyhájába. A meleg otthon azonban, nem átvitt, hanem valódi értelmében csak nyáron bizonyult valóban melegnek. Korán beállott abban az évben a tél, október közepén már igencsak fűteni kellett, mert átszaladgált a szobákon a közeledő telet jelző éles Maros-völgyi szél. Új ember voltam Enyeden, nem volt gyakorlatom a fabeszerzés terén sem, nem voltak ismerős fuvarosaim, akik szívesen jöttek volna fát hozni, elrendezni, favágót keríteni, aztán felhordogatni. Ez nem is volt olyan egyszerű a sétatéri hegyoldalba épített villa kanyargós terepén. Bizony megpróbálta ez a korán beköszöntött tél az egész kis családot.

Nem sikerült elképzelésünk szerint a szőlővel kapcsolatos megállapodásunk sem. Október közepén csípős szélben, egy délelőtt leszüreteltük — csak a család maga — az egész termést. Lehet, el is lopkodtak belőle ott, az elég forgalmas sétatérhez közel a vasárnapokénti vidám sétálgatók. Alig ötkilónyi itt-ott hiányos, guszttustalan gerezdecskét tudtunk csak egy kosárban bemutatni Bella mamának. Nem nagyon nézte meg, hiszen felmérhette már előre a várható termést. Az arca mosolygós maradt, de a hangjából ki érződött a csalódás:

— Ha csak ennyit adott az Isten, legalább nincs több gondunk vele. Öröltessük bele a Kollégium termésébe, hogy ne menjen kárba.

Bartha Gyula, a csombordi mezőgazdasági iskola szólészeti szakembere, aki hozzáértéséről legalább olyan híres volt, mint amennyire közismert szókimondó, elégedetlenkedő darabosságáról, csak annyit vetett oda panaszkodásomra:

— Úgy na! Csoda nincs! Egy elhanyagolt szőlősnek három-négy év is kell, míg rendbe lehet hozni!

Kérésemre mégis megígérte, hogy rajta tartja a szemét a jövő évben is. Megdolgoztatja együtt a Kollégium szülőseivel.

Így aztán kissé könnyesen és nagy sajnálkozással hagytuk ott kora tavasszal a sétatéri viliácskát, amikor Szász Pál — megint csak a Kollégium segítségével — új lakásban helyezett el.

— Ez tágasabb. Történelmi patinája is van, tehát előkelőbb! S arra gondom lesz, hogy ne fázzatok meg benne — mondotta biztatóan.

Nem, nem fáztunk meg benne — testileg. Lelkileg azonban végigborzongatott benne a történelem hideg széljárása. Ebben a lakásban vált tudatossá bennem, hogy én tulajdonképpen száműzetésben élek Enyeden. Erről azonban később.

Előbb néhány sort arról, hogy miként helyezkedett el Enyeden a Brassói Lapok ide hányódott, többi hajótöröttje: Kahána Samu a családjával és az újonnan létesített Bethlen-nyomda ide költöztetett nyomdászai.

Kahána Samuék egyidőben érkeztek velünk, de számukra nem volt olyan előkészített hely, mint amilyenre én szert tettem Bella mamánál Müller Bubi segítségével. Nem kaptak kedvükre való lakást, s így időlegesen helyezkedtek el a Kollégium pedellusának házában. Ott megférnek addig, amíg alkalmasabb helyet kerítenek számukra — biztatta meg őket a rektorprofesszor, aki rájuk is kiterjesztette pártfogását.

Csak a nyomdászok nem szorultak a Kollégiumra. Ők enyedi kartársaik segítségével helyezkedtek el, de azért ők is részesültek a Kollégium segítségével Zalányi István tanár révén, akit Szász Pál a Bethlen-nyomda igazgatójává nevezett ki. Így szívta fel, olvasztotta magába Nagyenyed a Brassói Lapok egy kis törmelékét s vele valamennyit — nem sokat — az akkor igen baloldalinak számított lap szellemiségéből is. De ez a nem sok is elég volt ahhoz, hogy kiváltsa az enyedi hatóságok különleges figyelmét arra a „magyar mozgolódásra”, amely az új kisebbségi központ kialakítása érdekében megindult.

S a fentiekben már be is fejeződött. Éppen idejében. Június közepére enyedi illetőséget kaptunk valamennyien a „bevándoroltak”, s ezt enyedi személyi igazolvá-

nyunk (Buletin de identitate) is törvényesítette. Jaj, nagy szükségünk volt már erre az enyedi polgáriasultságunkra, hogy biztosítottnak érezhessük valamennyire a mindennapi kenyeret a magunk és gyermekeink szájában. Brassóban ugyanis minden vállalatnál minden helyet külön kinevezett állami biztosok tartottak fenn az Észak-Erdélyből menekült románok számára. A Szovjetunió ellen indított háború aztán olyan szigorú törvényrendeletek özönét zúdította az országra, amelyek úgyszólván a helyükhöz és addigi állapotukhoz szegezték az embereket. Megszűnt például a szabad utazás lehetősége. Csak rendőrségi engedéllyel ülhetél vonatra, autóbuszra. S bárhova és bármivel érkeztél (szekérrel, kocsival, kerékpárral stb.), ott 24 órás tartózkodás esetén már jelentkezned kellett a rendőri hatóságoknál vagy falun a csendőrségen.

A polgárok ellenőrzéséből és megfigyeléséből ki kellett vennie a részét még a postaszolgálatnak is. A postai vezérigazgatóság 1941. június 27-től egész sor intézkedést léptetett életbe. Elrendelte például, hogy magánlevelezést csak nyílt levelezőlapon és csak román, német vagy olasz nyelven fogadjanak el a postahivatalok. Kereskedelmi és ipari vállalatok írhatnak leveleket is, azonban szintén csak a fent említett nyelveken és csak ajánlva. Az ilyen leveleket nyitva kell a postára vinni, és csak bemutatás után, a postai tisztviselő jelenlétében szabad leragasztani. Ugyanilyen módon borítékban ajánlva küldhetők okmányok vagy okmánymásolatok is, anélkül azonban, hogy ezek a borítékok magántermészetű levelezést tartalmazhatnának.

A rendelkezés felfüggeszti a posta bármilyen kártérítési kötelezettségét, s ezzel összefüggésben nem vesznek fel többé pénzes leveleket vagy akármilyen más értékbevallással feladott küldeményt. A hivatalos közlemény végül felhívja a lakosság figyelmét, hogy „minden levél tartalmáért annak feladója felelős, és a törvényes megtorlásnak teszik ki magukat azok, akik titkos vagy kétértelmű, felforgató tartalmú leveleket írnak, vagy pedig igyekeznek burkolt formában a hadseregre vagy a hatóságokra vonatkozó felvilágosításokat továbbítani”.*

* Erdélyi Gazda, 1941. július 1.

A postaszolgálat tehát az Egyesület tagsága és lapja, az Erdélyi Gazda között gyakorlatilag megszűnt. Nem írhattunk a magyar gazdáknak román, német vagy olasz nyelvű leveleket. Új formákat kellett találni tehát a legszükségesebb kapcsolatok fenntartására, a tagsági és előfizetési díjak beszedésére, a szervezési feladatok megoldására.

A szigorú rendelkezések különös éberségre kötelezték a rendőri hatóságokat is. Rusu detektívnek megszaporodott a dolga, különösen a Brassóból érkezett új „kliensek” számontartásával, megfigyelésével, ellenőrzésével. Ez a magától értetődő következtetés viszont megnövelte az EMGE vezetőségének aggodalmát is. Különösen Orosz Károly volt képviselő aggódott. Az EMGE egyik kinevezett felügyelője volt, „jogának és kötelességének” érezte tehát a felügyelőknek még egy a háborús intézkedéseket megelőző értekezletén is felvetni a kérdést: Vajon nem árt-e az Egyesületnek Kahána Samu zsidó volta? Annál is inkább, mert az adott postaviszonyok között az ő szervezői ügyességét és szakértelmét igyekeztünk hasznosítani a tagok (a 60 lejese évi tagsági díj fejében kapták a lapot), az előfizetők (100 lej volt az előfizetési díj) számának szaporításánál, az olvasók és az Egyesület közötti élő kapcsolat fenntartásánál, a lapok gondos szétosztásánál. Ez az Orosz Károly annyira „óvatos” volt, hogy még az én egyik novellámba is belekötött, amely a lap újról első számában jelent meg. A novella főhőse ugyanis fát lopott az erdőből, hogy tetőt húzhasson térlire felesége és újszülött fia feje fölé. Vajon ennek a törvénytelen cselekedetnek rokonszenves beállítása nem tekinthető-e izgatásnak a hatóságok szemében?

Szász Pál ezt az „aggodalmat” azzal szerelte le, hogy „az irodalomban magasabb szintű erkölcsi törvények érvényesülnek, mint a mindennapi törvénykezésben”. Orosz Károly nem értett ezzel egészen egyet, de az elnöki védelem hatásos volt, engem nem kifogásolt tovább. Kahána Samunál azonban megkötötte magát. Ő szervező munkát végez, nem irodalmit. „S különben is most minden zsidót számon tartanak a hatóságok, felesleges gyanúsítgatásoknak kitenni az Egyesületet.” Szász Pál meghátrált. Sajnálkozással ugyan, de még a különleges há-

borús intézkedések, vagyis a román hadüzenet előtt meleg köszönettel lemondott a Kahána szolgálatairól (különben is a tervezett napilapnál akarta képességeit igazán felhasználni), feleségéhez azonban, Bodor Gizellához, aki háromszéki református család leánya volt, ragaszkodott. Erkölcsileg is kötve érezte magát, hiszen „mi hoztuk a kétgyerekes családot Brassóból Enyedre, s most bizzuk a sorsukra őket? Ez embertelenség volna.” Bodor Gizi tehát megmaradt állásában, s még némi fizetésemelést is kapott, tekintettel a két gyerekre.

Megalkuvás volt ez? Kétségtelenül az alku viharban és a vihar sodró erőivel történt. A történelmi sors úgy hozta, hogy Kahána Samut mindjárt a háború kitörése után a zsidók ellen hozott kormányintézkedések jó időre elszakították a családjától. Előbb a megyeszékhelyre, Gyulafehérvárra vitték, majd Feketehalmon és Vízaknán dolgoztatták őket, sőt azzal is fenyegetőztek, hogy a tengerpartra vagy a Dunánál létesítendő táborokba száműzik valamennyiüket. Így felesége és két gyermeke sorsa igen szorosan hozzákapcsolódott az EMGÉ-hez és a mi vele közös sorsunkhoz, az egymás iránt érzett felelősségünkhöz. Visszatekintve most e nehéz időkre, úgy érzem, nincs okunk a szégyenkezésre e felelősségérzet érvényesülése tekintetében. Közös gondnak éreztük a veszélyeztetett család sorsát a magunk talán kevésbé veszélyeztetett, de hasonlóan bizonytalan sorsával azon a törékeny lélekvesztőn, amelyen együtt igyekeztünk át-vészelní a nagy történelmi vihar megpróbáltatásait.

A KÖLCSÖNÖSSÉGI POLITIKA HARAPÓFOGÓJÁBAN

A kettévágott Erdély nemzeti kisebbségeire jellemző „harapófogó” metaforát, mint politikai módszert, dr. Groza Péter *A börtön homályában* című könyvében olvastam még 1946-ban, kevéssel a mű megjelenése után.* Meglepődve ismertem föl, hogy mennyire azonos erkölcsi tartalmú a szemlélete és állásfoglalása az úgynevezett „kölcsonösségi nemzetiségi politika” kérdésében a Szász Pál véleményével. Nem elfogadható megoldásnak bizonyult, hanem átoknak mindkét nemzetiségre.

Nos, mi Enyeden ezt a „harapófogót” próbáltuk lehetőségek szerint elkerülni, megelőzni vagy legalább gyengíteni káros hatályosságát. Szász Pál azzal, hogy folytonosan melegen tartotta s még bővíteni is igyekezett meglévő román kapcsolatait. Ezek segítségével kísérelte megoldani kétszeres kisebbségi helyzetünkől eredő problémáinkat. Mi ugyanis hamar felismertük: nemcsak Bukarest szemében vagyunk kisebbségi nemzetiség, hanem gyakorlatilag Budapest kezében is, rajtunk suppantak azok az ütések, amelyeket az észak-erdélyi román kisebbség szenvedett el a gyűlölködés hevében a magyar kormányzattól. Igyekeztünk ezt minél jobban tudatosítani Budapesten is Szász Pál ottani barátai és politikai kapcsolatai segítségével, Márton Áron püspök pedig egyházi vonalon és segítséggel a „keresztény erkölcs” szellemében, az erre való ismételt hivatkozással, amelyet éppen az erdélyi magyar ifjúság próbált politikai erőként értékesíteni az emlékezetes Vásárhelyi Találkozón.

Szerepet kaptunk azonban ebben a küzdelemben Enyeden valamennyien, akiket valamilyen kapcsolat fűzött az EMGÉ-hez, a Kollégiumhoz vagy a Népközség szerveihez. Nem volt szabad alkalmat, ürügyet, vagy épenséggel okot szolgáltatnunk semmiféle hatósági eljárásra, megtorlásra!

* Grafikai nyomdai műintézet, Nagyvárad, 1945.

Ó, igen tanulékonyak voltunk. Mindjárt az elején Horváth Jenő teológiai tanár és Vita Zsigmond, az Erdélyi Gazda irodalmi rovatvezetője néhány teológussal együtt a szebeni hadbírótság elé került „tiltott gyűlés tartásának” a vádjával. Mi történhetett? Kiderült hamarosan. A fiatal teológusok meg akarták tisztelni tanárukat, s felkeresték születésnapja alkalmából, hogy üdvözöljék. Ilyen céllal vetődött oda Vita Zsigmond tanártársa is. Igen ám, de az üdvözlők száma jóval meghaladta az ötöt, ezt pedig már a rendőrség tiltott gyűlésnek minősíthette. Szerencséjükre olyan tanács elé került az ügyük, amelynek elnöke emberséges is volt és okos is annyira, hogy átlátott a szitán, s mosolyogva hirdette ki a felmentő ítéletet. A felmentettek azonban azazal értek haza, hogy igen sok hasonló ügy van folyamatban a hadbírótság előtt, s a felmentő ítéletek ritkábbak, mint az elmarasztalóak. Ennek megfelelően alakítottuk tehát társadalmi életünket: meggyérültek vagy éppen megszűntek a népes névnapozások, születésnapozások. Ilyen vonatkozásban még én is okultam hamarosan — a magam kárán. Az enyediiek kedvesek akartak lenni hozzánk, Brassóból jött új enyediiekhez, s ismerkedő vacsorákra hívogattak meg. Háromszor is felidéztek a rendőrségre egy-egy ilyen vacsora után. Először a fiatal Nagy Miklós ügyvédnél ünnepeltük Iván nevű elsőszülöttje születésnapját, de szerencsére csak a gyerekekkel együtt voltunk öten. Almášan rendőrfőnök azonban még így is kedvesen érdeklődött, hogy: miről beszélgettünk? rádiót hallgattunk-e? és milyen állomásokat? A beszélgetés általában az időjárásról szólt, ami Enyeden mindig igen fontos téma volt, mert fel kellett becsülni, hogy az utóbbi peronoszpórák napok hány százalékos kárt okoztak a várható szőlőtermésben. A rádióban pedig zenét kerestünk, s ezért meg se figyeltük az állomásokat.

Kétszer ismétlődött meg e barátságos társalgás után még ez a hivatalos rendőrségi beszélgetés. Egyszer Pogány Albertnél, a gimnázium igazgatójánál voltunk családi vacsorán, s bár ezúttal többen voltunk az engedélyezett ötös számnál, a rendőrfőnök meglegedett a jóindulatú figyelmeztetéssel. Alaposabban érdeklődött azon-

ban akkor, amikor a Népközösség elnökétől, Müller Jennőtől távoztamban csipett el Rusu detektív. Müller Jennőnél ugyanis más vendég is volt még vacsorán. Ez a vendég érdekelte volna különösebben, de keveset mondhattam róla, mert magam is csak akkor ismertem meg. Az volt az érzésem ez után, hogy nincs is más célja az ilyen beidézgetéseknek, mint az egyszerű figyelmeztetés: vigyázatok, ti újdonsült enyediék, mert rajtatok tartjuk a szemünket. De hiszen ezt jól tudtuk anélkül is. Megsúgták a taxisofőrök (kettő volt összesen), hogy mindig jelentést kell tenniök, ha kivisznek valakit valahova, Gáldtőre Szász Pálhoz, vagy Gyulafehérvárra a püspökhöz.

Alkalmazkodott a hatósági elvárásokhoz Elekes Viktor rektorprofesszor is. A Kollégium ügyét annyira minden gondjával és szeretetével igyekezett szolgálni, hogy időnként még elébe is ment ajánlkozásaival a hatósági elvárásoknak. Kellett is az eredményes munkához némi konformista simulás. Szerencséjére ez nem volt idegen az egyéniségétől sem. Ifjú tanár korában nagy 48-as függetlenségi harcos volt, öregedvén aztán rájött, hogy hasznosabb a Kollégiumnak, ha a Tisza-pártot támogatja tekintélyével, az első világháborúban pedig úgy látta védettebbnek iskolája sorsát, ha a „viribus unitis” jelszavát hangoztatja. Most azt látta hasznosnak, ha készséggel felajánlja egy Enyeden átvonuló német katonai osztagnak az elszállásolását pár napra a Kollégiumban, megoldva ezzel a helyi katonai és polgári hatóságok gondját.

Arról azonban csak bizalmas baráti körben vallott, hogy milyen természetű régi élményének emlékét idézte fel benne ez az elszállásolás. Még a szeme is megnevésedett tőle. Utoljára ugyanis az első világháború végén, már az összeomlás időszakában voltak elszállásolva a Kollégiumban német katonák. Mackensen visszavonuló hadseregéből pihent meg ott egy szomorú osztag. Akkor elmentek! Most meg visszajöttek! Hát nem érdekes?

És valóban megtörölte a szemét.

Erről nekem persze, a „megrögzött és szélsőséges” demokratának nem minden célzatosság nélkül beszélt.

— No lám, most mire mennénk azzal a ti híres demokráciáttal!?

— Hát ehhez a készséges elszállásoláshoz valóban

nincs semmi köze a demokráciának — feleltem. S én sem minden éles célzatosság nélkül.

És éppenséggel semmi köze nem volt a demokráciának ahhoz a válaszhoz, amivel a hatóságok a rektor előzékenységét nyugtázták. Hát ez aztán nagyon szíven ütötte a rektor-professzort is. Rövidesen ugyanis megtisztelték a Kollégiumot azzal, hogy egy részét katonai célokra foglalták le, több tanárát pedig behívták katonának az Ukrajna ellen felvonuló román csapatok kötelékébe. S méghozzá a katonailag kiképzett, öregebb tanárokat. Az utóbbi években ugyanis magyarokat katonailag nem képeztek ki, csak munkaszolgálatosokként használták fel őket a hadsereg kötelékében.

1941 végén, az iskolai év kezdete után az alábbi tanárok kaptak katonai behívót: Szathmári Gyula szeptemberben, Szabó Mihály októberben. Az iskolai év második felében aztán jócskán megszorodott a számuk: 1942 februárjában Rácz Lajos, márciusban Bakó Árpád, Köble József, Jánosievitcz Zoltán és Pogány Albert kaptak behívót. De be kellett vonulnia Pécsy László iskolaorvosnak is és Szász Árpád tanítóképző intézeti tanárnak, valamint Vita Zsigmondnak. Ez utóbbiak a frontot is megjárták, Szász Árpád meg is sebesült. Így került haza, s a tanév végéig már nem is léphetett szolgálatba.

„A tanárok katonai összpontosítása a III. évharmadban tetőfokát érte el — panaszkodik a Bethlen-főgimnázium értesítője. — Volt idő, amikor a főgimnáziumnak hat tanára és az igazgatói titkár is katonai szolgálatot teljesített. A Kollégium egy részét katonai célra foglalták le...”

A könyvalakban 1944-ben megjelent értesítőnek az akkori időre jellemzően olyan nehézkesen hosszú, pontos és kétnyelvű címe van, hogy lapalji jegyzet helyett a szövegbe kívánkozik. Tehát: *„A romániai református anyaszentegyház. Az Aiud-i ref. Bethlen kollégium 126—128. számú engedély alapján nyilvánossági joggal felruházott főgimnáziumának értesítője az 1941/42. és 1942/43. iskolai évekről.*

Ugyanez az értesítő számol be arról is, hogy ugyan csak sűrűn látogatták a gimnáziumot az állami ellenőrök:

„Szeptember 17—18-án Țeposu Silviu vezérfelügyelő úr tartott ügykezelési vizsgálatot. November 6-án Ghiția Olimpiu vezérfelügyelő külön megbízatás alapján tartott rövid vizsgálatáról bizalmas jelentést tett a nemzetnevelésügyi minisztériumnak. December 12-én Manciulea Ștefan felügyelő úr az órarendet és a tannaplókat ellenőrizte. Május 5—6-án Țeposu Silviu vezérfelügyelő úr pedagógiai ellenőrzést végzett. Augusztus 18—19-i ügykezelési vizsgálata alkalmával Țeposu Silviu vezérfelügyelő úr ellenőrizte a nyári munkaszolgálat megszervezését és az 1941—42. évi iskolai anyagkönyveket.”

Elekes rektor-professzor lelkiismeretes munkálkodása és egyes viselkedése folytán mindezeket simán megszünta — egyelőre — az iskola. Talán mondanom sem kell, hogy az, ami Enyeden történt, nagyjában-egészében tükrösképe lehetett valamelyik észak-erdélyi román középiskola akkori életének.

De párját még hasonlóságában sem találok annak az „esetnek”, ami Pogány Albert igazgatóval történt Enyeden. Őt egyszer már behívták katonának, de csak március 15-től 24-ig volt oda. Akkor talán Szász Pál sikeres közbenjárására hazaengedték. Június 6-án azonban újra behívót kapott. Ezt már nem bírta elviselni. Odüsszeuszhoz hasonlóan, de kevésbé klasszikus és sokkal mulatságosabb módon menekült ki Polüphemosz barlangjából. Egy juhnyáj közepén négykézláb tipegett át a határon, hogy elkerülje az újabb katonai szolgálatot. A már említett iskolai értesítő ezt így panaszolja el: „Júniusban elhagyta az országot Pogány Albert igazgató. Kritikus helyzetben hagyta az iskolát, melynek vezetését oly sok bizalommal bízták rá.”

Úgy vélem, nem tévedek, ha a tanári behívások kérdésének kölcsönös rendezését Szász Pál és a brassói magyar konzul szerencsés kezdeményezésének tartom. Más magyar középiskolának nem voltak ilyen panaszai, Szász Pál pedig a Bethlen-gimnázium, sőt az egész enyedi Kollégium főgondnokaként mindenképpen felelősnek és illetékesnek érezhette magát. Az egyezmény ugyanis létrejött. Közli az iskola értesítője is 41. lapján, az alábbi szöveg szerint:

„A M. St. M. 53003/1942. jún. 30-án kelt rendelete szerint a román és magyar kormány között létrejött megállapodás értelmében a kölcsönös viszonyosság elvénél fogva a magyar tanárok és tanítók mentesek a katonai összpontosítástól még az iskolai szünetek alatt is. A rendelet megjelenése után a katonai szolgálatra behívó katonai egységek a rendelet felmutatásakor a behívó parancstól minden alkalommal eltekintettek.”

Pogány Albertnek nem volt türelme kivárni az egyezményt. Vagy nem bízott a sikerben? Szökésével kapcsolatban ugyanis olyan vélekedés alakult ki, hogy ismételt behívását a helyi rendőri hatóságok kezdeményezték, éspedig éppen azért, mert feltűnően sokat látogatta Gáldtőn Szász Pált, amiről az ottani csendőrség Enyedre is, Gyulafehérvárra is mindig jelentést tett. (Hát hogyan látogatta volna iskolája főgondnokát?)

Ennek a vélekedésnek nem sokkal később — a magam „katonai kalandja” után — én is kezdtem igazat adni. Ez pedig olyan árulkodóan jellemző történet akkori helyzetünkre, hogy érdemesnek tartom több szót vesztegetni rá.

Az egyik már ismertetett rendőri érdeklődés során elárultam, hogy az én katonai helyzetem — érdekelte őket — igen egyszerű, mert már az első sorozásomkor alkalmatlannak minősítettek, s erről írást is adtak. A szabályzat szerint ugyanis alkalmatlan a fegyverviselésre az, akinek jobb hüvelykujjából két ujjperc hiányzik. Nekem pedig épp két ujjpercet tépett le gyermekkoromban egy cséplőgép fogaskereke. Fel is tüntették ezt az alkalmatlanság okaként azon a cédulán, amit a sorozóbizottságtól kaptam.

Nos, nemsokára ezután behívó parancsot kézbesített ki a rendőrség a Gyulafehérváron esedékes *pótsorozásra*. El is mentem hűségesen papírom birtokában bátran a megjelölt kaszárnyába, ahol belevegyültem a vármegye csonkáinak, bénáinak, súlyos betegségben szenvedőinek nagy tömegébe. S mind vártam, hogy szólítsanak már a bizottság elé. Szóltam is, nem is egyszer, ennek érdekében az ott rendelkező törzsőrmesternek, de mindannyiszor Caragiale híres mondatával' rázott le a nyakáról:

— Légy egy picinyke türelemmel!

Így telt el az egész nap. Éjszakára a püspöki aula egyik vendégszobájába kéreztettem be. Márton Áron püspök kedvesen fogadott, meg is vacsoráztatott. Volt katona ő is az első világháborúban, mosolyogva intett türelemre:

— Így megy ez a katonáéknál.

Nem kerültem sorra azonban a második nap sem. S akkor este felajzott türelmetlenségemben eszembe jutott, hogy én itt aligha is szerepelhetek a rendes kimutatásokban, mert engem Nyárádszeredában soroztak, a marosvásárhelyi hadkiegészítő pedig aligha küldte át az ottani iratokat Észak-Erdélyből Gyulafehérvárra. Erre a felismerésre úgy elfogott a türelmetlenség, hogy nem az aulába mentem szállást kérni újra, hanem egyenesen az állomásra. Felültem ott az első vonatra, hogy vigyen haza Enyedre. Igen ám, de az a vonat csak Tövisig vitt. Nagy elkeseredésben és elszántságomban gyalog vágtam neki az enyedi útnak. Éjjel két óra után vertem fel a családomat, megrémítve feleségemet feldúlt, elkeseredett ábrázatommal. Másnap fel se keltem, akkora lázam lett. Enyed közkedvelt öreg doktora, Ambrus bácsi — így neveztük a Szász Pállal való közös barátság jogán — csak négy nap múlva fedezte fel, hogy a nagy és makacs láz oka nem egyszerű hűlés, hanem egy felszedett orbáncfertőzés, amelynek jele ott volt egy gennyes daganatocska formájában a jobb lábszáramon. Fel is vágta mindjárt. Mire azonban a műtét után megszűnt a láz, az aggodalom tett beteggé: mi lesz most? Nem engedelmeskedtem egy katonai parancsnak, nem jelentem meg a pótsorozáson.

Dr. Nagy Miklós barátom, a Müller-féle ügyvédi iroda tényleges vezetője nyugtatott meg. Kérvényt írt a gyulafehérvári hadkiegészítő parancsnoksághoz: fogadjanak a legközelebb esedékes pótsorozáson, mert a mellékelt orvosi bizonyítvány szerint az orbánc, fertőző betegség lévén, megakadályozta, hogy az első behívási parancsnak eleget tehessek.

A következő pótsorozáson bezzeg hamar sorra kerültem. Egy fiatal katonaeorvos imádkozásra fogta össze a két tenyerem, hogy a két hüvelykujj egymással szembe

kerüljön, aztán addig pászolgatta-rángatta a kezem, amíg felkiálthatott:

— Nem is igaz! Csak egy ujjperc hiányzik. Segéd-szolgálatra alkalmas!

Tudtam már, hogy rendőrségi kezdeményezésre hívtak be pótsorozásra. Akkoriban én is gyakran jártam ki Gáldtőre Szász Pálhoz.

De akkor már jóval túl voltunk 14-én, amikor Enyeden először éltük át a kölcsönösségi politika egyik durva, retorziós változatát, amelynek lényegére Petru Grozának olyan érzékletes metaforával sikerült rámutatnia. Túl voltunk a napon magán, de nem a fenyegetettség rémületén, amely immár tömegeket kerített hatalmába, nem néhány tanárt; és nemcsak Enyeden, hanem egész Dél-Erdélyben, a magyar kisebbség legszélesebb dolgozó tömegét, a falusi termelő rétegeket, a földművelőket.

A fenti napon egy-egy rendőrségi alkalmazott vezetésével bizottságok látogatták végig az enyedi magyar házakat, lakásokat, és az utolsó szemig elkobozták a gabonaféleségeket. Néhol odáig mentek, hogy kimerték a dagasztóteknőből a kenyérnek bekovászolt lisztet is. Én nem voltam termelő, de engem is meglátogattak, s mert semmiféle gabonakészletem nem volt, egy félzsák korpát koboztak el. A télire nevelt s levágásra kiszemelt süldő részére szereztem be. Nem titkolták, sőt egyenesen tudomásomra adták: megtorlásul teszik, mert Észak-Erdélyben a beszolgáltatási rendeletek durva és megkülönböztető alkalmazásával s emellett még külön rekvirálásokkal éhínségre kárhoztatják a román parasztságot. Nyilvánvalóvá vált ebből, hogy az egész dél-erdélyi magyar nemzetiség ellen irányuló általános érvényű rendelkezés végrehajtásáról van szó.

Délutánra már az Enyed környéki magyar falvak földművesei is behordták az EMGE székházába riadtságukat. Mit adnak enni családjaiknak? Mivel tartják az állataikat? Voltak községek, ahol a királyi diktatúra idejéből örökölt „országőrök” nevű ifjúsági szervezetet is igénybe vették a hatóságok. Ilyen helyeken aztán alapos munkát végeztek nemcsak elkobzás, hanem a gyűlölet felszítása terén is. Voltak viszont vegyes lakosságú fal-

vak, ahol a román parasztok látható elkedvetlenedéssel fogadták az elkobzások hírét, helytelenítették a rendeletet, embertelennek, igazságtalannak tartották az elkobzásokat, s felajánlották segítségüket kifosztott gazdatársaiknak. Jelentettek olyan esetet is, hogy a román szomszéd titokban átdobott egy zsák búzát a kerítésen. Azért titokban, nehogy a hatóságok észrevegyék s azt is elkobozzák. Máshol román ismerőseik, sok helyen rokonaik vigasztalták a magyar kárvallottakat, ne féljenek, nem hagyják őket segítség, támogatás nélkül nagy bajukban.

Hamar kialakult az a magyar közvélemény is, hogy olyan kérdés ez, amelynek a német—olasz katonai egyeztető bizottság elé kell kerülnie. A panaszok begyűjtésében, jegyzőkönyvelésében részt vett az EMGE minden alkalmazottja, de igen sokan segítettek a gimnázium tanári karából is. Összefoglaló jelentést nekem kellett szerkesztenem. Kettőt is, emlékirat formájában. Egyet Szász Pál részére, amelyet a katonai vegyesbizottság előtt kell használnia, egyet pedig a brassói konzul, illetve közvetítésével a magyar kormány részére. Ez utóbbiban — ez volt Szász Pál kívánsága — nyomatékosan emeljem ki a román lakosság sok helyen tapasztalt helytelenítő magatartását, segítőkészségét.

A katonai vegyesbizottság valóban kiszállt Enyedre is. Dehmel német ezredes a vasúti állomáson egy szalonkocsiban fogadta Szász Pált. Passasini olasz kapitány valamiért nem is volt jelen. A német ezredes udvarias volt, meghallgatta Szász Pál előterjesztését, de kedvetlenül helytelenítette, hogy a két szövetséges ország egymás közti viszálykodásra keres alkalmat, ahelyett, hogy „minden erejüket a keleti front szolgálatába állítanák, ahol most az európai civilizáció sorsa dől el...” — Ilyesfélékre tartotta szükségesnek felhívni a figyelmet — számolt be kedvetlenül Szász Pál —, amikor én azt javasoltam, hogy talán mindkét kormányt a beszolgáltatási rendeletek enyhítésére s az erőszakos rekvirálások beszüntetésére kellene inteni...

A vizsgálat hetekig elhúzódott. S végül helytelenítette a dél-erdélyi elkobzásokat, és javasolta, hogy adják vissza a károsultaknak, amit elvettek tőlük.

Ez sok huzavona után többé-kevésbé meg is történt.

Én is visszakaptam a fél zsák korpát.

A beszolgáltatási rendeletek szigorúságán azonban semmit sem enyhítettek, sőt időnként ismétlődtek az erőszakos rekvirálások is. A harapófogó szárát Budapesten is, Bukarestben is azok tartották a kezükben, akik versengve igyekeztek jól ellátni a keleti fronton harcoló nagy szövetségest. Használták is sokszor és készségesen. Egyszer a már felszított gyűlölet eredményeként, más-kor éppen a gyűlöletszítás céljából, sokszor nagy kérdésekben, kevesebbszer kisebb viták megoldása érdekében, néha csak a nemtelen kellemetlenkedés, a „borsot törni a másik orra alá” szándékával. S előfordult, hogy minden nemesebb érzés és erkölcsi követelmény rüt megcsúfolásának eredményével.

Csatári Dániel történettudós *Forgószélben* című, erről a korszakról szóló vaskos könyvében (Akadémiai Kiadó, Bp. 1969) a történelmi adatok százainak gondos összegyűjtésével és körültekintő elemzésével egy egész fejezetnyi tanulmányt szán ennek a cseppet sem rokon-szenves kérdésnek a feldolgozására.* Én nem történelmet írok, hanem a magam szűk önéletrajzi visszaemlékezéseit. Annyit érzek tehát feladatomnak, hogy életem néhány ilyen vonatkozású enyedi epizódját — tanúvallo-másként — ide, ebbe a fejezetbe csoportosítsam. Nem minden célzatosság nélkül, persze. Azt akarom, érezze meg az olvasó, hogy minden ilyen viszály vagy csak egyszerű ellentmondás szerzői mindig azok voltak, akik a harapófogó szárát itt és ott a kezükben tartották.

Íme, egy ilyen epizód:

1944. július második felében az enyedi rendőrség, de onnan is a sziguranca felelőse, egy Kisinyovból menekült és ott elhelyezkedett, keménységét fitogtató ember tucatnyi enyedi polgárt idézett be. Határozottan, de inkább durván tudomásunkra adta (én is köztük voltam), hogy azonnal csomagoljunk, mert utaznunk kell. Rendőri kísérettel kit-kit külön kényszerlakhelyre kísérnek majd. Hogy mennyi időre? Azt előre nem mondhatja meg, mert ez megtorlás az Észak-Erdélyben történt hasonló — ro-

* A kölcsönösségi nemzetiségi politika válsága és csődje.

mánok ellen hozott — magyar intézkedések miatt. Úgy csomagoljunk tehát. Egy óra múlva indulunk...

Ma már nem emlékszem pontosan a részletekre. Ezért egy nálamnál fiatalabb, akkori sorstársamhoz, Horváth Zoltán enyedi nyugalmazott tanárhoz fordultam, segítsen pontosítani, kiegészíteni emlékeimet.

Levelemre először mentegetőző választ kaptam, de aztán váratlanul egy olyan pontos és érdekes tájékoztatót, hogy érdemesnek és főként érdekesnek tartom — a nem kinyomtatásra szánt könnyed fogalmazása ellenére is — egészében közölni:

„Kedves Sándor!

Nagyenyed, 1983. I. 25.

Csodával határos módon előkerült »A nagyapoldi internálásom napjairól« írt naplóm. Most pontosan tudlak értesíteni az ezzel kapcsolatos dolgokról, ha nem volna késő. Az internáltak névsora a következő:

1. Szigethy Béla, a Kisegítő Takarékpénztár igazgatója
2. Müller Bubi
3. Dr. Nagy Miklós
4. Csipkés József órá
5. Szion Ferenc
6. Dr. Nagy Endre, a csombordi gazdasági iskola igazgatója
7. Csefő Sándor, a Tanítóképző igazgatója
8. Ifj. Veress István tanár
9. Vita Zsigmond
10. Kénossy Zoltán
11. Te — és
12. Én

A társaság két csoportban utazott. Csefő, Nagy E., Veress I. és Müller Bubi Arad felé, főleg Hunyad megyébe (Déva köré). Mi Veled, Szigethyvel, Nagy Mikivel, Csipkessel és Szionnal Szebenbe mentünk. Szállodában aludtunk, és a »Bufnița« c. vendéglőben vacsoráztunk. Sörözés közben Szion bűvészmutatványokkal szórakoztatott.

Reggel 1/2 3 felé indultunk vonattal Szerdahelyre (Mercurea). Reggel 6 órára megérkeztünk a csendőrorsre.

Lăpușeanu rendőrkomiszár vezetett. Úgy déli 1 óra felé elindultatok (Te, Csipkés és Szion Poianára, Szerdahelytől 13 km). A szekér olyan kicsi volt, hogy csupán a csomagjaitok fértek fel, s ti kutyagoltatok a szekér után.

Én Nagy Mikivel egy másik szekéren egy csendőrőrmester kíséretével elindultunk Nagy-, illetve Felsőapold felé. Szerdahelyről kiérve az országút melletti vendéglőben nagy örömmel találkoztam veletek. Itt ebédeltetek, és vártatok egy másik alkalmatosságot, amivel tovább menjeteek. Ebédelésünk után Tőletek elbúcsúztunk, s egy alkalmi autóval Apold felé indultunk.

Ottani exiliumomról naponta vezettem naplót. Minden nap kellett jelentkeznem a csendőrőrsön. Az őrmester igen megértő módon viselkedett velem, elszállásolt egy szász családnál, és gondoskodott kosztolásomról.

Többször társalogtunk egymással a háborúról. Beszélgetéseink konklúziója azonban az erdélyi román—magyar megbékülésben csúcsosodott. Megállapodtunk, hogy itt Erdélyben a két nép testvéri békében kell éljen...

Örvidenek, ha hasznodra szolgálhatnék ezekkel az adatokkal.

Jó egészséget kívánva szeretettel ölel:

Tutu”

A levélben felsorolt névsorból első tekintetre szemet szúr két név. Akkor is töprengtünk rajta, hogy miként kerülhetett a sziguranca listájára a többiek közé. Ma is csak valószínűségi magyarázattal szolgálhatok. Csipkés József órásmestert — üzlete is volt — mint szociáldemokratát tartották számon a rendőrségen. Szion Ferenc cigány származású, hányatott életű, sokféle foglalkozású jövevényként volt ismert Enyeden. S még arról, hogy érdekes bűvészműtárványokat tudott. Vásári bódékban szerepelt velük valamikor. Nagyenyeden közvetítéssel foglalkozott. Ingatlanoktól kezdve használt bútorokig mindent ajánlgatott mérsékelt százalékért az eladó megbízásából a felkutatott venni szándékozónak. Így került kapcsolatba velem is: egy még teljesen új, nem is használt, egy visszament házasság folytán eladóvá lett ebédelőberendezést ajánlott részletfizetésre, hogy „legyen mivel bebútorozni a szép nagy lakást”. Talán ilyen üzletei

miatt tartották számon a rendőrségen és írták közénk, hogy kilegyen a tucat? A többiek ugyanis mind értelmiségiek voltak, s valamilyen kapcsolatban állottak a Kollegiummal, a Magyar Népközösséggel vagy az EMGÉ-vel. Kénossy Zoltán például biztosan az EMGÉ-nél viselt beosztása miatt került a listára. Központi felügyelő volt.

S hadd említsem meg itt érdekességként, hogy társadalmi rangban csak Sziont értékelte a rendőrség kevesebbre nálamnál. A többieket ugyanis mind az országút melletti nagyobb községekben helyezte el, s lehetőleg módosabb gazdáknál, csak Csipkést, Sziont és engem vittek egy mellékúton fölfelé a havasokba. Ott Csipkést mindjárt a legelső csendőrörsnél, Poianán lehagyták, engem másnap Jinára szekereztetek az ottani csendőrségre, Szion pedig valami kis faluba került a közelben, ahova gyalog kellett felbandukolnia. Persze csendőri kísérettel ő is.

A bánásmód ellen nekünk se lehetett panaszunk. Szerdahely után az országút menti szövetkezeti vendéglőben kísérőink addig töltették velünk az időt — Szion megint bűvészmutatványokkal szórakoztatott —, amíg egy Poianára tartó alkalmi szekér érkezett. Azt megfogadtatták velünk, hogy ne cipekedjünk gyalog a kofferjeinkkel. Poianán Csipkés lemaradt, Sziont pedig elkísérték a számára kijelölt faluba. Én egy éjszakát Poianán töltöttem egy padon, mert szekeret Jinára csak másnap kaptunk. S akkor két csendőr is jött velem, mert erősítést is vittünk az ottani őrsnek. Katonaszökevények bujkáltak a falu fölötti erdőségekben. A szekeret persze az én teremre fogadtuk, mert a csendőrök gyalog is elbírták volna a fegyverüket, csak nekem lett volna igen terhes a kofferem felfelé a hegyen. Ott is ültem a szekeres gazda mellett a bakon, s hátunk megett a két csendőr. Velem nem nagyon törődtek, még csak nem is kíváncsiskodtak, megelégedtek annyival, amennyit a velem jött papiros mondott rólam. Egymás gondját-baját osztogatták a hátunk mögött. Mégsem volt unalmas a kerékvágásokkal felárkolt úton, a sokszor dőlingelő szekéren. Különösen izgalmassá azonban akkor vált, amikor beértünk a faluba. A csendőrök ugyanis két háznál is megállították a szekeret, leszöktek róla, s fegyveresen bementek a ház-

ba. Aztán hallottuk, hogy dübörögnek a csendőrcsizmák a falépcsőkön felfelé a ház padlására. A fuvaros mellett halkan fohászkodott. Hosszú percek után újra dübörögtek a csizmák, de most már lefelé. A fuvaros az udvarra lesett, s felsóhajtott:

— Hál istennek, nem kapták meg.

Megértettem, hogy katonaszökevényt kerestek, hiszen mind ezt tárgyalták útközben.

Nem jártak nagyobb szerencsével a másik háznál sem. Ott az istállót és a szénatartó padlást kutatták meg hiába. S csak azután mentünk a községházára, s adtak át hivatalosan a jegyzőnek azzal az utasítással, hogy helyezzen el valahová. Nekem csak annyit hagytak meg, hogy minden reggel nyolcig jelentkezzem a közeli csendőrőrsön. Mégsem léptem át egyszer sem a csendőrlaktanya küszöbét. Nyár volt, valamelyik csendőr mindig kint állt az ajtó előtt, s még messzire voltam, s már intett: jól van, látott, menjek, amerre akarok.

Mentem is ki a mezőre. Aztán távolabb is, az alsóbb fekvésű erdős részek felé. Soha életemben olyan szép és kiterjedt nyírfaligeteket nem láttam, mint ott. Árnyék- és napfényfoltok táncoltak alattuk a dús és százsínű virágokkal a széljárás dallamára. Átsütött a nap a fákon, nem erdőtalaj volt alattuk, hanem csodálatosan szép mező, gyér füvel és magasra nőtt virágokkal. Össze is jöttünk egyszer mi ide egymás közelébe száműzött hárman: Csipkés, Szion és én. Megtehattuk, volt rá időnk egész nap a reggeli kötelező jelentkezések között.

De voltak izgalmas látni- és hallanivalók bent a falvakban is. Nemegyszer hallatszottak le egész sortüzek a magasabb erdőségekből. A falvak népe ilyenkor feszülten hallgatva fülelte a lövöldözést, figyelte az irányt és a helyet, ahonnan hallatszott. A csendőrök hajszolták ott a megszaporodott katonaszökevényeket. Nem sok sikerrel, de most már mindkét részről fegyveres csetepatékkal. Más módszerrel próbálkoztak hát. A feleségeket, édesanyákat vitték be a csendőrőrsre. Így aztán két ízben is láttam, amint két csendőr fegyveresen kísért maga előtt egy-egy síró asszonyt, s mellette merev arcú, komor férfiakat.

A falvak népének elege volt a háborúból.

Ez lett volna az oka, hogy a falusiak nemegyszer ki is mutatták, hogy a rokonszenvük velünk van s nem a csendőrökkel? Minket is a csendőrök üldözöttjeinek tekintettek?

Az én házigazdám egy faluszéli szegényparaszt volt. Itt szállásolt el a jegyző. Igen kevés térítést kért a szállásért, ami egészében egy, a tiszta szobájukban elhelyezett ágyból állott. Beszélgetni is próbált velem. Elmondta, hogy az ő fia is katona, s bizony nagyon hiányzik a házból. És a munkából. Amikor pedig látta, hogy milyen nehezen boldogulok a román nyelvvel s különösen a falusi idiómával, a jegyzőjük jutott — jellemzően — az eszébe.

— Vinné el az ördög. Nem szólott volna egy szót sem veled magyarul, pedig ő is magyar. Félti az állását a szerencsétlen...

Két hétig szalonnán és száraz tésztán éltem, amit a feleségem csomagolt, hogy sokáig használható legyen. A kenyeret a szalonnához ott szereztem a boltban, ott azonban rendszeresen nem árultak élelmiszereket. Lehet, a magukéból adtak egy-egy sarkalatnyit, s nem is drágán. De kaptam az eléggé fiatal háziasszonytól három ízben meleg ételt is: juhhússal főzött levest, amit a szágaért nehezen bírtam, de azért hősiezen elfogyasztottam a benne főtt hússal együtt, nehogy megbántsam őket. Távozásomkor aztán ezért is fizetni akartam, de riadtan tiltakozott. Hálám kifejezése is csak az ott hagyott szagos mosdószappanom volt. Ezt viszont pirulva kérte is. Ők ugyanis olyan ritkán mennek be Szebenbe, ahol ilyesmit venni lehet...

Aztán kezemben a kofferrel maga elé terelt csendőröm, s így mentünk most már befele Poianára, ahonnan friss csendőr kísért autóbusszon Szelistyén keresztül Nagyszebenbe a csendőrparancsnoksághoz. Előbb azonban a város szélén megállottunk kicsit felüdülni egy falatozóban. A csendőr tojásos likőrt kívánt meg, mert Poianán már reggelizett. Én a likőr mellett valami hideg fásírozottat is ettem nyers paradicsommal. Először történt ez meg életemben, talán ezért is maradt meg ilyen élesen az emlékezetemben. Mármint az első nyers paradicsom elfogyasztása.

Az első világháború alatt, még kisdíák koromban láttam a nyárádmenti keskeny vágányú vonaton egy kövér német katonát, aki úgy harapta az érett nyers paradicsomot, mint én szoktam az almát. Folyt le a paradicsomlé a szája két sarkán. Úgy, elcsodálkoztam ezen, de úgy meg is undorodtam, hogy soha paradicsomot meg nem ettem volna, csak leves és szószer formájában, ahogy mi akkor otthon általában szoktuk. Nem volt akkor még emberi éték nálunkfelé a nyers paradicsom. Most azonban — mondhatom — felségesen esett a sok szalonnakenyér kosztolás után.

A csendőrparancsnoksághoz csak délben mentünk fel. S akkor már ott voltak a Szeben megyébe „száműzöttek” valamennyien. Betereltek egy éjszakai szállásra tömegfekvőhellyel berendezett szobába, s ott ültünk este tízig. Akkor szinte látható örömmel jött egy csendőr, s jelentette, hogy megkapták a telefonértesítést: mehetünk haza. Lehet, attól tartottak, hogy éjszakára is ott maradunk, s nekik — udvariasságból — át kell engedniök számunkra a legénység éjszakai szálláshelyét.

S végül hadd említsek még egy érzelmileg minket közelről érintő „kölcsonösségi” epizódot. Ez távolról sem volt ennyire „kedélyes”, inkább otromba annyira, hogy rá gondolván még ma is a szégyenpír ég az arcomon.

1944. március elején olvastuk a hazai lapokban, hogy Kolozsvárt egyetemi hallgatók s köztük még teológusok is tüntetést rendeztek Hossu görög katolikus püspök ellen. Behatoltak a papnevelő szemináriumba is, s nem ártallották tetteleg is bántalmazni a püspököt. De hol van itt a minden erkölcsiséget megcsúfoló kölcsonösség?

A budapesti rádióból kaptuk meg a magyarázatot. A kolozsvári tüntetésben a felháborodott ifjúság érthető feleletét látta a Brassóban lejátszódott durva inzultusra, amely a brassói magyar konzult érte. Február végén a konzul vacsorát adott a Korona-étterem nyilvános éttermében brassói barátai tiszteletére. Vacsora közben — talán túl hangosan bizonyították beszélgetésükkel magyar mivoltukat — román csoportok törtek be az étterembe, szétzavarták a vendégeket, s tetteleg is bántalmazták a brassói magyar katolikus főesperest.

Erről viszont a hazai lapok nem írtak semmit, ezt a kolozsvári lapok „futották ki”.

De amíg ennyire „tisztázódott” a dolog, mi Enyeden Márton Áron püspököt és a gyulafehérvári papneveldét féltettük a megtorlástól, a kölcsönösségi politika eredményességét ilyen esetekkel bizonyító, a kölcsönös gyűlöletszítást törvényesítő „erkölcs” nevében.

És most hadd zárjam ezt a fejezetet egy idézettel. Világító élményem volt nekem ez a szöveg, amikor először olvastam. Úgy éreztem, én is így fogalmaztam volna Enyeden, ha lett volna akkor ott elég ismeretem és érettségem hozzá. És világító élménynek érzem most újra, amikor ide másolom a magam könyvébe, mert ma még inkább a magam szövegének is érzem. Csatári Dániel írta annak a tanulmánynak a vége felé — tanulságul —, amelyről már említést tettem.

Íme, ez a sokáig figyelmeztető, világító szöveg:

„Lehet-e csodálkozni azon, hogy annak a nemzetiségi politikának, amelynek a magyar és román népi tömegek voltak a kárvallottjai, a fasiszta Németország kiszolgálói és kegyeltjei lettek a haszonélvezői? Ahogy a versenyfutás motívumától meghatározott magyar—román viszony kizárólag a hitleri diplomácia szándékainak kedvezett, ugyanúgy a kölcsönösségi nemzetiségi politika egyedül a német népcsoportok kiváltságait biztosította. [...]

Hogy a farizeusi szemforgatás ellenére ennek a nemzetiségi politikának a végrehajtói tisztában voltak annak valódi és tényleges következményeivel, arra vonatkozólag idézünk néhány hiteles forrást. Emil Hațieganu, aki a két kormány hallgatólagos megegyezése folytán az észak-erdélyi románság vezetőjének számított, látva a retorziós elvek alapján álló nemzetiségi politika kölcsönösségét, a román vezető köröket az ottani magyarsággal szemben tanúsítandó megértőbb magatartásra hívta fel, aminek az lett a következménye, hogy őt magát kezdték hazafiatlannak tekinteni. Iuliu Hossu szamosújvári-kolozsvári görög katolikus román püspök többször azzal a szándékkal utazott Romániába, hogy a kisebbségek számára kedvezőbb légkört teremtsen, de néhány ígére-

ten kívül képtelen volt más egyebet elérni. Ugyanerre az eredményre jutott Márton Áron gyulafehérvári püspök is, aki több ízben megállapította: »a magyar kormány kétévi politikája román viszonylatban nem vált be, mert nemcsak nem tudta beváltani a dél-erdélyi magyarság által hozzá fűzött reményeket, hanem a dél-erdélyi magyarság köreiben egyenesen azt a benyomást engedte lábrakapni, mintha a magyar kormány az ő sorsával nem törődne.«^{*}

* Forgószeiben. 143—144.

MÁSODIK ENYEDI OTTHONOM

Nem véletlenül emlegette Szász Pál az új lakással kapcsolatban, amelyet ő szerzett nekem, a *történelmi patinát*. Az enyediek általában „a Burgnak” nevezték azt a házat. Kelemen Lajos történettudós szerint „ez csak olyan féltréfás megnevezés”, amivel „a múlt században, sőt századunkban is” emlegették, illetve emlegetik „a Kemény család kúriászerű, földszintes városi házat”.*

Szentimrei Jenő *Városok, emberek* című önéletrajzi regényében (Bukarest, 1973) azt mondja róla, hogy a Várszeg utcában az ő diákkorában terpeszkedett el ez a főispáni lakás, amelyben akkor éppen a „púpos főispán Zeyk Dániel székelt családjával, egy melléképületben pedig két öregecske aggszűz, két Kemény bárónő vonta meg magát”. Én a Burg elnevezést nem tréfásan megnevezőnek gyanítottam, inkább — éppen főispáni jellege miatt — Bécsre célzó gúnyos szándékúnak. Az utca elnevezése pedig — Müller Bubi tanúsága szerint — a *Varcagás* utcából finomodott tán éppen Zeyk főispán korában Várszeggé, ahogyan a derék enyediek az eredeti Schwartze Gassét a maguk szájíze szerint átmenetileg magyarosították.

Én már az utca nevét *Avram Iancu*nak ismertem meg, a házat pedig a „gyászos léckerítés” helyett ugyancsak feketére festett, téglafalba illesztett vaskerítés mögött pillantottam meg, de nem az utca sorába illeszkedve, hanem mélyen bent elnyújtózva egy nagy udvaron, egy kőszegély mögé felpúposított kerek virágos grupp mögött, hogy kocsifeljáró képződjek mögötte a ház bejáratáig. A grupp bal felén egy gyönyörű rezgőnyárfa vonta magára a figyelmet, lekötve a tekintetet ezüstszerű levele folytonos vibrálásával, engedve a legenyhébb légáramlásnak is. A ház azonban igazán szép és megnyerő nem az utcára néző felén volt, hanem hátulról a kis park felől

* Művészettörténeti tanulmányok II. Bukarest, 1982.

nézve, ahol egy tekintélyes oszlopos kötornác avatta igazán úri kúriává.

Szép volt azonban a gondosan tervezett kis park a ház mögött, amelyre a kötornác nézett. Nem volt benne két egyforma fa, cserje, bokor. S leghátul, az alján, egy hatalmas sátorszerűre nevelt platánfa alá kanyarodott be egy sombokor mellett a kissé elhanyagolt kerti sétány.

A hosszú ház közepe volt a nekünk szánt lakás. A jobbra eső szárnyon Hegedűs nyugalmazott tanár lakott szép, de mégiscsak előzvegyült apja mellett maradt, már hervadó lányával, balra Vita Zsigmond édesanyja, kettesben házvezetónőjével, aki segítségül maradt mellette öregkorára.

Bevallom, megilletődve néztem meg a nagy ház közepén nekem szánt és hátul a kötornácra nyíló természetű két nagy szobát. A bejárati ajtó mögött egy kis előtér volt, amolyan „topogó” hóhullásos vagy esős idő esetére. Innen nyílt ajtó az előszobába, amelyben mi a konyhát rendeztük be. Az ennek megfelelő másik kis szobát jobb oldalon magamnak szemeltem ki. Ide csak a konyhán és a két nagy szobán keresztül lehetett bejutni erről az oldalról. A kert felől pedig csak a második nagy szobán át, amelyet mi ebédlőnek neveztünk ki. A lakás különlegessége, vagy inkább furcsasága az volt, hogy ezt az ebédlőt a hálószobával nem középen egy ajtó, hanem két végén egy-egy háromszögű átjárófülke kötötte össze. A kertből tehát, az ebédlőn keresztül, közvetlenül lehetett az én dolgozószobámba jutni.

Ó, de a berendezkedés eltervezésével várnunk kellett addig, amíg én leküzdöttem megilletődésemet. Néhány perc kellett, amíg mélzásom feloldódott. Ezekben a szobákban és ebben a kis parkban sétált, nem ritkán csak sértődötten ténfergett a kicsit bizony félszeg, de annál érzékenyebb kamasz, a diák Kemény Zsigmond rokonai szívesen látott vendégeként. Innen járt iskolába, a Bethlen-kollégiumba. S itt csiszolódott, potyolódott csalódásokon át később is elégszer a ház úri vendégei között, amíg olyan lelki és érzelmi mélységekig ért el, hogy aztán kiérdemelte pusztakamarási síremléke találó feliratát:

„A fáklya másnak szolgál, magát emészti meg.”

Feleségem nem tudhatta, hogy engem milyen gondolatok tesznek olyan elmélázóvá, azért kissé tán türelmetlenül kezdte felsorolni a gondokat, amelyek nemcsak őt, hanem engem is érintettek: Hogyan fűtjük ki, tesszük otthonná ezeket a nagy „hodályokat”? És mivel bútorozzuk be? Hiszen az egyikben elfér minden, amink van.

Abban hamar megegyeztünk, hogy a bejárat utáni kis előszobából konyhát csinálunk. Ez a legfontosabb, ugyebár. Nem hurcolhatunk minden étkezéshez szükséges élelmiszert át az egész lakáson. Akkor pedig a mellette levő szobában kellene étkeznünk, ha volna ebédlőberendezésünk. Igaz, elfér ott hálószoba-berendezésünk mellett még egy ebédlőasztal és a székek. A másik terem pedig, a tulajdonképpeni ebédlő üresen marad, amíg megfelelő bútorra tehetünk szert. Ha az asztalt és a székeket betesszük, csak kacagtatjuk magunkat.

A másik kis szobát viszont teljesen be tudjuk rendezni. Mintha kitalálta volna, hogy ezt én is magamnak szántam, ő is oda tervezte be íróasztalomat, könyvszekrényemet, heverőmet. Persze a rádiót is. És a vargyasi festett levelesládát! Ez így teljesértékűen berendezett dolgozószoba lesz. És ott fogadhatjuk a látogatókat is. Az üresen hagyott nagy szobát pedig így nem kell fűtenünk, spórolhatunk a drága fával...

A fűtéssel kapcsolatos aggodalmunk azonban hamar feleslegesnek bizonyult. Már a nyár elején tíz jól megpakott szekér cserefát küldött a rektor-professzor a Kollégium erdejéből, ahol Szűcs Elemér erdőmérnök gyérítést látott szükségesnek. Azért bonyolították le ezt az ügyet a nyár elején, hogy legyen idő a kitermelt dongorfák kiszáradására a tél beálltaig. Besoroltak minket is a Kollégium tanárai közé, akik rendszerint így kapták a tűzifát télire. Tele lett hátul az üres istálló előtti gazdasági udvar farakásokkal. Csak éppen fel kellett fűszelni és berakodni vele az üres istállóba, hogy eső ne verje, úgy száradjon ki — terveztem el magamban.

Most aztán nem kellett félnünk, hogy nem tudjuk meleg otthonná kifűteni — bármilyen szigorú tél legyen is — a mi enyedi Burgunkat.

Nem tudom, miért társul az én második enyedi otthonom emlékéhez egy másik, amely pedig semmi érdelemi összefüggésben nincs vele, mégis makacsul itt jelentkezik emlékezetemben, s követeli, hogy szót adjak neki. Tán az a tény okozza, hogy közvetlenül a Burgban való elhelyezkedésünk után kéretett magához Szász Pál s beszélt meg velem a Kahána-gyerekek magyar beiskoláztatásának ügyét? Tán mintha mondta volna is: a te ügyed most már rendben van itt Enyeden, kényelmes lakásba kerültek, vegyük elő hát most már a második olyan kérdést, amelyben erkölcsileg mindketten érdekeltek vagyunk. A Kahána család a mi kettőnk biztatására hagyta ott Brassót és csatlakozott hozzánk. Az a család most bajban van, a családfőt kiszakították belőle, az asszony magára maradt két gyermekével, s nagy gondban van velük, mert rövidesen iskolás korba kerülnek, s a magyar iskolák nem fogadhatnak be zsidó gyerekeket, még ha kétszeresen keresztény asszony is az anyjuk.

Ennyi emlékem maradt az ügyről. A lényeg csak, amelynek intézésében magam is részt vettem. És az a csekélyke baráti szívesség még, amit a kérdés megoldása érdekében Szász Pál kérésére tettem. De ez az emlék így annyira ösztövé, olyan vékonyka, hogy belefér egyetlen mondatba, amely mögül hiányzik akkori életünk nehéz zajlása. Pedig ezt kéne megérzékeltetnem a mai olvasóval. Hiszen tudom is, hogy az egyszerűnek látszó kérdés, amelyet végül is megoldottunk, sokkal, de sokkal bonyolultabb volt.

Így jutott eszembe, hogy: de hiszen kérhetem én a magam emlékének kiegészítésére az érdekelt édesanyának, Kahána Samu özvegyének, Bodor Gizinek a visszaemlékezéseit is. Él még Bukarestben két gyermekével együtt. Férje érdemes magyar sajtószolgálat után nyugdíjas szerkesztőként halt meg Bukarestben 1963-ban.

Gábor fiamat küldtem el hozzá emlékezés-újító beszélgetésekre. Ezeknek a beszélgetéseknek a során sűrűsödött az én emlékezésem is olyanná, hogy már úgy tudom elmondani a család akkori történetét, hogy az jellemző legyen a korszakra, amelyet együtt átéltünk.

Az özvegy néha könnyek között beszélt azokról a kétségbeesett kísérletekről, amelyeket a vasgárdisták rém-

uralma idején, nem is annyira a maguk, mint inkább két gyönyörű ikerfiuk életének féltésében átéltek. Arra is gondoltak már, hogy elválnak. Csakhogy azért a gyerekek még zsidók maradnak. Mit tegyenek a gyerekek zsidótlantítása érdekében? Még az a gondolat is felmerült, hogy az édesanya tagadja le hitvesi hűségét s valljon keresztény férfit a gyermekek apjául. Kakassy Endre vállalkozott is erre a gyerekmentő szerepre. A terv azonban túlságosan kalandosnak tetszett, másrészt Giziben gyökeret vert az a gondolat, hogy talán az ő keresztény volta enyhít valamit zsidó férje helyzetén.

Ilyen körülmények között még örömmel is fogadták az enyedi elhelyezkedés lehetőségét. Biztonságosabbnak látszott a csendes kisváros, mint Brassó, ahol mindenki ismerte és számon tartotta őket. Csakhogy az antiszemitizmus elől Nagyenyeden se lehetett elrejtőzni. Közvetlen közelből is jelentkezett Orosz Károlyban, majd egy újabb zsidóellenes kormányintézkedés az apát el is szakította a családjától. S akkor Szász Pál Gizi előtt is aggodó és aggasztó kijelentést tett:

— Lehet, hogy a gyerekek élete is veszélyeztetve van!

Ez megint annyira megijesztette az anyát, hogy új kalandos terveket szőtt. Pogány Albert feleségének, Garda Babának két fiúgyermekével együtt volt családi útlevelé, amelyet a Müller Bubi segítségével szerzett. És Garda Baba vállalta volna, hogy a maga két gyermeke helyett a Gizi két fiát viszi át a határon és juttatja el őket Dálnokra, a református nagyszülőkhöz. A kicsempézés azért nem került végrehajtásra, mert éppen akkor hazaérkezett az apa is, aki időnként jó pénzért 2—3 napi eltávozási engedélyt vásárolt. Az ő közbelépésére aztán mégis úgy döntöttek, hogy nem válnak meg a gyerekektől.

Akkor Müller Bubi formális elválást tanácsolt. Gizi csak adja be a válókeresetet, hogy legyen valami papír a kezükben. Müller Bubinak mint ügyvédnek lesz gondja és módja is rá, hogy addig húzza-halassza a válás kimondásáról szóló bírósági döntést, ameddig csak lehetséges, s közben valami jó fordulat. Gizi azonban kitartott a mellett a gondolata mellett, hogy hátha a feleség keresztény volta javít valamit a zsidó férj helyzetén.

Így maradt aztán legutolsó lehetőségként a gyerekek megkeresztelése, hogy legalább a magyar iskolába való beiratkozásuk lehetőségét biztosítsuk. De még ebben a kérdésben is bonyodalmak támadtak. Gizi természet-szerűleg a református vallásra, a magáéra gondolt. Igen ám, de Nagy Ferenc csak püspökhelyettes volt, s az igazi püspök hazájában, Észak-Erdélyben tovább vadult az antiszemitizmus. Félt tehát a „zsidóbújtatás” esetleges vádjától, s e félelmétől még Szász Pál biztatása sem szabaddította meg.

Így kaptam én is tevőleges szerepet a gyermekekért folyó küzdelemben. Szász Pál tanácsára mint katolikus híve beszéltem Márton Áron püspökkel. Kértem, adjon engedélyt az enyedi plébánosnak a gyermekek megkeresztelésére. De Áron püspök is aggódott:

— Az apa zsidó, az anya református, a gyerekek katolikusok! Ezt nehéz valószínűsíteni.

Keresztelkedjék meg az anya, hogy katolikus vallásban tudja nevelni gyermekeit.

Gizi, noha a bátyja református pap volt Zágonban, vállalta ezt is a gyerekei érdekében. Hittanórákat vett a plébánián néhány hétig, aztán gyermekeivel együtt megkeresztelkedett római katolikusnak.

Mindháromuknak én lettem — bár kissé ügyetlen — keresztapjuk. Nem emlékeztem jól a szertartásra, így aztán az én szóbeli szerepemet is — bár néhány szóból állott — a keresztelő plébánosnak kellett helyettem bemondania.

A két gyermek pedig 1943 őszén beiratkozhatott a magyar tanítási nyelvű római katolikus elemi iskolába.

Az otthonra emlékezés szálai kötik ehhez a fejezethez az én enyedi utazásaim inkább komor, mint vidám emlékeit is. Azelőtt szívesen és sokat utaztam — soha nem is felejthetem székelyföldi riportútjaim emlékeit —, Enyeden azonban nem szívesen hagytam el a biztonságosnak és melegnek érzett otthont. Utáltam, hogy rendőrségi engedélyt kellett kérni. És nem is éreztem biztonságosoknak magukat az utazásokat sem. A rendőrségen mindig aprólékosan elmagyarázni az utazás célját és szükségességét, s még így is kitenni magunkat a visz-

szautasításnak, mert megalázó volt, hogy ott nem mindig érezték szükségesnek azt, amit mi annak tartottunk. Az Utazásokon pedig kellemetlen volt hallgatni végig. Vagy legalábbis csak a legvégső szükség esetén megszólalni, nehogy észrevegyék kiejtésemen magyar voltomat. A vonatok rendszeren tele voltak a katonasághoz vagy munkaszolgálatra behívott rosszkedvű, nemritkán elkecsereedett emberekkel, akiknek a szája hamar ráállott a goromba vagy éppen fenyegető szóra, teste mindig kész volt a kíméletlen gyurakodásra, ökle a durva mozdulatokra. Nem volt hát kellemes gondolat kimozdulni hosszabb útra a biztonságosnak érzett otthonból, de annál kellemesebb volt nem éppen jó tapasztalatok után hazakerkezni a meleg otthonba.

Az első hosszabb elutazásról még az akkor már nem éppen „meleg otthonnak” érzett Bella mama villájába érkeztem haza. Hideg októberben indultam útnak. Bukarestbe kellett mennem az 1942-re összeállított Gazdánaptár kéziratanyagával a cenzúrahivatalhoz. Nem szívesen mentem, az utazás kellemetlenségein kívül más okok miatt is. Kevés volt bennem a hajlam az elfogult hivatalnokokkal való vitatkozásra, nem is éreztem magamat az ilyesmire elég felkészültnek, ügyesnek. Igyekeztem hát kitérni a feladat elől. Ismertem Bukarestben egy bizonyos Szikszai nevű, félig kijáró, félig újságíró „kartársat”, akit mintha az ilyesfajta munkára szült volna az anyja. Nem hiszem, hogy lett volna ideológiai vagy éppen politikai álláspontja, vagy ha volt, azt gondosan eltitkolta. De mindenhol volt kapcsolata vagy legalább ismerőse, barátja vagy jó „haverje”. S elvállalt minden megbízatást, ha nem ütközött a törvények paragrafusai-ba, s polgári megítélés szerint tisztességes keresetnek számított. Ezt az embert ajánlottam Szász Pálnak. Én nem vagyok elég járatos Bukarestben, sem elég ügyes az ilyen munkára.

De Szász Pál csak félengedményre volt hajlandó.

— Én nem bánom, ha magad mellé veszed azt az embert segítségnek, ha csakugyan olyan rátermett. Legyen veled, ha szükséged lenne rá, de te is légy ott. Máris késő van, nem sétáltathatjuk fel az anyagot újra Bukarestbe, ha kifogások lennének benne. Ott kell lenned,

hogy javítsd vagy kicseréld a kifogásolt szöveget, s úgy hozd vissza a kéziratot, hogy a nyomdai munkák megkezdésének semmi akadálya ne legyen. A naptárnak idejében ki kell jönnie. S nem kell szükmarkúnak lenned. Sem a segítségnél, sem a cenzornál, ha szükségét látjátok.

Hát ezt a legutolsó eshetőséget feltétlenül Szikszaira bízom, mert én képtelen vagyok rá — határoztam el magamban, s nem is annyira az elnöki parancs előtt hajoltam meg, mint a magam viszolygása előtt.

A számítás nem volt rossz. Szikszai már az első nap felvitt és bemutatott a cenzúrahivatalban egy fiatal csinos lánynak, aki a „munkatársam” lesz. Már előzőleg elárulta, hogy aradi nő, az orvosi fakultás hallgatója, s magyar tudását azért kamatoztatja, hogy részben fedezze az egyetemi költségeket.

Tetszett ez nekem. Igyekeztem, hogy ő is megkedveljen. Ilyesfajta igyekezetemet azonban tartózkodó magatartással háritotta el. Érezte, hogy ügyfélnek néz, s nem is kellemesnek. Amikor pedig belelapozott a naptár anyagába, még kedvetlen és kelletlen is lett. Hamar észrevette, hogy nem közönséges gazdanaptárról van szó, amely csak mezőgazdasági szakanyagot tartalmaz. Irodalom is van benne bőven. És tudománynépszerűsítő cikkek. történelmi-politikai emlékeztetések, ismertetések. Úgy látta, hogy nem lesz könnyű dolga, s ez azt jelentette, hogy nekem is meggyűjti a bajom ...

Csakugyan, a szacikkeket kivéve figyelmesen végigbogarászott mindent. És számos kifogást tett. Az apróbb javításokkal még csak könnyen boldogultam, de a szövegcserekhez már szükségem volt a Szikszai könyvtárára is. Néhány délutánt a lakásán dolgoztunk át. Kedélyes ember volt, nem éreztem kényelmetlennek, hogy a „terhükre vagyok”. Jóízű bemondásai közül egyre ma is emlékszem. A felesége gesztenyepürét hozott üdítőnek, de mentegetőzött, hogy „ez biza már háborús készítmény, pótanyag is van benne”. Én szójababra gondoltam, az volt akkor a divatos háborús pótanyag. Megkérdeztem hát, hogy milyen arányban vegyíti.

— Egy az egyhez — mondta nevetve Szikszai —, egy gesztenye és egy sütőtök!

Így aztán jóízű nevetések között kerestünk a kifogásolt szövegek helyett olyanokat, amelyeket a cenzornő semlegesnek ítéltetett. Hogy milyen természetű kifogásai voltak? Gyanús volt neki minden szöveg, amelynek valami — akár távoli — áttételes értelmet tulajdoníthatott. Egy példával, amely — nem véletlenül — máig bennem maradt, tán érzékeltetni tudom. A naptári részben, hogy érdekesebb, színesebb legyen, minden hónap-hoz egy jeligeszerű verset választottam. Jellemzőt persze legnevesebb költőinktől. Hát Áprily *Március* című versét át is engedte simán, de február hónap-hoz valami olyan vers került, amely igencsak emlegette a zord telet, a távoli havas mezőket, amelyeken gyötrődnek emberek, állatok. Hát ebben a távoli orosz mezőkön harcoló katonáink szenvedéseire való utalást gyanított.

Hát hiszen kereshettem volna valami más verset is, de már vajúadásunk második hetében voltunk, végigpásztáztuk kétszer is az anyagot, mérges is voltam és türelmetlen, odafirkantottam hát egy vidám februári rigmust, amely kilógott bizony a többi komoly válogatott vers közül:

Ez a hónap február,
Az utcákon nincsen sár,
Szánka hátán csípős
szélben
Kedved farsangolni jár.

Ez aztán nem idézte semmiképpen a távoli orosz téli mezők emberpróbáló harcmezőit. Ki is elégitette annyira, hogy több kívánságát már nem fejezte ki, lepecsételte a kéziratlapokat, s eltúrta, hogy megköszönjem fáradságát, s hálámat fejezzem ki jóindulatú kedvességéért. Úgy éreztem azonban, hogy Szász Pál ennél többre is utasítást adott. Megtárgyalva hát Szikszaival is a dolgot, az ő ügyével együtt intéztük ezt is. Vásároltam egy hatalmas rózsacsokrot és egy ugyancsak nagy doboz rumos-meggyes csokoládébonbont. Akkora volt mind a kettő, hogy egyedül nevetséges lett volna eléje cipelnem, ketten vittük fel hát Szikszaival, hiszen néhányszor ő is jelen volt vitáinkon. Egy kicsit elnyílt a szeme, amikor letettük a csokrot s a dobozt a munkaasztalra, amely

mellett olyan huzamosan dolgoztunk együtt, de aztán elmosolyodott, s kedvesen fogadta elköszönésünket is.

Igen ám, de Szikszai pár nap múlva jelezte, hogy társai — tán irigységből — megvesztegetésnek fogták fel hálánk kifejezését, s eljárást követeltek ellene és ellenem is! Szász Pál Bukarestbe utazott, hogy utánanézzon az ügynek. Vissza is jött azzal, hogy valóban volt valami zajlás az ügy körül, de aztán elsimította a felajzódást ama bizonyos Zeno Pîclişanu tanácsos, aki már egyszer közbelépett az érdekenben. Meghallgatta Szikszait is, aztán az volt a véleménye, hogy „ugyan kérem, mi van abban meglepő, ha egy fiatalember virágot és csokoládét vesz egy fiatal és szép leánynak? S különben is, már a cenzúrázás után voltak.”

— Mondom neked, hogy ez az ember valamiért kedvel téged — ismételte meg Szász Pál, amit egyszer már megállapított.

Most aztán elárultam neki azt, amit először elhallgattam. A revíziós és antirevíziós politikai harc viharában ismerem meg Zeno Pîclişanu kultuszminisztériumi tanácsost, a magyar kérdések „szakértőjét”. A Brassói Lapok betiltása ügyében voltam nála, és pártfogását kértem. Akkor ő megemlítette a revíziós törekvéseket. Én szenvedélyes őszinteséggel ezt feleltem neki:

— Nekem semmiféle határtologatás nem éri meg újabb százezrek életét.

Azóta valóban nemegyszer mutatta ki rokonszenvét irántam...*

Szász Pál elgondolkozott, és tünődve mondta:

— Azt hiszem, helyesen megfeleltél akkor neki. De rendes ember ő is, hogy elhitte neked, pedig mondhatad volna erkölcsi megvesztegetés céljával is, hiszen kérni voltál nála...

Az ügy azonban nem ezzel záródott le. Két hét múlva a Bethlen-nyomda címére egy nagy papírdoboz érkezett Bukarestből a cenzúrahivataltól. Írás nem volt benne semmi. Csak egy nagy elszáradt rózsacsokor. És a nagy doboz csokoládé. Láttam ebből, hogy a kis aradi medika a nevemet se tudta. Azért címezte a Bethlen-

* Lásd a Fogy a virág, gyűl az iszap című kötetemet.

nyomdának mert „annak cenzúrázott”. Mutattam a felbontott dobozt Szász Pálnak. Mosolygott:

— Gondolom, a csokrot nem akarod megőrizni kudarcod emlékére. Dobd a szemétre. A csokoládét pedig add a gyermekeidnek.

A naptár megjelenése persze — s nemcsak a cenzúra elhúzódása, de más, nyomdai okok miatt is — megkésett egy kicsit. Először 1941. szeptember 15-én jelentettük be az Erdélyi Gazdában, hogy „az előkészítő munkálatok már be is fejeződtek”. A 300 oldalas könyvnapciónak — írtuk — „tartalmilag dúsabbnak, változatosabbnak, mélyebbenjárónak kell lennie, külalakban pedig szebbnek és főként vastagabbnak. Mindkét téren ki kell küszöbölnie azokat a hibákat, amelyek a múlt évben a lázas hangulat és sietség miatt megtörténhettek.” (Célzás a bécsi döntés évére.)

A december 15-i számban már mentegetőztünk: „Az 1942-re szóló Gazda-naptár megjelenése rajtunk kívül fekvő okok miatt erősen megkésett.” S csak 1942. március 1-i számunkban jelentjük be, hogy február 12-én elhagyta a nyomdát. Az április 15-i számban aztán, mintegy vigasztalásul, közöljük a róla megjelent bírálatokat. Íme, érdemes volt várni!

„Egyesületünk naptárát, az 1942. évre szóló Gazda-naptárt, igen kedvező elbírálásban részesítette az Ardeal-erdélyi magyar sajtó. A Déli Hírlap két ízben is nagy dicsérettel írt róla, rendkívüli értékűnek ítélte a Petroseni-ben megjelenő Napló, a Jakabffy Elemér dr. szerkesztésében megjelenő Magyar Kisebbség című nemzetpolitikai szemle pedig a többi között így méltatja:

»Elháríthatatlan technikai akadályok okozták, hogy az Idén a máskor oly korán szétküldött Gazda-naptár csak elkésettén kerülhetett az EMGE tagjai elé. Ám még mindig elég korán ahhoz, hogy a gazdáknak tájékoztató adjon mindarról, amit tudniok kell, hogy gazdálkodásuk értelmes és eredményes legyen. Mert az 1942. évre kiadott, Kacsó Sándor által szerkesztett Gazda-naptár is tulajdonképpen csak mellékesen naptár, lényegében tájékoztató, tanácsadó, felvilágosító, iránymutató és szóra-

koztató könyv 265 oldalnyi terjedelemben, táblázatokkal és képekkel.

Gazdasági irodalmunk minden tollforgatója hozzájárult ahhoz, hogy ez a könyv értékes és hasznos legyen. És Szász Pál, az EMGE elnöke értett hozzá, hogy ez az írógárda a nehéz körülmények között is jelentős legyen.

Dr. Nagy Endre, Meggyessy István, Orosz Károly, I. Szász Ferenc, Szücs Elemér, Tóth István, ifj. Veress István, Szász Ferenc, Konopi Kálmán dr., Bartha Gyula, Biró Pál, Botz Ida, Horváth Zoltán, Vita Zsigmond, Kacsó Sándor, Bitay Endre, ifj. Müller Jenő dr., Muray József, Zay Alice, valamennyien azon igyekeznek, hogy a magyar gazdák látókörét tágítsák, szakismereteiket gyarapítsák.

Ám, mint valamennyi naptárunk, a Gazda-naptár is ad irodalmat és az általános műveltséget öregbítő részt:

Móricz Zsigmond, N. Pogány Albert, Donáth László, Horváth Jenő, Kacsó Sándor, Szemlér Ferenc, Kakassy Endre, Nikodémusz Károly írásai, illetve versei gondoskodnak róla, hogy a pihenés óráit vidámmá és műveltségszerzőkké tegyék.

Van a naptárnak egy része, amely az emberöltő előtt oly népszerű Kincses Kalendáriumra emlékeztet. Rövid, de hézagatlan összeállításban kapjuk benne a világpolitika elmúlt évének eseményeit, 1940. szeptember 1-től 1941. szept. 1-ig az EMGE és a Romániai Magyar Népközösség elmúlt évének fontosabb eseményeit, tovább a száz év előtti történeteket, amelyek között ott találjuk Körösi Csoma Sándor, a világhírű magyar tudós, az Aiud-i Bethlen Kollégium volt növendékének halála napját (ápr. 10.), is, az örök naptárt, különböző átszámítás-táblázatokkal együtt.

Akik kitartással vártak az elkésetten megjelent naptárra, nem csalódtak. Megkapták, amit reméltek, sőt talán ennél is többet.«”

Jakabffy Elemér Magyar Kisebbség című folyóirata jellegzetesen és nálunk egyedülállóan politikai szemle volt. Könyvbírálatokat s még hozzá naptárbírálatokat nem szokott közölni. Ezért tartottam érdekesnek itt — az Erdélyi Gazda után — megismételni ezt a korabeli

cikkét. No és még azért is, hogy lássa az olvasó, mivel okoztunk talán álmatlan éjszakákat a cenzúrázásra vállalkozó ifjú medikának. Volt talán valami része ennek abban is, hogy visszaküldte az először elfogadott virágcsokrot és csokoládét, így utasítva vissza a megvesztegetés valóban méltatlan vádját. Persze, ha nem magyar laptól kapja, fel sem merül ellene ez a gyanú, s boldogan örülhetett volna a ránézve csak gavalléros megtiszteltetésnek.

Második hosszabb utam elhagyott régi városomba, Brassóba vitt vissza 1942 októberében. Régi cukorbájában, de aránylag még fiatalon meghalt ott Kovács Lajos, a templomépítő unitárius lelkész. Mikor a rendőrségen jelentettem, hogy temetésre kellene Brassóba utaznom, nem akadékoskodtak. Csak annyira voltak kíváncsiak, hogy kim volt, mim volt az elhunyt. Egyik igen jó barátom, majdnem testvérem, feleltem. Azt elhallgattam, hogy valóban „testvérem” is volt az Aurora szabadkőműves-páholy révén, amelynek Kovács Lajos igen érdemes tagja, sőt „szónoka” volt, s így rangban mindjárt a főmester után következett a testvérek ranglistája szerint. Számítottam rá, hogy a temetésen találkozom brassói barátaim nagy részével.

Az utazásnak azonban nemcsak ezért volt annyira személyes érdekmagja, hogy olyan élénken megmaradt emlékezetemben. Jelentős pénzüsszeget is hozott váratlanul. Ez lehetővé tette egy friss gondnak azonnali megoldását: kedvünk szerint kiegészíthettük új, burgbéli lakásunk bebútorozását a már említett ebédlőberendezés megvásárlásával. Igen, a már szintén említett Szion közvetítette, s nem is részletfizetésre. Ez nekem árendményt jelentett, neki pedig magasabb jutalékot.

A temetésen valóban ott voltak a volt páholytagok majdnem teljes számban. Az együttérzés és az összetartozás tünetése is volt ez. A szabadkőműves-páholyok működését ugyanis még Călinescu betiltotta belügyminiszter korában. Ezzel is bizonyítani akarta, hogy az ország politikája a királyi diktatúra alatt határozott fordulatot vett a német fasizmus irányába. Csakhogy ennyi akkor már nem elégítette ki a vasgárdistákat. (Căli-

nescut, aki akkor már a király igen kedves miniszterelnöke lett, vakmerő merénylettel meggyilkolták.)

Kovács Lajos temetésén, amikor a tömeg nagy része szétoszlott, s mi szabadkőműves szokás szerint „testvéri láncot fontuk” a sír körül, Fischer Béla dr. barátom szorongatta a kezemet, jelezte, hogy külön is akar beszélni velem. Meg is tette. A testvéri lánc szétbomlása után is velem maradt. Nemcsak baráti beszélgetésre, határozottabb célja is volt. Az Adria biztosító intézet brassói képviselőjeként ő kezelte az én életbiztosítási kötvényemet is. Vigyázott rá, nehogy adós maradjak a negyedévenként esedékes részletekkel, s még előlegezte is, ha valamiért késtem velük. Most figyelmeztetett: háború van, a pénz romlik, nem láthatunk a jövőbe sem. Jó lenne tán kérni a kötvény visszaváltását. Jelentős összeget kapnék. A húsz év fele már lejárt, ezzel érvelni is lehet. De egyébként is, kényszerűségből el kellett hagynom Brassót, a további részletek fizetését nehezen tudnám vállalni. A biztosítás összege százezer lejre szól. Ennek felét természetesen nem kapom meg, ez a veszteség azonban megtérül majd azzal, hogy a most lehetséges 40—42 ezer lej esetleg többet ér, mint a lejártakor esedékes 100 ezer... Csináljuk meg most a szükséges papirokat, a többit majd ő elintézi.

El is intézte. Tán egy hónap múlva már átutaltatta a címemre az enyedi Kisegítő Takarékpénztárhoz a 42 ezer lejt. A Kisegítő akkor már komoly banknak számított: június 22-én tartotta meg rendkívüli közgyűlést, amely az intézet 10 millió lejes alaptőkéjét 40 millió lejre emelte, és döntött — ahogyan a rendkívüli közgyűlés meghívójában olvasható — több vidéki bankfiók beolvasztása, illetve átvétele tárgyában. Ez is Nagyenyed központtá rangosításának a célját szolgálta. Itt, a banknál szagolhatta meg Szion, hogy pénzes ember lettem. Az összegről azonban nem tudhatott, mert először mind házhelyet akart közvetíteni nekem. A 42 ezer lej pedig erre elégtelen lett volna. Nem volt az akkor már olyan nagy összeg. Az értékelés megkönnyítése érdekében — összehasonlításként — a Bethlen-fiúgimnázium értesítője nyomán közlöm az 1942. évi iskolai és bentlakási díjakat. Egy-egy tanuló „beiratási díj és központi

járulék fejében 580 L-t, tandíj és fenntartói járulék címen 5000 L-t, állami iskolai kórházra 50 L-t; ezeken felül a bentlakók 4800 L. bentlakási, 100 L. fürdési, 100 L. kórházi felszerelési, 20 000 L. konviktusi és 300 L. konviktusi felszerelési díjat” fizetett.

Tájékoztattott azonban Fischer Béla a brassói friss hírekről, pletykákról is. Tőle tudtam meg, hogy a Magyar Általános Hitelbank brassói fiókja jogtanácsosának szerződtette Szemlér Ferencet, hogy „szaporítsa” keresztény alkalmazottainak a számát. A bankfióknál dolgozó „testvérek” mesélik, hogy Szemlér erkölcsi válságban van. Sajnálkoznak rajta. Most van éppen válófélben zsidó feleségétől, akit pár évvel ezelőtt szülei akaratára ellenére, s legyőzve Majláth püspök ellenkezését is, a római Szentszék engedélyével vett feleségül. S most válnia kell, s éppen a legnagyobb antiszemizmus idején; igazán nem az ő hibájából. Ezért erkölcsi válságát mégis inkább az okozza, hogy kislányát csak úgy tudja magának megtartani, ha az új törvényre hivatkozva kéri a gyerek keresztény szellemben való nevelésének biztosítását.

Fischer Béla fanyar mosollyal, sajnálkozva mesélt Szemlér erkölcsi gyötrődéséről. A fanyar mosoly nem Szemlérnek, hanem az idők ferde szellemének szólt, amelynek lám, engedelmeskednie kell olyan felvilágosult embernek is, mint Szemlér.

Segített Fischer Béla a bankbeli barátaink közvetítésével abban is, hogy létrejöjjön egy találkozás köztem és Szemlér között. A Zentral kávéház egy eldugott asztalánál hajoltunk össze, hogy ne zavarjuk magyar beszélgetésünkkel az akkor már erősen német hangulatot ezen a korábban igen kellemes szász—magyar találkozóhelyen. Az előzmények után vártam a baráti vallomást, Szemlér azonban nem személyi ügyeiről beszélt, irodalmi kérdéseket feszegetett. Vagy inkább irodalompolitikaiakat... Még csodálkoztam is, hogy Németh Lászlónak az akkor már mellékvágányra került mélymagyar-hígmagyar elméletét hozta fel — helyeslőleg, pedig jól ismerte az én ellenkező álláspontomat. Kerestem a lélektani összefüggést erkölcsi gyötrődése és az ezzel látszólag ellentmondásban álló s korábban másként is hangoz-

tatott véleménye között. Nem tudtam megtalálni. Azért csak csendesen, értekezően mondtam ellent neki, új helyzetünkre is rámutatva. Nálunk Dél-Erdélyben igazán nem élő, elevenbe vágó kérdés ez. Bár volnánk annyian, hogy válogatnunk lehetne. Ám ha az egész erdélyi magyar irodalmat nézem, akkor mit kezdjek a mélymagyar-hígmagyar elmélettel Kós Károly, Áprily Lajos, Molter Károly esetében? Az ő nevét nem is említettem, mert ő Székelyudvarhelyen nevelkedvén, s talán az anyja révén is sokkal inkább székelynek érezte magát, mint magyarnak, megfélelkezvén édesapja sváb származásáról.

Nem vitatta tovább a kérdést. Kedvetlen lett és elgondolkozó. S én megint arra gondoltam, hogy valami lélektani összefüggés lehet megváltozott véleménye és a válása miatt keletkezett erkölcsi gyötrődése között. S miután derűs dolgokat én nemigen mondhattam a magunk enyedi dolgairól, mindketten gondterhelten búcsúztunk el, hogy már csak a háború befejezése után találkozunk újra, emlékezetem szerint 1945. július végén, a segesvári Petőfi-ünnepségen.

És most meséljem el az enyedi négy év alatt tett harmadik nagyobb utamat, amelyről úgy érkeztem haza, mint aki nagy veszedelemből szabadult.

Aradra és Temesvárra kellett utaznom. Naptár-ügyben. Az 1944-re szóló naptárral ugyanis nagyon ki akartuk vágni a rezet, hogy pótoljuk az 1943-ról elmaradt Gazda-naptárunkat. Azt ugyanis nem engedte nyomdailag is megszületni a kölcsönösségi politika alkalmazásában keletkezett üzemzavar. Nem tudom megmagyarázni ennek az üzemzavarnak a tárgyi tartalmát, mert nem emlékszem már rá! Jellegét megjelölhetem abban, hogy váratlan ütés volt. Talán ez a váratlanság volt a tárgyi tartalma is — mindkét fél felé! Hozzá tartozott ez a kölcsönösségi politika apróbb kérdéseire.

Úgy terveztük, hogy különös érdekessége legyen a naptárnak a Dél-Erdélyben maradt magyarság települési helyei szerinti tagolása. Természetesen mezőgazdasági szempontból. Nem egyformák ugyanis a mezőgazdasági adottságok, s ennek megfelelően a gazdálkodási

módszerek a Bánságban és a Brassó környéki magyar falvakban. A Brassó tövében fekvő hét falunak külön gazdálkodási lehetőségei vannak, de befolyásolja a nagyváros viszonylagos közelsége a tőle távolabb eső magyar községek gazdálkodását is. Enyedről és környékéről tán nem is kell beszélni, annyira különböznek ennek az áldott tájnak a gazdálkodási lehetőségei a gyengébb termőtalajú és ridegebb fekvésű vidékekétől. A Bánságnak azonban, bár másfajta, de még nagyobb és sajátosabb előnyei vannak. S nem is vethetjük egybe Temesvár és Arad vidékét, ahogy mi akkor az Arad környéki magyar falvak lakosságát is — henyé és történelmietlen fogalmazásban — egyként „bánátiakként” emlegettük. Nem, Arad környéke a maga híres kertgazdálkodásával külön gazdálkodási egység.

Nagyenyednek és vidékének, valamint Brassónak és környékének naptári tervét el tudtuk készíteni a központból. Nagyenyed is, de különösen Csombord — a maga gazdasági iskolájának tanári karával — csupa szakértővel volt tele.

Brassót és vidékét valamennyire ismertem én is, de mezőgazdaságilag még jobban Kénossy Zoltán, az EMGE egyik központi felügyelője. Szakember ismerőseink is voltak ott, s már lehetett magyarul is levelezni.

Aradra és Temesvárra azonban el kellett utaznia valakinek. Ott személyesen kellett megbeszélni az EMGE-felügyelőkkel az újfajta szerkesztés tartalmi és formai jellegzetességeit, és velük együtt elkészíteni a hatáskörükbe tartozó vidékek részletterveit, megjelölve — tartalmilag — a legszükségesebb cikkeket és az azok megírására legalkalmasabb cikkírókat. Ez utóbbiak természetesen országos viszonylatban értendők, hadd lásuk azt is, mennyire tájékozottak és hogyan értékelnek vidéki felügyelőink. Persze még másfajta megfigyelésekre is kíváncsi volt Szász Pál, mert gyűlést tartani a felügyelőkkel ritkán lehetett.

Nem emlékszem, akkor éppen kellett-e még, vagy ismét kellett-e már utazási engedélyt kérni. 1941 vége felé ugyanis, talán a diadalmas harctéri előrenyomulás hatására, egy időre felfüggesztették a korábbi rendeletet, később azonban megújították azzal a kihangsúlyo-

zott pontosítással, hogy falvakban a csendőrök, járási székhelyeken a szolgabírók illetékesek az engedélyek kiállítására. Városokban természetesen a rendőrségek.

Aradra mentem először, hogy ott az EMGE-felügyelőt tájékoztassam s meg is kérjem valami tervféle előkészítésére, hogy Temesvárról hazatérőben bár beszélhessünk is a részletekről.

A szállodában felkeresett Molnár Árpád minorita paptanár, aki akkoriban szervezte-szerkesztette a Havi Szemle című szépirodalmi folyóirat első számát. Ismertük már egymást, eljött volt bemutatkozni Nagyenyedre, amikor megkapta a szerkesztői megbízást Gyárfás Elemértől. Nem fogadtuk kitörő lelkesedéssel. A reménybeli szépirodalmi folyóiratot mi Nagyenyedre szántuk, s szerkesztőjének Vita Zsigmondot szemeltük ki, az Erdélyi Gazda irodalmi rovatának vezetőjét. Ismert volt már mint irodalomtörténész és kritikus, mindnyájunk szerint ő lett volna hivatott erre a szerepre. S most egy előttünk teljesen ismeretlen ember hozza a hírt, hogy megvan a rég várt lapengedély, Havi Szemle lesz a folyóirat címe, s ő mint a lap szerkesztője jött Enyedre, hogy támogatásunkat kérje. Örülünk kellett, hogy engedélyezték — természetesen kölcsönösségi alapon — a folyóiratot. A támogatásunkat sem tagadtuk meg. A megkapott lehetőséggel élni kell, ez becsületbeli kötelesség. Nem tehetjük fő kérdéssé azt, hogy hol készül a lap és ki a szerkesztője. A fontos az, hogy megvan. Tudomásul kell hát vennünk, hogy Gyárfás Elemér — ilyen ügyesen — kész tények elé állított.

Fanyalgásunkat azonban nem sikerült annyira alárendelnünk erkölcsi belátásunknak, hogy Molnár Árpád észre ne vegye. Hiszen talán tudta is, vagy legalább sejtette, hogy itt a Gyárfás erősen katolikus vonala futott célba a református jellegű Nagyenyed előtt.

De szerény volt erősen és mentegetőző. Ő tudja, hogy gyenge még ilyen nagy feladatra, de parancsnak engedelmeskedik. Minden erejét megfeszíti és bízik abban, hogy valamennyiünk segítségével meg tud majd felelni a feladatnak. A parancsnak egyébként, amelynek ő engedelmeskedik, ott kell lennie valamennyiünk szívében; szolgálni a magyar irodalom ügyét.

Most tehát, amikor hírt vett aradi tartózkodásomról, nyomban felkeresett a szállodában, s „katolikus bizalommal” fordult hozzám, a katolikushoz, hogy segítsék a nagyenyedi „erős szellemi bázis bizalmát megnyerni iránta és a Havi Szemle iránt”. Meg is ígértem ezt neki, de azzal a szándékolt kioktatással (idősebb voltam nála korban is, a szakmában is), hogy ezt nem katolikus alapon teszem, hanem „a mi magyar irodalmunk alázatos szolgálatában”. Dagályosságomból gúnyt érezhetett ki, mert elpirult. Erre elnevettem magam:

— Beszéljünk hát a magunk emberi nyelvén. Én mindent elkövetek Enyeden a Havi Szemle érdekében. Szóval is ottani barátaim között és írásban is az Erdélyi Gazdában. S magam is küldök kéziratot, mihelyt valami közlésre érett írásom lesz.

Így aztán barátsággal váltunk el. Felajánlottam, hogy Temesváron, ahova megyek, szívesen elintézem, ha valami megbízatása volna. Ő — mondta —, olyan közel van a két város egymáshoz, hogy akár naponta érintkezhet az ottaniakkal. — Megemlítettem neki Méliusz József és Endre Károly nevét, de bizonytalanná vált a tekintete. Nem, nem vette még fel a kapcsolatot, nem ismeri személyesen őket. Kakassy Endrével már beszélt, de őt nagyon leköti a Déli Hírlap. Ígérte, hogy ad valami szépirodalmat a Szemlének, mihelyt lesz valamije, verse vagy novellája...

Temesváron másfél napot töltöttem. Kakassyékát kerestem fel a Déli Hírlapnál. Ott mutogatták meg a szép és tekintélyesen nagy Magyar Házat, amelyben a Népközösség irodáin kívül a lap s még más magyar intézmények is helyet kaptak. Itt volt irodája az EMGE-felügyelőnek is. Elvégeztem vele a dolgomat, aztán Kakassy útmutatása szerint Méliuszt kerestem fel. Igen előkelő helyen, emlékezetem szerint a főtér egyik sarkán volt a feleségének fényes női divatáru üzlete. Ott kerestem „Jóskát”, üdvözölvén a feleségét, aki igen szívesen fogadott, örvendezett nekem, hiszen „olyan rég nem láttuk egymást”. A férj is előkerült hamarosan, az üzlet ügyes-bajos ügyeit intézte a városházán, rendőrségen. Csodáltam ügyességét, s főként bátorságát. Én csak muszájból bátorodtam ilyen hivatalos helyekre.

Persze leginkább hiányos nyelvtudásom miatt. Mindig féltem, hogy legorombítanak. Méliusz is nagyon szívesen fogadott, szeretettel összeölelkeztünk, aztán mindjárt arra gondolt, hogy vacsorázzam náluk, s magyarázni kezdte, hogy miként találom meg azt a kis székelykapus villát, amelyben laknak.

S ott, abban a csinosan megépített székely kapu mögötti villában úgy éreztem magam egy este, mint a mesék kacsalábon forgó kastélyában. A kis villa egész besztása, minden berendezése annyira célszerűen szép volt, úgy alkalmazkodott a lakóihoz, annyira magába fogadott engem is, a vendéget is, hogy mindjárt otthon éreztem magamat. Amikor pedig egy olyan ezüstnek ható pléhfedeles nyakú üvegből kínált meg vacsora előtti étvágygerjesztőjével, amelyen a fedél töltéskor magától felnyílt, hogy utat engedjen a pohárba csorgó italnak, ezt én olyan mulatságosan kedvesnek találtam, hogy megismételtem a mutatványt. Méliusz meg engem találhatott mulatságosan kedvesnek, mert mindjárt meg is ajándékozott egy ilyen üveggel, hogy megnevettesem vele enyedi barátaimat is.

Beszélgetésünk is az üveg példája szerint nyílt meg: készségesen az őszinteségre. Bátran ittam ki a poharat Méliusz egy ilyen mondatára:

— Azt hiszem, most már remélhetjük, hogy a német fasizmus elveszti a háborút.

— Vagyis már nem kell rettegnünk attól, hogy győzni fognak — igazítottam a mondaton a magam gondolatai szerint.

Egyetértett ezzel a megfogalmazással is. Én pedig helyesltem azt a gondolatát, hogy nekünk pedig sürgősen jobb kapcsolatokat kellene kiépítenünk a román baloldali világnézetű értelmiségiekkel. Ő ismer ilyeneket a Kolozsvárról Szebenbe menekült egyetemi tanárok között. S nem ártana a szerbekkel is melegebb kapcsolatokat teremteni. Ki tudja, a háború végén nem Tito partizánjai lesznek-e Temesváron is az urak?

Vacsora és rövid poharazgatás után kikísért a feleségével együtt. Megnézték, jó irányba indulok-e a szálloda felé.

Másnap Aradon újra találkoztam az EMGE-felügye-

lővel, sőt Molnár Árpáddal is. Előbbivel szigorúan csak mezőgazdasági kérdésekről beszélgettünk a naptár részére készített tervek vázlatára alapján. Én tájékozódtam, ő pedig, mert nálamnál sokkal jobban ismerte a kérdést, tájékoztató volt. Molnár Árpáddal pedig megint csak a mi „elárvult” dél-erdélyi magyar irodalmunk szervezését vitattuk tovább. Vita Zsigmond Enyeden számba vette már az itt maradt irodalmi erőket, az ígérkező tehetségeket is, neveket ajánlottam hát neki, akikkel fel kellene vennie a kapcsolatot. Legfőképpen azonban magával Vita Zsigáival, aki már anyagot is gyűjtött össze egy antológiára....

Molnár elköszönése után összecsomagoltam, s egy bérkocsival elindultam az állomás felé. Alig haladtunk két-száz méternyit, hangos, megismétlődő füttyszó sikoltott fel mögöttünk. A bérkocsis hátrasandítva rám szólt:

— Nekünk füttyörésznek!

— Kik? Miért?

— A rendőrség.

— Hát akkor álljon meg — szóltam riadtan, mert úgy tett, mintha kész volna tovább hajtani.

Alig állott meg, egy civil ruhás úr huppant mellém lihegve a kocsiba. Nem tettem úgy, mintha nem érteném, miről van szó. Hang nélkül hagytam, hogy intézkedjék. Visszafordította a kocsit, s a rendőrségre hajtattott. Ezt azonban nem is mondta, úgyis tudta már a bérkocsis. Nem először történt ez már velem.

A rendőrség előtt a kofferemet a kocsisom kezébe nyomta, intett, hogy jöjjön vele utánunk, engem pedig betaszígtat a kapun. Bent a konfliktus tulajdonosa leszakadt rólunk, én pedig kísérőm irányításával felfelé indultam a lépcsőn. Az emeleten egy előszobafélébe vezetett. Ez azonban teljesen üres volt. Még egy fogas sem akadt a falon, amelyre a kalapom felakaszthattam, és egy szék se, amelyre leülhettem volna.

— Várjon itt — szólalt meg végre. Nem volt goromba a hangja, inkább színtelenül semleges, mint aki csak ismételteti azt, amit már sokszor csinált.

Magamra hagyott, kezemben a kalappal. S én vártam. Nagyon sokáig. Legalább egy óráig. Feszült figyelemmel hallgatóztam zajok után, de csak egy-egy

távoli ajtó becsapódását hallottam. Mindig azt vártam, hogy most végre utánam jönnék. Eddig csak átvizsgálhatták a koffereimet! Nem tudom, hányszor helyeztem át testem súlypontját jobb lábamról a balra, majd a balról a jobbra, s nem történt semmi. Szorongani kezdtem. Eszembe jutott, hogy itt az aradi szigurancán verték halálra Szabó Árpádot, a medeséri származású székely kommunista diákot. Várokztam kicserepesedő, száraz ajakkal, s mégis mindegyre nyelve a nyálam.

Végre, annyi várakozás után váratlanul, beszólítottak — a szomszéd szobába, amelyben egy nagy íróasztal mögött talán éppen a szigurancafőnök ült. Ki vagyok? Hol jártam? És mit keresek Aradon? — záporoztak felem a kérdései. S érdekes: mindjárt magyarul!

Nyeltem még egy utolsót — s hideg nyugalom fogott el. Bátran, de az izgalomtól tán kissé hangosabban is a kelleténél mondtam el, hogy az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület embere vagyok. Ez a kormánytól elismert, sőt megbecsült szervezet az Erdélyi Gazda című szaklap segítségével tanítja és ösztökéli több és jobb termelésre a magyar kisgazdatársadalmat most, a nehéz háborús körülmények között. A jövő évi Gazda-naptár szerkesztése és anyagának begyűjtése ügyében jártam itt Temesváron és Aradon. Megemlítettem az aradi Havi Szemlét és Molnár Árpádot is, hiszen érdekel az irodalom, magam is szerkesztő vagyok. Őszintén mondtam el mindent, csak Méliuszról hallgattam. Ő hivatalos úticélon kívül eső ember volt. Beszámolóm végén arra kértem, hívja fel a nagyenyedi rendőrséget, ott ismerik az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületet, engem is. Igazolhatják utazásomat...

— Azt hiszi, mi nem vagyunk ilyen okosak? — húzta el gúnyosan a száját vallatóm.

Rájöttem, vagy inkább csak képzeltem, hogy ezek a koffereimben talált iratokból sok mindent tudnak már rólam, náluk lehet a szállodai bejelentőlapom, talán érdeklődtek az aradi EMGE-felügyelőnél, sőt bizonyára telefonáltak Enyedre is — és megbátorodtam.

— Kérem, két egész napot és éjszakát töltöttem Aradon, és most az utolsó percben lekéslettek a vonatmról — mondtam méltatlankodva.

Megnézett. Aztán csendesen, de hangsúlyosan azt mondta:

— Ne felejtse, kérem, hogy itt a határszélen vagyunk. Itt jól meg kell néznünk mindenkit, bármiben ügyködik is.

Bólintással jelezte, hogy elmehetek.

Az utcán ott várt a konflisom a kofferemmel. A kocsis azt mondta, azért várt, mert azt parancsolták neki.

— A fuvardíj most persze jóval több lesz. A várakozás miatt, tetszik tudni.

Hát ezek előre tudták, hogy el fognak engedni? Csak éppen meg akartak gyötörni egy kicsit?

Meg kellett várnom a következő vonatot, de már nem bosszankodtam. Örvendtem, hogy ilyen könnyen megsúztam ezt a rendőrségi kalandot.

Haza, a most már teljesen berendezett második enyedi otthonomba vidáman érkeztem meg, s ott boldogan fogadtak enyéim. Pedig a késedelmem okát csak úgy mellékesen említettem meg. Este azonban, kis dolgozószobámban a kék papírral gondosan leragasztott ablak mögött belebújtam a rádiómba, s egymás után kerestem meg megszokott hírforrásaimat. Lehet, csalódom, de most úgy él bennem az emlék, hogy a Méliusszal folytatott temesvári beszélgetés után ismerkedtem meg ezzel a számomra új hadászati kifejezéssel: sündisznóállás!

A németek védekeztek a hosszú-hosszú front néhány szakaszán sündisznóállásokkal. Vagy inkább azokból!

Utolsó utazásom Enyedről, amely olyan volt, hogy haza is tértem róla burgbeli otthonomba, a „nagy kirándulás” volt Jinára, a szebeni havasokba. Ehhez azonban nem kellett hatósági utazási engedély. Sőt ide — amint erről már beszámoltam — rendőri, majd csendőrségi kíséretet kaptam.

MEGTORPANÁS

Megtorpanás? Mi akkor nem éreztük annak, hiszen teljes lelkesedéssel dolgoztunk terveink sikerre viteléért. Ma azonban, visszagondolva az akkori időkre, s visszagondolva különösen arra, hogy a dél-erdélyi magyarság politikai, közművelődési és gazdasági központjává akartuk avatni Nagyenyedet, felismerek olyan tényezőket, amelyekben ott rejtett egyrészt a megtorpanás készsége, másrészt — bizonyos értelemben — a ténye is.

Két egymástól igen különböző jelenség hatott ilyen irányban. Az egyik, a külső, a mitőlünk teljesen független tényező, a városi hatóságok teljességgel ellenséges magatartása a tervünkkel szemben. A helyi hivatalos szervek nem rajongtak azért, hogy Nagyenyedet magyar empóriumná fejlesszük. Igaz, az eddigiek során nemegyszer tapasztaltuk, hogy a felsőbb hatóságok nem mindig helyeselték a helyi rendőrség vagy közigazgatás ellenünk irányuló kezdeményezését. Am azért többször helyeselték nekik, mint nekünk, akik igazságunkat kerestük. Gondoljunk csak a tanárok tömeges katonai behívására, a kellemetlenkedő csendőri ellenőrzésre, amelyek következtében úgyszólván minden társadalmi életjelenségünket be kellett szüntetnünk. Megszűntek vagy a legszűkebbre szorítkoztak a lakodalmak, a születésnapi vagy névnapi vendégeskedések. Még az Enyeden szokásos pincelátogatásokat is legfeljebb két-három ember ha gyakorolta.

Elmaradtak a közművelődési jellegű ünnepek is. Volt Enyeden Iparos Önképzőkör, amely külön házban székel, külön nagy, színpaddal is ellátott teremmel rendelkezett, de én soha ott sem ünnepi, sem hétköznapi műsort nem láttam. Táncmulatságot, bált sem. Nem engedélyezték a szokásos kollégiumi ünnepeket sem. Volt Enyednek Úri Kaszinója is, amelybe Müller Bubi — odaérkezésem után — engem is hamarosan felvétellett, valami kis tagsági díjat is fizettem, de soha még azt

sem tudtam meg, hol van hát az a helyiség, amelybe békésebb időkben többen gyűlhetek be kártyázni vagy sakkozni. Hát hiszen igaz, voltak mindenütt gyülekezést tiltó rendelkezések, de mi úgy éreztük, hogy a hatóságok különleges szigorúsággal alkalmazzák azokat éppen ellenünk. Más városokból nemigen hallottunk ilyen panaszokat.

Találékony is volt a mi rendőrségünk az ilyen kellemtelkenkedésekben. A rendőrileg elrendelt és végrehajtott kényszerlakhelyet, amely később a kölcsönösségi politika egyik megtorló eszköze lett, talán éppen az enyedi rendőrség alkalmazta először a Vass Albert festőművész felesége ellen. Ezzel torolta meg, hogy valami színesre festett torockói kerámiáján a sok szín között használta a piros-fehér-zöldet is. S még hálásnak kellett lennie, hogy irredenta izgatás címén nem küldik hadbíróság elé.

Mindezek okoztak méltatlankodást, elkedvetlenedést is közöttünk. A munkára kész elszántságot azonban nem törték meg.

Voltak azonban belül is, köztünk is lappangó ellentétek, amelyek kifelé nem nyilatkozhattak meg, de fékezőleg, sőt károsan hatottak a magunk dolgainak alakításában. A Magyar Népközösség országos elnöke kívülről jött s nekünk akkor elháríthatatlan kívánságra Gyárfás Elemér lett. Ő képviselte hát a dél-erdélyi magyarságot Antonescu államvezető és kormánya előtt. Ő viszont nem térhetett ki az elől az általánosan megnyilvánuló kívánság elől, amelynek még Jakabffy Elemér is kifejezést adott, hogy a Magyar Népközösség központja a Gyulafehérváron székelő Márton Áron szomszédságában, Nagyenyeden legyen. Kitért azonban ennek tényleges megvalósítása elől. Csak formailag engedett: a Magyar Népközösség központi irodája tényleg Nagyenyeden alakult meg. Ennek az igazgatója Müller Jenő dr. lett. Országos főtitkárrá pedig az aradi Parecz György dr.-t választották. Gyárfás Elemér viszont, ha a négy év alatt néhányszor meg is fordult Nagyenyeden, de az bizonyos, hogy a központi irodában nem fordult meg. Parecz György főtitkárt pedig nem is láttam addig, amíg a Tîrgu-Jiu-i lágerben nem találkoztunk.

Az elnök és a főtitkár ilyen tartózkodása mögött — a beavatottak tudtak is róla — érzelmi és felfogásbeli ellentétek rejtőztek; s nemcsak annyi, hogy Gyárfás Elemér mint hithű katolikus vonakodott odamelegedni a református kollégium főgondnoka, Szász Pál mellé. Ez — egyelőre — csak olyan következményekben nyilatkozott meg, hogy Nagyenyed központi jellegének erősítéséhez nem járult hozzá, sőt ellenkezőleg. A kölcsönöségi sajtóegyezmény során az enyedi központi napilap tervét végleg elejtették, s a temesvári Déli Hírlapot ismerték el a Népközösség hivatalos lapjának. Később így ragasztották meg Aradon az enyedi igényekkel szemben a Havi Szemle című szépirodalmi folyóiratot is. S végül a könyvkiadás alapjait is Aradon próbálták lerakni a Kölcsey Egyesület címkéje alatt. Hát hiszen nem is volt komolyan kifogásolható, hogy ennek a két, Enyednél sokkal nagyobb városnak a szellemi és társadalmi ereje is adjon biztosítékot egyes magyar kezdeményezéseknek. Fejlettebb szellemi életükkel szemben Enyed csak központi fekvését, a Hangya-szövetkezeti központot, a református püspökséget és Márton Áron gyulafehérvári szomszédtságát hozhatta fel. Ezek közül a központi fekvés látszik a legfontosabbnak. A Déli Hírlap meg is érezte, hogy olyan messzire esik Temesvár Brassótól. S tán azt is, hogy így eléggé elszigetelődött a Magyar Népközösség központjától, amelynek irányítását egyedül Jakabffy Elemér révén érezhette. A Havi Szemle és a „Fecskés könyvek” aradi kiadása azonban — eltekintve a szellemi irányítás és a nehezebb terjesztés kérdésétől — még tán valami egészséges decentralizálást is jelenthetett.

Politikai jelentőséget senki sem keresett mögöttük. Valóban nem is volt ilyesmi? Nem hoznak ki majd eféfét belőlük az elkövetkezendő politikai fordulatok?

Mi Enyeden néha bosszankodtunk, de tudomásul vettük népközösségi életünk ránk nézve váratlan meglepetéseit. Szász Pál ugyan féltetni kezdte egy kicsit a Bethlen-nyomdát, amely elől így fogyni kezdtek a számításba vett lehetőségek, de mindig talált választ — ha ugyan annak szánta — és kivezető utat is.

A válasz 1942-ben úgy nyilatkozott meg, hogy „alkotmányos” izgalomba hozta az EMGE gazdatársadalmát. Nagyon értett a közélet érdeklődésének felcsigázásához. Az Erdélyi Gazda 1942. április 15-i számában *Közgyűlés* címmel vezércikket írt. Azt hiszem, ennek a cikknek a legtömörebb ismertetése az lesz, ha kiidézek belőle négy sarkalatos részletet:

1. „Őszintén sajnálom — indul a cikk —, hogy közgyűlés címén most már másodszor kell a lap vezető helyén gazdatestvéreimhez fordulnom ahelyett, hogy szemtől szembe — mint az a valódi közgyűléseken szokás — tanácskoznánk együtt Egyesületünk helyzetéről, sorsáról és feladatairól. Mindnyájunk előtt ismert, hogy az ország érvényben levő törvényei szerint gyűléseket, így közgyűléseket is csak előzetes engedély birtokában lehet tartani. Az előzetes engedélyeket pedig csak akkor adják ki, ha a kért közgyűlés megtartása valamilyen szempontból elmellőzhetetlen vagy elmulaszthatatlan.

A kormány álláspontjának indokai a mai kivételes időkben annyira komolyak, hogy meg kell értenünk azokat és alkalmazkodnunk kell hozzájuk. Az EMGE nem nyilvános számadásra kötelezett vállalat, s mint ilyen, nincs kötelezve közgyűlések tartására sem...”

2. „Van azonban a közgyűlésnek egy fontosabb jelentősége is, s ez: minden gazdának, kicsinynek és nagy-
nak egyformán, alapszabályban biztosított joga beleszólni az Egyesület vezetésébe — a választási jog gyakorlásával. Ezt a jogot, amelyet rendes körülmények között a közgyűlésen gyakorolhat minden tag, biztosítani kell minden körülmények között.”

3. „Az alapszabályok értelmében a választás három évre szól. Ez a három év lejárt, tehát az Egyesület tagjainak újra gyakorolniuk kellene azt a jogot, amely szerint maguk döntenek, hogy kire kívánják bízni az Egyesület vezetését, miután meghallgatták a végzett munkáról szóló beszámolókat. Sajnos azonban közgyűlést nem tarthatunk, s nekem, akinek örködnöm kell afelett, hogy tagjaink jogköre csorbát ne szenvedjen, várnom kell a beszámolóval és a választások megtartásával is addig, amíg erre a körülmények lehetőséget adnak. Le-

járt mandátumommal együtt nem járt le az a kötelezettségem, amelyet utolsó megválasztásom alkalmával az Egyesület tagjai előtt vállaltam, s amelyet teljes egészében ma is átérzek és viselek. Nem térek ki a kötelesek viselése és a felelősség vállalása, nem térek ki a munka elől. Viszont nem akarom kihasználni a mai kényserhelyzetemet sem...”

4. „Kérem azért gazdatestvéreimet, hogy e sorok elolvasása után gazdakörönként, de egyéni tagonként is véleményt nyilvánítani szíveskedjenek: óhajtják-e, hogy az EMGE vezetősége, amelyet három évvel ezelőtt választottak meg, tovább is végezze az akkor ráruházott munkát, vagy pedig más személyekben látják azokat, akik a mai nehéz időkben alkalmasabbak az EMGE ügyeinek vezetésére.”

A cikk remek felépítése ennyi részletből is bizonyára kiérződik. Főhajtás a kormány felé: adjuk meg a császárnak, ami a császáré! De még mélyebb főhajtás az Egyesület tagsága előtt: éljen „alkotmányos jogaival”. Íme, megvan a lehetősége annak, hogy akár döntően beleszóljon egyesülete ügyeibe.

A cikk nyomán a falusi gazdák, de a városi értelmiségiek érdeklődése, sőt lelkesedése is felhullámozott. Szász Pál learatta és begyűjtötte a személye iránt általánosan felgyúlt rokonszenvet, s megerősítette helyzetét a falvak gazdatömegeiben és a közvéleményben egyaránt. S megnövelte az EMGE tekintélyét a kormány előtt is.

Az Erdélyi Gazda következő, május elsejei számában Nagy Endre dr., a csombordi gazdasági iskola igazgatója szólalt meg elsőnek *Elnökünk szava* című vezércikkével. Aztán lapszámokon keresztül jöttek a gazdakörök megnyilatkozásai *A mi mostani közgyűlésünk* összefoglaló főcím alatt. Voltak községek, ahol csak maga a gazdaköri elnök szólalt meg, mert gyűlést nem mert összehívni vagy nem kapott rá engedélyt. Máshol a gazdaköri vezetőség nyilatkozott az egész tagság nevében. Igen sok helyen az elnök listára gyűjtötte a tagok névaláírásait, s ezt a listát küldte be egyhangú *igen* szavatként. A közelebb eső falvakból személyesen jöttek be

a gazdák, s fejezték ki bizalmukat az elnök személye és az Egyesület vezetősége iránt.

Akadtt azonban kilenc község, „*ahol a szavazást — az Erdélyi Gazda jún. 15-i beszámolója szerint — mégis megejtették*”. A beszámoló így szólt: „Voltak községek, ahol kedves találékonysággal szabályosan megejtették a szavazást. Gyűlést tartani természetesen nem volt szabad, így hát úgy segítettek magukon, hogy a gazdaköri elnök egy ív papirosra felírta: Egyesületünk elnöke és vezetősége tudni szeretné, hogy továbbra is megmaradjon-e a helyén vagy ne, miután a három évvel ezelőtt tartott közgyűléstől kapott megbízatása lejárt. Aki azt akarja, hogy maradjon a helyén, az írja oda a nevét s utána a szavazatát, hogy *igen*. Aki ezt nem akarja, az írja azt, hogy *nem*.”

Kilenc község szervezte meg így a szavazást. A kilenc község összesített eredménye 458 igen és egy nem. Egy községben tíz tag nem szavazott, mert nem tartózkodott a faluban.

Akadttak azonban váratlan és „önkéntes” szavazók is. Ezek közül egynek, dr. Fejér Gerő székesegyházi kánonknak a levelét érdekessége folytán érdemesnek tartom közölni. Ő nyilván *önkéntes* tagként adta le szavazatát, mivel aligha foglalkozott mezőgazdasággal.

Az Egyesülethez küldött levelének „költői” szövege: „Dr. Nagy Endre ünnepi cikkéhez, mely festői meg-látással, művészi ecseteléssel rajzolta meg dr. Szász Pálnak, gazdasági egyesületünk elnökének jellemét és helyét az ardeali társadalomban, amely a tavaszi verőfény frissítő erejével tükrözi vissza a romániai magyarság osztatlan szeretetét, töretlen bizalmát és őszinte nagy-rabecsülését Szász Pál iránt — szívvel és lélekkel csatlakozom.

Szavazatomat így adom le:

Éljen dr. Szász Pál sokáig. Maradjon élethossziglan a mi vezérünk.”

Ez a váratlan és erősen lelkesedő szavazat azért volt jelentős — és kissé tán feltűnő is —, mert Márton Áron püspök közvetlen környezetéből, a gyulafehérvári kánonoki sorból jött.

A Bethlen-nyomda termelőképességének kihasználására tett lépéseket nem kísérte ilyen eláradó lelkesedés. Itt természeténél fogva csendesebb, kevesebb embert mozgósító, de több munkát és nagyobb elszántságot igénylő dologról volt szó. Viszont annál hasznosabbról.

Ezt a feladatot mindjárt az elején felismerte Szász Pál. A Bethlen-nyomda még szerelés alatt állt, amikor az Erdélyi Gazda 1941. szept. 1-i számában már vezércikket írt: *Adjunk könyvet a gazda kezébe*. A cikk azonban a megnyíló iskolai évvel járó gondokkal kezdődik, s ezzel — tán nem is szándékosan — felhívja a tanárok figyelmét a hiányos iskolai tankönyvellátásra is. Aztán közli a cikkben azt, hogy az EMGE céljául tűzte ki: a lehetőségek szerint minél nagyobb számban ellátni a magyar gazdát anyanyelvén írott megfelelő szakkönyvvel. Mindkét irányú mozgósítása sikerrel járt. Munkához láttak a mezőgazdasági szakírók és a tanárok egyaránt. 1942 januárjában már hirdeti az *Erdélyi Gazda*: „Megjelent az Erdélyi—Nemes-féle ábécés könyv Vass Albert festőművész illusztrációival.” A könyv külső kiállításával s tartalmának megszerkesztésével is olyan nagy sikert aratott, hogy hamarosan újabb kiadás vált szükségessé. Két igazi hozzáértő, hivatástudattal rendelkező szakember sikerült alkotása volt. Erdélyi Gyula, a tanítóképző intézet pedagógiatanára és Nemes József, az intézet elemi mintaiskolájának igazgatója állították össze. A könyv második kiadása *Betűerdő* címmel jelent meg a megnyilvánult szükségletre való tekintettel nagy példányszámban. S ugyancsak 1942-ben elindult egy mezőgazdasági füzetsorozat kiadása is, amelynek egyes kisebb számai az Erdélyi Gazda mellékleteként is megjelentek.

Ezekkel kezdődött meg — az 1942-es Gazda-naptár mellett — a Bethlen-nyomda könyvkiadási tevékenysége.

Most azonban, ennél a kérdésnél, a dél-erdélyi magyar kisebbség könyvkiadási eredményeinek számbavételénél, zavarban vagyok. Szerkesztésbeli nehézségeim vannak. Nemcsak a Bethlen-nyomda készített könyveket. És a kiadványok négy év alatt jelentek meg. Ha időrendben akarom bemutatni őket, akkor szét kell szórnom a négy év szerint, s nem is tudom olvasmányosan beilleszteni őket szövegembe. Hadd tömörítsek hát ide

minden kiadványfélét ebbe a fejezetbe, vagy inkább a fejezet részeként. Így együtt lesz a négy év minden ilyen eredménye: a gazdasági vonatkozásúak, a tankönyvek, a szépirodalmi alkotások és ami még van.

A már említett mezőgazdasági füzetek után 1943-ban újra kiadta az EMGE horkii Balla István *A méhészet könyve* című 1927-ben megjelent első kiadását. A köz-óhaj tette szükségessé ezt, számos levél követelte, azzal a megokolással, hogy „ez a könyv a méhészet valóságos kincseshányója”. Nem tudom, ma is megvan-e még ez a becsülete? Akkor nekünk növelte a becsét vaskossága is: 465 oldala komoly munkát adott a nyomdának.

Hasonlóan nagy nyomdai teljesítmény volt s ugyancsak közigénylés tette parancsolóvá az 1936-ban megjelent *Gazdatudomány* második dél-erdélyi kiadását. Az Erdélyi Gazda vezércikkben jelentette be az eseményt, s nyugtatta a gazdákat, hogy „az új kiadás már hónapok óta készül”.*

Nem kisebb, társadalmilag talán még nagyobb jelentősége volt a hiányzó tankönyvek pótlásának. Megkönynyítette, sőt még biztosította is gyermekeink magyar anyanyelvű iskoláztatását, miután ebbe a hatóságoknak is beleszólásuk volt, s egyes tankönyvek hiánya tán az iskolák létét is veszélyeztette volna.

Ezek között is első helyen állt a már említett Erdélyi—Nemes-féle ábécés könyv. S ilyen fontos tankönyveket állított össze román tanártársa, Bedeleanu Diomed bevonásával Csefő Sándor, a tanítóképző intézet igazgatója az elemi és középiskolák egyes osztályai számára, valamint magyar olvasókönyvet és nyelvtant Vita Zsigmond és Szentmiklósi Ferenc, ez utóbbi a gyulafehérvári Majláth-főgimnázium tanára, ugyancsak elemi és középiskolai osztályok számára. Szathmáry Gyula és Zalányi István tanárok megírták a hiányzó magyar nyelvű *Növénytant*.

Nem hanyagolták el azonban tanáraink a szépirodalomra való nevelést sem. Szentmiklósi Ferenc és Vita Zsigmond 1942-ben *Magyar népmesék* címen válogatott össze egy kötetet a legjobb forrásokból, Vita Zsigmond

* Erdélyi Gazda, 1944. júl. 9.

pedig egy év múlva kihozott *Vak. király* címen egy újabb mesekönyvet. Mint szomjas föld az esőt, úgy szívta fel a könyvek nélkül maradt közönség a két kiadványt. Volt sikere a Vita Zsigmond összeállításában 1942-ben megjelent *Romániai Magyar írók Antológiájának* is. Ez mintegy számbavétele volt a Dél-Erdélyben maradt magyar íróknak és kutatása a lehetséges utánpótlásnak. Nem érdektelen ebből a szempontból felsorakoztatni az Antológiában szereplő szerzők neveit: Bitai B. Pál, Endre Károly, Fekete Lajos, Horvát Jenő, Kabós Éva, Kakassy Endre, Kacsó Sándor, Kiss Ferenc, Kubán Endre, Méliusz József, Nagyfalusi Mihály, Nikodémusz Károly. Szepesi Nits István, Olosz Lajos, Tatrangi Pál András, Reviczky Mária, Serestély Béla, Szemlér Ferenc, V. Vass Albert.

Hát bizony a „fakadó rügek” közül, akiktől vártunk valamit, s akik közül többet én is szerepeltettem az Erdélyi Gazdában, nem sok hozott termést. Egyedül Kabós Évának jelent meg még abban az évben *Amit az én sorsom megad nekem* címmel egy verskötete.

Megemlítendő itt még Muzsnai László dr.-tól *Kőrösi Csoma Sándor életrajza* és Horvát Jenő füzete *Kiki magának első orvosa* címmel, amit szerzője egy közhasznú sorozat első füzetének szánt, de sajnos, egyedül maradt.

Vita Zsigmond kezdeményezett kritikai életet is. Kiténik ebből, hogy máshol is volt könyvkiadási kezdeményezés. Az *Erdélyi Gazda* 1941. dec. 15-i számában olyan megjelent könyvekről ír, amelyek „nem is mindig érik el a művészi színvonalat”; kísérletezgetéseknek nevezi őket. Megemlíti Molnár Sándor *Vallomások könyve* című „önéletrajzszerű” munkáját. Szól ifj. Kubán Endrének „*Reszket a bokor, mert eszembe jutottál*” című életrajzi regényéről; megjegyyezve, hogy a szerzőnek ez már a második könyve a bécsi döntés után. „Úgy látszik... könnyedén és kevés elmélyüléssel ír” — veti szemére. Az első könyv, amelyre Vita megnevezés nélkül céloz, talán *A szőrösfülű barát*, amelynek furcsa címére máig emlékszem. De csak a címére.

Ezzel Vita Zsigmond kritikai kezdeményezése el is akadt. Nem volt bírálni való eredeti alkotás.

A Fecskés könyvek sorozatban az aradi Kölcsey Ferenc Egyesület kiadásában Mikszáth *A két koldusdiák*, Móricz Zsigmond *Pillangó*, Tömörkény István *Elbeszélések* címen megjelent kötetek mellé nem volt erőnk versenytársakat állítani. Egyedül Szemlér Ferenc *Hazajáró lélek* című alkotása illett bele a sorozatba.

S most, ha valami összefüggésfélét éreznék négy év csokorba kötött eredményei láttán, vagy valami effélét érezhettem volna akkor, hogy, ha döccenőkkel is, de haladunk valamelyest, hát hadd öntsem le magamat a tények hideg vizével. A visszaemlékezésekben sok minden törvényszerűen megszépül. Ez a törvényszerűség érvényesülhetett a mostani önmegnyugtatásban, hogy azért mégsem nyűgölődtünk akkor hiába. Ott vannak azonban a tények, amelyek ridegek maradnak, ha azok voltak évtizedek múltán is. S egy rideg ténynek a hidege fut végig a hátamon most is, ha visszagondolok az akkori nem is eredménytelen, de hosszan elnyúló kölcsönösségi sajtótárgyalások reánk, enyediekre váratlanul lesújtó meglepetésére, hogy — amint már láttuk — megszilárdították a Déli Hírlapot Temesváron, a Havi Szemlét és talán a szépirodalmi könyvkiadás lehetőségét Áradon, de elbuktatták Jakabffy Elemér Magyar Kisebbségét Lugoson, mert ilyen jellegű folyóirata az észak-erdélyi románságnak nem volt, és felfüggesztették az Erdélyi Gazda megjelenését Enyeden.

1942. szeptember elsején jelent meg az utolsó számunk, amelybe éppen én írtam a vezércikket *Megnyílnak az iskolakapuk* címen.

Nem tudtuk e váratlan betiltás okát akkor, és nem sikerült kinyomoznom azóta sem. Gyárfás Elemér talán sejtett valamit, ő mindkét kormánnyal kapcsolatban volt. Meg is nyugtatott, hogy a tárgyalások még folynak, s a lap újraengedélyezése állandó magyar követelés marad. Talán a magyar kormány nem adott olyan kibontakozási lehetőséget az észak-erdélyi román szövetkezetek lapjának, mint amilyent az Erdélyi Gazda Dél-Erdélyben kapott? Hát adjon! Az idő azonban telt, s a tárgyalásokon keletkezett bogot — az akkori kölcsönös „jóakarattal” — nem sikerült vagy tán nem is siettek megoldani.

A megtorpanás tehát Enyeden bekövetkezett.

A lap betiltása azonban az Egyesület munkáját — bár kétségtelenül megnehezítette — nem béníthatta meg. Ezt a román kormány sem akarta, mert a mezőgazdasági termelés ösztökélése, a kiszegzdek ilyen irányú, nevelése országos érdek volt. Szász Pál tehát bukaresti útja után, miután meggyőződött, hogy a lap ügye a kormányok közötti huzalkodás kérdése lett, az EMGE központját utasította szorgosabb munkára. A két központi felügyelőnek megszorodott a dolga. Addig helyi nehézségekkel járt új gazdakörök szervezése, a téli gazdasági tanfolyamok beállítása és lefolytatása. Mindkettő gyűlések tartásával, gyülekezésekkel járt. Most ezen a téren elnézőbbek lettek a hatóságok. Bitay Endre sűrűbb kapcsolatot teremtett a vidéki felügyelőkkel, ezek meg szorgalmasabban látogatták a gazdaköröket. Kénossy Zoltán a mezőgazdasági gépesítés terén végzett alapos munkát. Szervezte a gazdaköröket a közös gépvásárlásra, biztosította ezekhez nemegyszer az Egyesület anyagi segítségét is, s kedvezményeket járt ki a német cégeknél. Jól tudott németül is, szász asszony volt a felesége, s felkészültsége és hajlama révén jól ápolta és gyarapította ezeket az üzleti kapcsolatokat. Sok mezőgazdasági gép jutott ki így a német Lanz nevű bukaresti képviselő útján a magyar falvakba. Az erzsébetvárosi Mülbecher-cégtől Eberhardt-ekéket szerzett be és közvetített a gazdaköröknek. Az ő segítségével jutott több gazdakör vetőgépekhez, váltóékékhöz, 3-as tagolású boronákhoz, gyümölcs- és szőlőpermetező gépekhez, gabonatisztítókhoz.

Botz Ida a falusi asszonyok részére szervezett tanfolyamokat.

A központi iroda gárdája így nagyobb fordulatszámmal tevékenykedett, hogy pótolja a lap hiányát.

Csak én maradtam munka nélkül.

Restelkedésemet azzal egyensúlyoztam ki, hogy reggel igen korán keltem, és két órán át fűrészeltem a Kollégiumtól kapott tűzifát. Ki is fáradtam rendesen, de igen jólesett utána a reggeli. Kilenckor mentem a „hivatalba”, s hasznossá tettem magam ott, ahol lehetett: segítettem a levelezésben, gépbe diktáltam Bodor Gizi-

nek, átjavítottam — magyarítottam — a sokszor hevenyészen fogalmazott felügyelői jelentéseket, hogy így gépbe átdiktálva kerüljenek az elnöki kézbe. Délután a nyomdában lézengtem, ott voltam a tördelésnél és a szükségesnek látszó szövegjavításoknál.

Késő ősszel aztán felástam — előírásosan — a nyomda mögött elterülő nagy házikert felét. Ott kaptam ezt a kertet 1941 őszén, mikor a Bethlen-nyomda dolgozni kezdett, elhagyatottan, száradó gyomokkal borítottan. A ház lakóit már a nyomda szerelése előtt máshova költöztették, a nyomdászok pedig csak a maguk dolgát végezték, nem törődtek a kerttel. Nem nézhettem. Már csak azért sem, mert kiadták már a jelszót, sőt rendeletet is, hogy „egy talpalatnyi föld se maradjon megműveletlenül”. A rektor-professzoron szinte látszott az öröm, hogy megszabadul egy gondjától, amikor elkértem megművelésre a tekintélyes terület felét. A másik felét Zalányi István frissen kinevezett nyomdaigazgató vállalta. Akkor azonban már késő is volt, egyéb dolgom is elég akadt, elmulasztottam az előírt őszi felásást. Most hát — hisz amúgy is a nyomda körül tébláboltam — felástam ügyesen a rám eső egész területet, még a három kajszinbarackfa alját is, ahol pedig azelőtt gyepes pihenő lehetett.

Igen ám, de testileg meghúzódtam, egy kicsit a nekem akkor már szokatlan fizikai erőfeszítések nyomán. Feltűnt ez Szász Pálnak, s amikor megnyugtattam, hogy nem betegség jele ez a kis megszikárosodás, hanem ellenkezőleg, zsörtölődni kezdett:

— Ejnye! Nem fát vágni és kertet ásni szerződöttünk téged, hanem szellemi munkára.

Megéreztem, hiszen nem is titkolta, hogy zsörtölődése mögött a megbecsülése keres megnyilvánulást. Meghívott, legyenek vagy három napig gáldtői háza fürdőszobás vendégszobájának a lakója, hadd legyen időnk részletesen megbeszélni, hogy milyen szellemi értéket tudnék termelni üres óráimban. Nem tartottam ezt külön kitüntetésnek, megtette ezt már a központ más alkalmazottjával is, de azért jólesett. S az még jobban, hogy „közügynek” igyekezett feltüntetni a szíves vendéglátást.

A három nap alatt sok mindenről beszélgettünk.

Olyasmiről is, ami háttérrel adott a lassan kialakuló, nekem szánt alábbi három feladat vagy inkább hivatalosnak tekinthető megbízás mögé:

1. Írjam meg — folyamatos munkával persze — a Dél-Erdélybe szakadt EMGE történetét, hadd maradjon meg tanulságul az utókornak.

2. Írjam meg — ugyancsak folyamatosan — a dél-erdélyi Magyar Népközösség történetét is. Szállít ő is erre anyagot az én megfigyeléseim mellé. Gyárfás Elemér elnök egyáltalán nem tart vezetőségi ülést a gyűléstartási tilalomra való hivatkozással. Az ülések elmaradását azzal igyekszik pótolni, hogy az elnöki tanács tagjainak tájékoztató jelentéseket ír a felmerült kérdésekről, a maga tervezett vagy elvégzett munkájáról, esetleges intézkedéseiről. Neki, Szász Pálnak mint alelnöknek minden ilyen elnöki tájékoztató jelentése megvan. S megkapja bizonyára az ezutánakat is. Ezeket mind átadja nekem. Jó, sőt nélkülözhetetlen anyag ez munkámhoz. Természetesen kezeljem bizalmasan magát az átadott anyagot. A feldolgozásban azonban nem kell tartózkodnom a személyes meglátások, értékelések kifejezésétől sem, hadd kapjanak gazdagabb anyagot a jövő történészei.

3. Az eddigi kettőt tekintsem egyesületi feladatomnak, amit fizetésem fejében végzek. A harmadik is közügy, de tekintsem saját kedvtelésemnek. Találjak irodalmi formát sajátos dél-erdélyi helyzetünk művészi megérezékeltetésére. Regényben vagy novellákban. Elvégre kiadhat a Bethlen-nyomda szépirodalmi műveket is... Ezt tekintsem megrendelésnek.

Megköszöntem a feladatokat és külön a „megrendelést”. A három nap és a baráti beszélgetések úgy felgyűjtötték bennem a munkakedvet, hogy nagy lendülettel fogtam munkához. Az első két feladattal hamar eljutottam a bécsi döntés után eltelt két év feldolgozásáig. (Ezeket aztán folytattam úgy, ahogy az események jöttek — azután is.) A megrendelésből is elkészült néhány novella. Közülük egy *Úrnapja* címen meg is jelent. S nőtt folyamatosan mind a három csomó a további két év folyamán is az EMGE irattárában, hiszen ott történt a gépelésük. (S meg is semmisült vagy szétszóródott az

irattárral együtt a háború közvetlenül a mi fejünkre zúdult viharában, 1944 őszén.)

Szász Pál engem megnyugtatót, de ő maga nem nyughatott. Tudni akarta a betiltás okát, illetve „kinyomozni”, hogy miért akadt el a kölcsönösségi sajtóegyezményről folyó tárgyalások sikeres befejezése éppen az Erdélyi Gazdánál?

Előbb megjárta Bukarestet, aztán Brassóban kiszállt, s meglátogatta a magyar konzult. Csereútlevele volt szüksége, hogy Budapestre is ellátogasson, s ezt a konzulátus tudta lebonyolítani körülményes eljárással. Megfelelő cseretársat kellett kerítenie Magyarországon, aki Szász Pálért cserébe Romániába látogathat. Az ugyanis csak olyan lehetett, akit a románok is, a magyarok is — megközelítőleg legalább — társadalmilag és politikailag egyforma „értékűnek” ítélnék Szász Pállal. Mert cserélni ugyebár, ha csak egy útlevelel erejéig is, csak egyenlő értékeket szabad. Erre szigorúan ügyeltek a konzulátusok, hozzátartozott a kölcsönösségi politika „erkölcséhez”. Egyes nehezebb esetekben beleszóltak a cserébe maguk a kormányok is. Rendszerint ügyvédnek ügyvéd, orvosnak orvos, mérnöknek mérnök, kisiparosnak kisiparos, parasztnak paraszt lehetett a legjobb cseréparja. És így tovább: asszonynak asszony, egy gyerekkel, két gyerekkel, három gyerekkel... Nem volt tehát egyszerű a mérlegelés, hogy ki legyen az a román, aki megfelelő csereérték Szász Pálért. Nyilván Észak-Erdélyből valaki. De ki? Találgatom ma is, de elfelejtettem, hogy végül is kit találtak. Szász Pál akkori budapesti utazásáról ennél fontosabb dolgok jutnak ma eszembe. Fontosabb volt például az is, hogy elhozta nekem ajándékba Márai Sándor *A gyertyák csonkig égnek* című kötetét. És ennél is fontosabb volt, hogy Szász Pál megsúgta: „Mértékadó politikai körökben itt is, ott is úgy ítélik meg, hogy a németek sztálingrádi veresége nagyon súlyos. Hiába, a fák nem nőnek az égig!” Ez megrázóan vigasztaló hír volt — hát mégsem megverhetetlenek! —, de emellett mégis az az értesítése érintett a legközelebről, hogy az Erdélyi Gazda ügye a vártánál is kedvezőbb fordulat előtt áll!

Nosza, erre fel kell készítenünk gazdaközönségünket! A továbbiak során azonban az is kiderült, hogy ennél is többről van szó: magunknak is fel kell készülnünk rá. Várjunk tehát a szükséges körlevél kiküldésével, amit felügyelőinknek, gazdaköreinknek, távolabbi munkatársainknak szántunk, amíg mi is elkészülünk a magunk munkatervével, hadd legyen az is része annak a kiküldendő körlevélnek.

A rövidség kedvéért jöjjön most az elkészült körlevél, amelyet 1943. II. 15-én (ezzel a dátumozással) küldtünk szét. Ennek a körlevélnek két része volt. Az első fele két olyan bejelentést tartalmazott, amely semmi esetre sem mehetett ki tüzetes elnöki ellenőrzés nélkül. Íme:

— Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, mint az Erdélyi Gazda c. folyóiratot kiadó laptulajdonos erkölcsi testülete, több oldalról biztosítékot kapott, hogy lapunkat a román királyi kormányzat rövidesen újra engedélyezi. Az új engedélyt a két érdekelt ország között létrejött sajtóegyezmény keretében kapjuk. Ez olyan eredmény, amely azzal biztat, hogy munkánkat az eddigénél biztonságosabb alapon és folyamatosabban végezhetjük majd, mint eddig...

A másik bejelentés még fontosabb:

— Külön nyereség, hogy a lap ezentúl hetenként jelenhetik meg. Ez lehetővé teszi, hogy a lap az eddiginél általánosabb, szélesebb érdekeket szolgáljon ki. A lap felerészben továbbra is mezőgazdasági jellegű lesz, de ezentúl a *népnevelés* a mezőgazdasági szakoktatással egyenrangú feladatunk lesz. Ezenkívül: ki kell terjesztenünk a lap hatókörét a külvárosok magyarságára, valamint a kisiparosok, kiskereskedők rétegeire is.

A körlevél e két bejelentését az új hetilap második felének részletekre kiterjedő tervezete követi. Ez természetesen hosszabb megbeszéléseket, tárgyalásokat, levelezéseket igényelt. Érdekes ez is, megérdemli, hogy ismertessem; illetve — tán rövidebb és mégis teljesebb így — közöljem az eredeti körlevél nyomán majdnem teljes egészében.

1. *Szellemi életünk története.* Állandó rovat. Irodalomtörténeti ismertetések abban a formában és keretek

között, ahogyan ezt a lap már eddig is munkálta. Rovatvezető: Vita Zsigmond.

2. *Élő irodalmunk.* A jelenlegi, különösen dél-erdélyi magyar irodalmunk ismertetése. Eredeti versek és novellák. Megjelent könyvek. A testvérlapok ismertetése. Állandó rovat. Rovatvezető: Kacsó Sándor.

3. *Történelmünk bemutatása.* Kényes rovat, nagy figyelmet igényel. Inkább történelmi miniatűrökről volna szó. Történelmünk egy-egy nagyobb alakjának kiragadása s vele kapcsolatban a korszak ismertetése. Nagy írók és kultúrmunkások ismertetésével kapcsolatban cenzurabíró! A forma is rendkívül fontos. Az írónak, hogy leereszkedés nélkül írjon és közvetlenebb lehessen, talán a levélformát kellene választania... Egy példa: Egy tanárember kisgazdának maradt öccséhez levelet ír a faluba Zrínyi Miklósról, jelentőségéről és a korról, amelyben élt. Minta lehet Tamási Áronnak Mikes Kelemenről édesanyjához írott levele... Ebben a munkában minden barátunk segítségét kérjük, de feltétlenül számítunk Erdélyi Gyula, Vita Zsigmond, Kiss Béla, Kakassy Endre, Abafáy Gusztáv, Kulcsár Kálmán, Szentmiklósi Ferenc, Szemlér Ferenc, dr. Muzsnai László és ifj. Kubán Endre támogatására... Időnkénti rovat.

4. *Az iskolán kívüli nevelés.* Időszaki rovat. Irányítói: Csefő Sándor és Erdélyi Gyula.

5. *Népszerű természettudomány.* Időszaki rovat. Irányítói: Nagy István, dr. Horváth Zoltán, Csefő Sándor, Szathmáry Gyula, Zalányi István.

6. *A városok kismagyarjai.* Munkások, külvárosi magyarok élete, küzdelmei. Riportok. Pl.: Hogyan használják kisvárosban (külvárosban) is a hazulról hozott mezőgazdasági tudást, hogyan kertészkednek, gondoskodnak egy-két állatról, néhány gyümölcsfajukról. Időszaki riportok. Munkatársak: Fekete Mihály, Kakassy Endre (Brassó), Kubán Endre (Temesvár), Babuczay György (Arad), Horváth Jenő, id. Veress István, Fövényessy Bertalan (Nagyenyed).

7. *Kisiparosok, kiskereskedők.* Időszaki rovat. Irányítja: Szabó Béni (Brassó).

8. *A „csángók”.* A dél-erdélyi magyarság néprajzi különössége. Időszaki rovat. Gazdája: Kiss Béla és Pál András.

9. *Mintafalvak.* Időszaki rovat. Egy-egy falukép, amelyben kidomborodik az, ami nagyon jó, és az is, ami még javításra szorul. A rovat gazdái: Bitay Pál, Tóth István és Orosz Károly.

10. *A konyhatudomány.* Állandó rovat. Fő szempontja: megtanítani az egészségesebb életmódra, táplálkozásra a falu népét, figyelembe véve a háborús körülményeket is. Rovatvezető: Botz Ida.

11. *Gyermek- és csecsemővédelem.* Állandó rovat. Vezetője: Dr. Küttel Lajos.

12. *Törvények és rendeletek.* Állandó rovat. Vezetője: Dr. Müller Jenő.

13. *Hogyan építkezzünk.* Időszaki rovat. Falusi ház, kút, istálló, magtár, siló, pince stb. építése. Vezető: Bakó Károly.

14. *A gazda mint kereskedő, a kereskedő mint gazda.* Időszaki ártájékoztató és kereskedelmi tanácsadó. Vezetői: Winkler Gyula és Nagy Béla.

15. *A dél-erdélyi szépirodalmi anyag begyűjtése.* Versek, novellák összehordásánál Szemlér Ferenc, Kakassy Endre, Szepesi Nits István, Horváth Jenő, Kacsó Sándor, Szabó Dénes, Szabó Zoltán és mások támogatására számítunk.

Nem kívántuk ingyen a munkát. Korlátozott, de tiszteletes díjazást ígértünk. A megjelent cikkekért soronként 3 lejt, versekért 300 lejt, novellákért 500 lejt vettünk tervbe.

S ide írom végül a körlevél biztató, lelkesítő sorait is. Ezek sem érdektelen üres szavak.

„Kedves Barátunk! Össze kell fognunk szellemi erőinket, hogy el tudjuk végezni azt a feladatot, amelyet a mai idők reánk hárítanak. Népünk nem maradhat tovább magyar betű és gondosan végzett szellemi irányítás nélkül. Bizonyára mindnyájan egyformán érezzük ezt a felelősséget, és egyformán hordozzuk. Meg kell feszítenünk erőnket, hogy megépíthessük a szükséges szellemi erődítményeket. Egyesületünk, amely maga is a népi erők összefogásából épült fel, nem kételkedik, hogy együttes elszántsággal meg tudunk felelni a ránk váró feladatoknak...”

Ezt a nagy lélegzetű tervet nemcsak az én könnyen kiváltható és néha lelkendezésbe átcsapó lelkesedésem magyarázza. A fellegjárásból bizonyára visszahúzott volna a lábamnál fogva a sokat tapasztalt és valóságérző Szász Pál. Szárnyalásomhoz azonban elsősorban éppen az ő „értésülései” adták a szárnyat.

S persze a mindkettőnkben dolgozó szükségérzet is.

Tudnia kell az olvasónak, hogy a körlevél megfogalmazásakor, a terv összeállításakor az erősen hivatalos politikához kötözött Déli Hírlapon kívül nem volt semmi más sajtótermékünk. A Magyar Kisebbséget is betiltották, mert — mint említettem — nem volt megfelelője az észak-erdélyi románoknak, a Havi Szemle pedig még nem volt meg, az együtt született meg a kölcsönösségi sajtóegyezmény létrejöttével, amelynek a híret Szász Pál olyan jóhiszemű reménykedéssel hozta meg. Sajnos elvileg ugyan valóban megegyeztek, hogy egyformán mérnek mindkét oldalra, de a részletek tárgyalása még hónapokra elhúzódott. S ezek a tárgyalások a kölcsönösségi politika „erkölcsének” olyan kicsinyes tényezőit termelték ki, amelyek lefonnyasztották a mi — s éppen a mi! — „elburjánzónak” ítélt reménykedéseinket. Azt tudtuk már, hogy hetilap leszünk, de azt nem, hogy hetenként csak 8 oldalt kapunk az addigi kéthetenkénti 32, később 24 oldal helyett. S heti 24 oldalra készült a mi tervünk.

Igen ám, de a tárgyalások során felmerült az a kérdés is, hogy mit és mennyit igényel az érdekelt olvasóközönség. Háború van, takarékoskodni kell a papirossal is! Észak-Erdélyben a friss román kisebbség szerény volt, nem igényeltek sok lapot és nagy példányszámokat. — A magyar kormány pedig nem érzékelte, hogy a dél-erdélyi magyar kisebbség régebbi önvédelmi harcában megtanulta már a magyar betű, a magyar szó s általában a magyar szellemi élet rendkívüli fontosságát. Így a magyar kormány a tárgyalásokon képviselte ugyan egy ideig a mi magasabb igényeinket, de aztán — a háborús takarékoság jegyében — talán még örvendett is, hogy kevesebb áldozattal megállapodhatott a teljes egyformaság alapján. Így esett, hogy az egyezmény, az ottani román igényeknek megfelelően, kevesebbre szabta az Erdélyi Gazda havi papírárandóságát, egyrészt a lap terjedel-

mének csökkentésével, másrészt a példányszám korlátozásával.

Igen, így elemeztük ki Szász Pállal a kellemetlen meglepetés magyarázatát, s a későbbi tapasztalatok igazolták, hogy elképzelésünk nem is járt messze az igazságtól...

Az újra engedélyezett Erdélyi Gazda 1943. április 11-i dátummal jelent meg. Előkészítéskor jelentkeztem Szász Pálnál az esedékes vezércikkért. Elnöki főhajtásokkal szokta megköszönni ilyenkor az illetékes kormányoknak, hogy mégiscsak hagynak élni. Most azonban igen kedvetlen volt, és kitért a főhajtások elől.

— Simítsd el, szelidítsd meg az olvasókban a körlevél keltette nagy várakozásokat. A körlevél is a szerkesztőség nevében ment szét, írd vezércikket is most a szerkesztőség nevében...

Így született meg a vezércikk, amely nem ismételte meg a nagy terveket, de igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy a hetenkénti megjelenés lehetősége megteremtette a lap hasznos átszervezését.

„Kedves Olvasó! — írtam a megszólítást úgy, mintha levelet írnék minden egyes olvasóhoz. — Félesztendő szünetelés után újra kezetekbe adhatjuk annyira nélkülözött lapokat. Első szavunk hozzátok a viszontlátás fölött érzett öröm kifejezése legyen. A régi szeretettel és fokozott ragaszkodással üdvözlünk benneteket.

Nem is mondunk többet. Nem a sok szó, hanem a sok munka idejét éljük. Kevés szóval kell sokat mondanunk.

Ezentúl hetenként köszönhetünk be hozzátok. Ez a hetenkénti megjelenés lehetővé teszi mezőgazdaságunk állandó jellegű, az időjárási viszonyokhoz és háborús körülményekhez szorosabban alkalmazkodó irányítását. Az új Erdélyi Gazdában tehát ott lesz a legfontosabb: az időszaki teendők a mezőgazdálkodás minden ágában! Nem maradhat el azonban egy-két oktató mezőgazdasági tudásunkat fejlesztő cikk sem. A mezőgazdasági tudomány újabb eredményeiről, saját gazdáink fontosabb tapasztalatairól is be kell számolnunk. Hírek nélkül nincs újság, ezeket sem mellőzhetjük, hiszen sok és fontos tudnivalót tartalmaznak. S még a törvények és rendeletek, amelye-

ket feltétlenül ismernünk kell, hogy eleget tehsünk az állammal szembeni kötelezettségeinknek! S mindezekon kívül gondolnunk kell arra is, hogy asszonyainkat nagy és terhes feladatok elé állítják a háborús körülmények. A gyermeknevelés, az egészség védelme, a család okos és egészséges táplálása mind nemzetfenntartó feladat! Nekik is segítenünk kell a feladatok teljesítésében. Nem feledkezhetünk meg a lélek táplálásáról sem, mert a lélek erejére épül minden további emberi szándék, akarat, eredményes munka és helytállás. Ha lelki tartásunk megroksad, hiába minden további erőfeszítés. S jött még újabb feladat is! A háborús körülmények a városi magyarságot is közelebb vitték újra a földhöz, a konyhakerthez, és a majorságudvarhoz. Minden talpalatnyi helyet értékesítenünk kell, tehát kertészkednek, majorságot, házinyulat tenyésztenek a városi munkások, iparosok, kereskedők, szabadfoglalkozásúak. Ezek is mind rászorulnak lapunk irányítására, tanácsaira.

Ezért az alábbi terv szerint osztjuk be a havonta négyszer engedélyezett Erdélyi Gazdát.

Az elmaradhatatlan, tehát minden számban szereplő mezőgazdasági tájékoztató és a hírrovat mellett még rendelkezésre maradó oldalakat havonta egyszer egészében

1. a lelki művelődésnek,
2. a családvédelemnek,
3. az általános ismeretterjesztésnek,
4. a városok kertészkedő és kisállattenyésztő magyarjainak szenteljük.

Az első rovatba a régebbi irodalmunk értékeinek és a jelenlegi, vagyis élő irodalmunk virágjainak ismertetése és bemutatása (szellemi életünk) tartozik; a másodikba a konyhatudomány, egészségvédelem, a gyermeknevelés, a lakás szépítése és tisztántartása, a virágoskert stb. kerül, szóval minden, amit az anyának és a háziasszonynak tudnia kell; a harmadikban népszerű természettudományi, földrajzi és természetrajzi ismereteket talál majd az olvasó, különös tekintettel az olyan ismeretekre, amelyeket a mezőgazdának is jó, sőt szükséges tudnia, s végül a negyedikben a városokban élő magyarság fentebb ismertetett és főként a háború következtében jelentkező szükségletét igyekszik kiszolgálni.

A bővebb magyarázatokat természetesen a lap maga adja majd meg.

Kedves Olvasóink! Régebben nem volt szokásos a munkaterv ilyen részletes ismertetése. Most erre is szükség van. Nem azért, hogy olvasóink előre tudják, mit akarunk, hanem azért, hogy munkatervünk megvalósításában segítséget nyújtsanak nekünk. Szükségünk van erre a segítségre, s nem szégyelljük kérni azoktól, akik örömmel találják a népükért végzett közös munkában!

Az Erdélyi Gazda szerkesztősége”

Szász Pál elégedett volt a „nagy terv” szerény tálalásával anélkül, hogy megtagadtuk vagy visszavonulást fújunk volna. A következő lapszámba azonban megírta ő is a maga vezércikkét. Nem, nem az elmaradt köszönő főhajtásokért, hanem ellenkezőleg. Inkább egy kicsi „csakazértis” dacos megnyilatkozásért. Ilyen sorok voltak a cikkben: *„Eddigi hivatásunkhoz híven ismét azt hirdetem: ne nézzünk hátra, hanem előre. Dolgozzunk hittel, bizalommal és szorgalommal. Végezzünk hasznos termelőmunkát, hogy nyugodt lelkiismerettel nézhessünk egymás és embertársaink szemébe...”*

Hát ez a biztatás valóban kimaradt az én száraz, értekező hangú, szinte „szakszerű” cikkemből. És kimaradt valami más is: a szövetséges keresése. Szász Pál az összefogást sürgető és ennek fontosságát nyomatékosan hangoztató néhány mondata után ezekkel a sorokkal fejezi be cikkét:

„Fogjunk össze más hasonló célú intézményünkkel, hogy együtthaladva támaszt nyerjünk és támaszt nyújtsunk. Ezen elgondolás alapján hívom fel gazdaköreinket, hogy mint jogi személyek lépjenek be a községükben levő Hangya-szövetkezetbe tagként. A gazdakör tagjai amúgy is sokan tagjai a szövetkezetnek is, de most lépjen be maga a gazdakör mint ilyen. Nem az a fontos, hogy sok részjeggyel váljék a gazdakör szövetkezeti taggá, hanem hogy tag legyen, s ezzel is bizonyítsa: egymás kezét fogva megértéssel és bizalommal együtt akarunk dolgozni, haladni, eredményeket felmutatni...”*

* Erdélyi Gazda, 1943. ápr. 13.

Igaz, ilyen szövetségi kéznyújtásra csak ő volt hivatott a Hangya-szövetkezetek grófi elnöke, Haller István felé.

Ezek után még csak egy maradt hátra: a példányszám korlátozásának bejelentése úgy, hogy ne váltsuk ki vele a cenzúra rosszallását. A lap következő számában ez is megtörtént, így:

„Az Erdélyi Gazda kiadóhivatala, valamint az Erdélyi Gazdasági Egyesület vezetősége felhívja az Egyesület tagjainak, valamint a lap olvasóinak és előfizetőinek figyelmét a hátrálékos tagsági díjak, illetve előfizetések minél gyorsabb beküldésére. Tagjaink a lapot a tagsági díj fejében kapják, miután azonban lapunk *megszabott példányszámban jelenhetik meg, természetesen azokat szolgáljuk ki elsősorban, akik fizetési kötelezettségeiknek pontosan megfelelnek...*”

S azután mint a verkliszó ment az Erdélyi Gazda, az első négy oldalon a legfontosabb mezőgazdasági teendők, majd számonként a négy rovat egymás után: a lelki művelődés, a családvédelem, az általános ismeretterjesztés, a városok kertészkedő és kisállattenyésztő magyarjainak szánt tanácsok. De távolról sem olyan gazdagon, bőven és érdekesen, ahogyan a szétküldött előzetes munkaterv ígérte, hanem a szűk négy oldalnak megfelelően, soványan, ösztövéren, vázlatosan.

De azért ezekből is ki-kisikoltott néha valami figyelemre méltó!

S kényszerű megtorpanásunkat — miért titkolnám ma el? — magunk között Gyárfás Elemér népközösségi elnök és a magyar kormány, illetőleg a kölcsönösségi politika terhére írtuk.

AGGÓDOM A CSALÁDOMÉRT

A gyermekeink iránt érzett szeretetünket rendszerint az értük kiállott aggodalom fokozza fel. Ezt először Brassóban volt alkalmam magamon megfigyelni.

Enyeden aztán volt alkalmam érzékelni ennek a fordítottját. A gyermekekben is akkor forrósodik fel a szüleik iránt érzett szeretet, amikor akkorára serdülnek, hogy tudatossá válik bennük a szülők iránt érzett aggodalom.

Brassóban, amikor elnéztem együtt játszózni két nagyobbik gyermekemet Grigorescu utcai házunk udvarán, némi sajnálkozással figyeltem meg, hogy Gábor fiam olyan szelíd engedelmességgel hajlik két évvel idősebb nénje szavára, mint a tollpihe az alig lebbenő szellőcskére. Igen, sajnálkozva gondoltam akkor, hogyan verekszik meg majd férfikorában az élet nehézségeivel, ha ilyen gyengéden engedelmes természetű marad. Akkor is csak sajnáltam mind a kettőjüket, amikor az első gyermekbetegség, a kanyaró leteperte őket, s nyögdecselve kérték, hogy takarjuk le az ablakokat, mert „szúrja szemüket a világosság”. Nem aggódtunk, megnyugtattott az orvos, hogy „nem lesz semmi baj, a kanyaró ma már biztosan gyógyítható”.

Nem sokkal azután azonban, amikor a fiam egyszerű gyomorrontással beteg lett, s egyszerre csak nem tudott magához venni semmi folyadékot, mert mindent kihányt, kezdett elfogni az aggodalom. Amikor aztán — bár már nagyobbacska volt — az anyja ölébe kérezkedett, a vállára hajtotta sápadt arcocskáját és lehunyta a szemét, úgy a szívembe nyilallott a halálától való hirtelen félelem, hogy fejvesztetten rohantam doktor Herskovics gyermekorvos után, és segítettem kocsisának befogni a lovakat, csakhogy minél hamarabb érjünk föl a Fellegvár oldalán kanyargó utcába. A doktor néhány — szerintem ostoba — kérdés után felkiáltott:

— Mitől kaphatott egy ilyen kisgyerek gyomoridegességet? Hiszen ez dehidralizálódott. Kérek egy kis jeget.

Jégszekrényünk nem volt, s én majdnem kétségbees-tem. Hová szaladjak? S miféle borzasztó betegség lehet ez? A doktor — barátom volt — rám kiáltott:

— Maradj nyugodtan, ne hisztérizálj. Csak bajt csinálj! — nézett a feleségre, aki sápadt volt, de aránylag nyugodt. — Hideg vízre van szükségem!

Megnyitotta a vízvezeték csapját, folyatta belőle a vizet vagy három percig, s csak akkor tartott alája egy poharat, majd merített belőle egy kiskanálnyit. A gyerek már félt, nem nyitotta száját, de beleerőszakolta a kiskanalat. Aztán két perc múlva újra. Félóra hosszat adogatta így kiskanalanként a hideg vizet — s a gyermek szemlátomást felélénkült. Két óra múlva megitta a kávécskáját is.

Attól kezdve jobban szerettem a gyermeket is, a doktort is.

Második kisfiam — évekkel később született! — azzal vonta magára különös figyelmemet és sokszor bosszankodásomat is, hogy alig tanult meg járni, úgy rontott az anyjára az ételért, mint egy kis bikaborjú a csecsre. Na, ez megszenvedti majd nagy mohóságát, ha szerencsésen felnő. Nem is kellett felnőnie, máris megszenvedte. Egyszer úgy nekiszaladt az anyjának, aki egy tál forró levestel tartott a konyhából az ebédlő felé, hogy a tál tartalmának fele a fejére és a fél arcára loccsant. Arcát nyomban ellepte a hólyag, a fejéről foszlott le gyönyörűen hullámos aranyszőke haja. Úgy elfogott az ijedelem, hogy bolondul verni kezdtem a mellem, mintha szánnám-bánnám bűneimet, amiért valaha is nehezteltem a gyerekre virgoncsága miatt.

S az aggodalom miatt forrósodott fel szeretetem leányom iránt is, mikor értesültem, hogy egész hétig mind csak sírt, amikor először el kellett válnia tőlünk. Menynyit fog ez szenvedni, ha ilyen érzékeny marad!

De ez már Enyeden volt, amikor kisfiam úgy kiheverte már a leforrázást, annyira nem maradt arcán semmi nyoma a hólyagoknak, s annyira újra kinőtt aranyszőke haja is, hogy feleségem nem győzte még jobban cicomázni: vegyék észre mások is, milyen angyalian szép gyereke van neki! Észre is vették, még Szász Pál is, aki meglátogatott az enyedi Burgban, hadd lássa, hogyan he-

lyezkedtünk el az új lakásban, amelyet ő szerzett nekünk. Az anyja addig tologatta előtérbe a gyereket a látogató szeme elé, hogy Szász Pál rábámult egy pillanatig:

— Érdekes! Ez a gyerek mennyire hasonlít az apjához, s mégis milyen szép!

— Hát azért én sem vagyok éppen ördög — tiltakoztam tiszteletteljes sértődöttséggel.

Szász Pál meghökkenve nézett rám, aztán elnevette magát:

— Nem is vettem észre, hogy milyen szellemeset mondtam.

Ez a jelenet aztán még közelebb vitte az alkalmazottat alkalmazójához. De azért ez se verte ki az alkalmazott tudatából, hogy van oka aggódni a családjáért. S azt sem, hogy az eddigi gondok minőségileg másfajták, mint a brassóiak voltak. Ott időnkénti nagy ijedelmekben nyilvánultak meg, itt nem jártak különösebb megremülésekkel, de állandó jellegűek lettek, ott hamar elültek, itt rágcsáltak a tudat alján, mint fában a szú. A drágaság folyton nőtt, a fizetés, amely amúgy is jóval alacsonyabb színvonalról indult, mint amilyennel Brassóban befejeződött, csak lassan mozdult az árak után. Mi felnőttek, a feleségem és én, még csak tartottuk magunkat, ruházkodás terén jóideig futotta még a Brassóban gyűlt tartalékokból, de a gyerekek nőttek, náluk egyre változott a kabát nagysága, bősége, a nadrág hosszúsága, a láb mérete. Ámbár a lábbeli kérdése aránylag kevesebb gondot okozott, gondoskodott erről az állam: a háború kitörésével évenként csak egy pár cipőt engedélyezett mindenkinek, negyedévenként egy-egy talpalással. A cipő nagysága jó volt egy évig, a négy talpalást felemésztette az iskolás hónapok strapája, nyárra hát nemigen maradt más lehetőség, mint a fatalpú szandál vagy mezítláb. Nekünk, felnőtteknek, ebben is segítettek a brassói tartalékok, nem nőtt már a lábunk, három évig is eljárhattunk ugyanabban a cipőben. Nekem például volt egy vastagtalpú félig félcipő, félig bakancs lábbelim, amelyet különösen kedveltem, mert igen jól bírta kerti tevékenységemet, és vastag sarokkérgem megakadályozta, hogy könnyen félretapossam az ásással vagy az ágyások közti járkálásokkal. Egy kovásznai szövésű és ványolású

szürke, fenyőágas mintázatú posztóból készült térdnadrághoz hordtam. Ha lekaptam róla a ráragadt földet, s lekeféltem jól nadrágotam is a nyomdában, úgy mehettem végig a Magyar utcán hazafelé, mint valami vidéki úriember, ha nem is úgy, mint az enyedi tanárok, mert náluk a kötelező tekintélytartás megkövetelte a jól vasalt hosszú nadrágot és a kifényesített félcipőt. Csak akkor választottam a Burg megközelítésére a kert hátsó oldalán nyíló kiskaput s utána a malomárok partján vezető, nagy fákkal beárnyékolt keskeny utcácskát, ha ásót, kapát, vasgereblyét is vittem a vállamon. Ez az első évben ritkán, később gyakrabban megtörtént, mert a kertben épült kis szerszámtartó kamrából később irodahelyiség lett a nyomda szolgálatára, amelyben én is intéztem sürgős írásbeli dolgaimat, a Fövényessy Bertalan énektanár alig felserdült üde leányocskája társaságában.

Félbakancsos lábbelim, fenyőágas mintájú posztónadrágom emléke újítja fel most különösképpen a nyomdai kert képét. S a három együtt: a félbakancs, a vastag posztó térdnadrág és a kert maga idézik enyedi gondjaim emlékeit. Munka közben ugyanis rendszeren a család, vagy inkább a gyermekek foglalkoztatták gondolataimat. Különösen az 1942-es nagy gabonaelkobzások után, amikor már nemcsak a ruha gondok, hanem a családi asztal gondjai is fenyegetni kezdtek.

Ebben is voltak azonban figyelemre méltó fokozatok. Először a nyomdai kertet azzal a gondolattal vettem művelésbe, hogy pontosan követem majd ifj. Veress Istvánnak, a csombordi mezőgazdasági iskola kertészeti tanárának tanácsait, amelyeket szinte számonként közölt az Erdélyi Gazdában. Vagyis: kipróbálom azt, amit a lapban tanácsolunk. Aztán, hogy 1943 áprilisában hetilap lettünk, kora reggel már nem a szerkesztőségbe mentem, hanem egyenesen a kertbe, hogy a nyomda közelében legyenek, ha szükség lenne rám. Szép, derűs áprilisi reggelek volt ak, de a kert még csak tervben volt szép és üde. Gyönyörű volt azonban máris az a három kajszi barackfa, amely ott virágzott ki a kert jobb oldali sarkában, de olyan pazarló bőséggel, hogy törzse és vastagabb fekete ágai fölött csak fehér sziromlevelek hármassá púpját láttam, zöld rügyet semmit. Remegtek a fehér sziromleve-

lek a reggeli szellőben, s én elképzeltem, hogy tán sep-
rűvel kell felsepernem és kosárral széthordanom ezt a
rengeteg tömeg szíromlevelet, ha majd lehull... S akkor
egy fehér bajuszú, napsütötte arcú öregembert láttam
felém közeledni. Nagy bajusza tövén, szája két sarkában
kedvesen érdeklődő mosoly fészelt. Hiszen ez idősebb
Veress István, a kórusvezető énektanár, aki egyben
ugyancsak megszállott kertészkedő. Azt hittem, azért lá-
togat meg olyan mosolygós arccal, mert hallott valamit
arról, hogy a gyakorlatban ellenőrzöm fia tanításait.
Hamar kiderült azonban, hogy látogatása nem nekem
szól, hanem a csodálatos szépségű barackfáknak. Sokáig
töprengve nézte őket, aztán felsóhajtott, megismételve ki
sem mondott gondolataimat:

— Csodálatosan szépek. Sajnos!

— Miért sajnós? — kérdeztem megütődve.

— Azért, mert utoljára virágzanak ilyen gyönyörűen.
Így szoktak. Haláluk előtt. A nyáron megüti őket a guta.
Egy egész barackosom ment rá erre a szépségre. Nem tu-
dom, mi lehet ebben az enyedi talajban. Egy ideig virul-
nak benne a barackfák, szép termést is hoznak, aztán —
egy csodálatosan dús virágzás után — megüti őket a
guta...

Olyan élénken megmaradt bennem ennek a jelenet-
nek az emléke, hogy most — pontosításáért és ellenőrzé-
séért — levelet írtam az akkori ifjabb Veress Istvánnak,
akinek persze neve elől lekopott már az „ifjabb” meg-
különböztetés, de meggyarapodott minősítése egy tiszte-
letreméltó címmel: a kolozsvári Mezőgazdasági Akadémia
nyugalmazott tanára. A bajusza nem olyan nagy, és még
fekete, de szája két sarkán neki is meg szokott jelenni az
örökölt kedves mosoly. Ez tűnt fel előttem képzeletem-
ben, amint olvastam levelének az ügyre vonatkozó részét;

„Ami a barackost illeti, az ott volt Enyed és Miriszló
között az ún. Akasztófadombon. A sikertelenséget első-
sorban az okozta, hogy akkor még nem fedezték fel a
kajszi-baracknak azt a gombaféleségét, amelyik a tömeges
pusztulást, az ún. gutaütést okozza. Ma már ilyen problé-
mák nincsenek, a tudomány megoldotta.”

E kis kitérés után, amellyel — remélem — nem un-
tattam az olvasót, térjünk vissza fehér bajuszú Veress

Istvánra. Szétnézett a felásott kertben, amelyben alig látszottak a még csak kimért, de ki nem húzott ágyások körvonalai, s elismerően mondta:

— Igen, ez elég nagy ahhoz, hogy gondos művelés mellett ellásson zöldséggel, veteménnyel egy öttagú családot.

Pontosan az én családom létszámát említette. Tehát pontosan *nekem* mondta. Bizonyára tanácsként. Hogy ez eddig nekem nem jutott eszembe!

Otthon első dolgom volt kifaggatni a feleségemet: miféle s mennyi zöldségfélére van szüksége évenként egy öttagú családnak? S az ágyások, pontosan a kihúzott zsinórok mentén, a szükséglet szerint alakultak ki a kertben. Nem is vettem nekünk fölöslegesen semmit, kivéve egy rövidke és keskeny ágyásba a szójababot, s ezt pusztán kíváncsiságból, lám, milyen ez a divatos háborús vetemény. A termését aztán megpörköltén ropogtattam el a fogaim között, mint a pörkölt szemes kávé, mert kávéként megfőzve nem volt élvezhető.

Ám ez már az első, korán leesett dér után, a nehéz ködökkel tele napokon történt. S addig még sok más egyéb a kertben is, a családban is. A kertben a levélrügyek kipattanása után zöldellni kezdtek a barackfák, de aztán hamar le is fonnyadtak. Csakugyan megütötte a fákat a guta. S a kora ősz elején megkínálhattam Méliusz Józsefet saját termésű, friss paradicsommal. Akkoriban ültettem és dédelgettem a palántákat, amikor a Déli Hírlap nyilatkozatot kérő levelére azt a válaszlevelet írtam, amelyet ő teljes egészében közölt a *Sors és jelkép* című kötetében. Visszaadta a látogatásomat, s én is vacsorán láttam őt vendégül, de amikor távozott, előbb eloltottam a villanyt, s csak azután nyitottam ajtót előtte. Nagyon megszigorították már az elsötétítési rendeletet, kivillanó kis fényekért is szigorú büntetés járt. Ki is kísértem az udvarról, s még hallgatóztam kis ideig a kapu sarkán: nem szólította-e le távoztában a mindig leselkedő Rusu detektív?

Méliusz nem találta együtt az egész családot, pedig szerettem volna, ha látja felserdült leánykám, Máriát. A család ugyanis a nyár közepén megcsonkult. Máriát Kolozsvárra kellett engednünk, mert elvégezte Gyulafe-

herváron a negyedik gimnáziumot, s további iskolázási lehetőség lányok számára Dél-Erdélyben már nem volt. Nehéz gondot okozott ez is, amíg némi rendőrségi elnézéssel és Müller Bubi hathatós segítségével sikerült elrendezni. Más családoknál is megengedték a hatóságok, hogy tekintettel a helyzetre, leánygyermeküket Kolozsvárra vigyenek továbbtanulni. A csereútlevél megszerzése azonban bonyolult dolog volt. Nekünk ez, hála a Népközösség központi irodájához fűződő kapcsolatunknak, csodálatosan jól sikerült. Müller Bubi éppen a nyomdakertbe hozta meg nekem a jó hírt, hogy egy észak-erdélyi román anya három gyermekével cseretársat keres. Ő rögtön ránk gondolt. Utazzék ki a feleségem a három gyerekkel Kolozsvárra, aztán Máriát hagyja ott. A másik két gyerekkel, ha a nagymama kigyönyörködte magát bennük, hazajön majd, az útlevelet pedig visszajuttatjuk Máriához, hogy az iskola után hazajöhessen ő is. Az útlevél ugyanis egy évre érvényes.

Így is történt. Én egy egész hónapra egyedül maradtam, s beleöltem minden szabad időmet a kerti munkába. A kert szép is lett, s emellett dús termésével megkönnyítette az előttünk álló tél átvészelését. Igaz, segített ebben Szász Pál is, aki karácsonyra pulykát küldött, majd tavasszal két hathetes malacot is, hadd neveljek belőlük az elkövetkezendő télre „okos” hízókat. Híre ment ugyanis, hogy én azon a nyáron egy olyan „okos” disznót fogtam hízóba, amelyik — ha meghallotta déli vagy esti hazaérkezésemkor a hangomat — rohant a gazdasági udvar törpe kerítéséhez, s felágaskodva szinte „rákönyökölt”, úgy üdvözölt engem nagy rőfögve. Hát persze, ha érkezésem a közeli ebéd vagy vacsora ígéretét jelentette számára!

Ez a tél azonban már nem telt olyan nyugodtan, mint az előző. Feleségem, aki különben is lehervadva érkezett vissza Kolozsvárról, igen megérezte leánya határon túli távollétét. Elégedetlen is volt a Kolozsváron tapasztaltakkal. Beismerte: nekem volt igazam, amikor nem engedtem unszolásának, s ott maradtunk Dél-Erdélyben. Nem a régi Kolozsvár az már! Sok benne a dölyfös „ejtőernyős” (akik a „zsírosabb hivatalokért” az ország minden részéből pályáztak oda), s ez még egymás iránt is inge-

rültté, féltékennyé tette a régi kolozsváriakat is. Bizonyos, hogy nem éreznénk ott most jól magunkat!

Mindkettőnket izgatott ilyen körülmények között a leányunk sorsa is. Hát hiszen nem érezhette magát elhagyottnak a nagymamája és Piroska nagynénje szárnyai alatt. Szert tett még pótapakra is — amint írta. Jancsó Béla ajánlotta fel segítségét, bármilyen nehézsége is támadna. De megjelent Kolozsváron Dénes bátyám is, mégpedig századosi egyenruhában. Reaktiváltatta magát a bécsi döntés után, hogy megszabaduljon végre az unalmas tanítói foglalkozástól s szíve szerinti katona lehessen. Ő aztán igazi pótapaként és tisztii gavallériával azt ígérgette szép unokahúgának, hogy felviszi Pestre iskolába, s a végén még elegánsan férjhez is adja. Megteheti ő azt, megvan hozzá a lehetősége mint katonatisztnek. Be is mutatta Máriának tisztii tekintélyét és hatalmát. Megállította sétájuk közben, s jól lehordta a közlegényeket, ha nem szalutáltak előírásosan. S büszke volt, hogy Mária ámulva néz föl rá. Pedig az ámulat inkább félelem volt. Mária — levele szerint — inkább sajnálta a lesizdott közlegényeket, mint bámulta nagybátyja századosi hatalmát. Anyja Máriának adott igazat, s kissé tán féltetni is kezdte leányát Dénes pesti tervezéseitől. Én azonban csak mosolyogtam. Hát hiszen, ha pénze lenne, bizonyára ráköltené, amilyen szíve és nagyúri gesztusai vannak! De pénze, az aligha lesz valaha is.

Volt azonban a Mária levelében olyan is, ami mindkettőnket komolyan aggasztott. Kétszer is panaszolta, mennyire „torkában dobogott a szíve”, mikor légiriadók esetén dübörögve rohantak le a tantermekből az iskola pincéjébe. És hogy gyakran fáj a gyomra! Volt már dolgunk a gyermekkori gyomoridegességgel!

(Dénes bátyám egyébként, hogy zárójelben elmondjam róla, azt, amire később tán nem kapnék jobb alkalmat, hogy a szövegbe illesszem, egy zsidó munkaszolgálatos század parancsnoka lett. Öreg fiú volt már, azokból állott százada legénysége is, nem kerültek ki harctéri szolgálatra. Ott volt a századában Benamy Sándor is, az én egykori szerkesztőtársam a Brassói Lapoknál. Amikor ezt parancsnoka megtudta róla, úgy ellágyította a

testvéri szeretet, hogy félretette a katonai fegyelmetartást, ami pedig a gyengéje volt, kiemelte Benamyt a munkából, s kinevezte a század postásának. Nem volt azután egyéb dolga, csak szekerezett a század postájával vagy a század postájáért a közeli falvakba. A többieket azonban kemény katonai fegyelem alatt tartotta, bár meg kell adni, hogy mindig igazságos volt — emlékezett vissza Benamy Sándor, amikor a háború befejeztével találkoztam vele. Ez a katonai fegyelem azonban nem volt kellemes a civil életbe már belekényelmesedett öregedő polgároknak. Ezért menekült az én Dénes bátyám a háború végén előbb Németországba, majd Franciaországba, ahol vasesztergályossá képezte át magát, s mint ilyen vándorolt ki később Amerikába, Clevelandbe. Itt hatvanéves koráig dolgozott, akkor könnyörtelenül elbocsátották. Halálakor még maradt ezer dollárja, amiből a szülőfalunkból ugyanoda került gyermekkori barátai temették el s küldtek erről értesítést nekem. Elővettem és újra elolvastam Amerikából küldött leveleit, s — elmélázva fölöttük egy ideig — elégettem őket. Ezt az ellobbanó tüzet éreztem a leginkább hasonlatosnak egyéniségéhez, amely gyengéden melegített, ha távolabb álltál tőle, de égetett, ha túl közel hajoltál hozzá.)

Az Erdélyi Gazda 1944. január 1-i számában volt az első fekete keretbe illesztett figyelmeztetés:

A FALVAKBA MENEKÍTSÉTEK GYERMEKE-
ITEKET A BOMBATAMADASOK ELŐL.

Szaporodni kezdtek nálunk is a légiriadók. Jelezték az ellenséges berepülést minden este, amikor az úgynevezett „Tito-buszok” átrepültek Enyed fölött, hadianyagot szállítva Tito partizánjainak. Ezeket hamar megszoktuk, éppen csak elhalkult a beszélgetés a családokban, társaságokban, amíg a gépek zúgása tartott. A gyermekek menekítésére utasító ismételt felhívás azonban komoly izgalomba hozta a falvakat. A korán jelentkezett dér is hátráltatta az őszi mezőgazdasági munkákat, később azonban annyira megennyhült az idő, hogy az Er-

délyi Gazda még karácsony havában is tanácsolta a búzavetést a hiányok pótlására. Nagyon hiányoztak a földekről a katonának, valamint a munkaszolgálatra behívott férfiak. A falusi szegényebb rétegeket ruhaínség fenyegette, mert a munkaszolgálatosok nem kaptak kincstári felszerelést, a saját ruhájukat kellett lehurbolniok.

Ez indította Szász Pált arra, hogy vezércikkben forduljon a gazdakörökhöz. E vezércikkből idézem az alábbi jellemző részleteket:

„Gondolnunk kell [...] azokra a testvéreinkre is, akiknek a házukon és kertjükön kívül más ingatlan vagyonuk nincs, vagy akiknek még annyi sincs, és igazán csak két kezük munkájával tartják el magukat és családjukat. Ezeknek, az ilyen testvéreknek is lehetővé kell tennünk, hogy annyi nyersanyaghoz jussanak, amelyből ruházattal láthatják el — legalább részben — családjukat, és előállíthatják a háztartásukban nélkülözhetetlen vászonnemüket, ágynemüket. A maguk munkájával!

Felhívom ezért minden gazdakörünk vezetőségét, hogy vegye számba községében azokat a családokat, amelyeknek csak házuk és kertjük, vagy még ennél is kevesebbük van és nincs földjük arra, hogy kendert és lent termeszthessenek. E számbavétel után minden gazdaköri vezetőség vegyen bérebe annyi földet, amennyi szükséges ahhoz, hogy az ilyen családoknak családonként 100 négyszögölnyi kender- vagy lenvetést rendelkezésére bocsáthasson. Felhívom a vezetőségeket, hogy a bérebe veendő 1—2—3 hold földet igyekezzenek az egyházi tulajdont képező földekből bérelni, ahol ilyen egyházi birtok van. Ha ilyen birtok nincs, vagy van, de nem alkalmas kender- és lentermelésre, úgy más alkalmas területet kell kibérelni.

A bérelt területre szükséges kender- és lenmagot is a gazdakörök vezetői szerezzék be, természetesen községükben, vagy a hozzájuk legközelebb eső piacon. A bérelt földet szántsák fel a gazdakörök jómódú tagjai, végezzék el a vetést is közös munkával és géppel (60 kilogramm mag kell holdanként), s a kikelt vetést azonnal adják át 100 négyszögöles parcellákban az arra rászoruló és a már előzőleg összeírt gazdaköri tagoknak.

A kender- és lenvetéssel nincs sok munka, de ami

van, azt már a birtokba helyezettnek kell elvégezniök. Legyen gondjuk a gazdaköri elnököknek, hogy a vetések gyomlálását minden kedvezményezett idejében elvégezze. Ügyelniök kell a gazdaköri elnököknek arra is, hogy a kender és len kinövése, áztatása és kidolgozása is idejében és rendben megtörténjék. A kidolgozott anyag aztán azoké, akik megdolgozták. Ruhát, ágyneműt, vászoneműt szőjenek belőle maguknak és családjaiknak”.*

Tán az egyre nehezőülő idők tették, hogy a hatóságok — különösen a falvakban — elnézőbbek lettek a gyülekezési tilalmak alkalmazásában. Ez lehetővé tette az EMGÉ-nek különösen népes tanfolyamok megszervezését. Februárban és márciusban Péterfalván, Fehéregyházán és Krizbán voltak hetekig tartó sikeres tanfolyamok. Krizbán női háztartási tanfolyam is volt, amelyen a len és kender feldolgozása is tantárgyként szerepelt. Botz Ida és Domokos Jolán előadók előtt 32 asszony és lány állott vizsgára kitűnő eredménnyel.

Szász Pál értett ahhoz, hogy tanulásra, munkára mozgósítsa a falvak népét. A tanfolyamok záróvizsgái rendszeren az EMGE ünnepeivé váltak az illető falvakban. Értett azonban ahhoz is, hogy hasznos politikai eszközzé avassa egyesülete társadalmi megmozdulásait. Az EMGE alapításának 100. évfordulója alkalmából például olyan vezércikket írt, hogy még a gyulafehérvári cenzor is köszönetét fejezte ki, jelölve annak, hogy a román közvélemény rokonszenvét is sikerült kiváltania az Egyesület és a magyar falvak iránt. Szükséges e cikkéből is bőven idéznem, mert így jellemezhetem legkönnyebben mint embert és politikust.

Már a címe is hatásos volt a vezércikknek. *Ünnepünk nehéz időkben.*** Olyan egyszerű és magától értetődő volt az adott körülmények között, hogy egyként szólt az emberi értelemhez és az emberséges szívhez. És a mondánivaló is!

„Kedves Gazdatestvéreim! Egyesületünk az elmúlt hónapban megélte alapításának századik évfordulóját. Az

* Erdélyi Gazda, 1944. március 4.

** Erdélyi Gazda, 1944. április 16.

isteni Gondviselés iránti hála és a mai körülmények között lehetséges ünneplő öröm hangján akartam erről hozzatok szólani tervbe vett közgyűlésünkön. A megpróbáló idők elvették ennek minden lehetőségét. Ki gondolhatna ma közgyűlésre? És főként: ki gondolhatna ma ünneplő örömeire? Minden időre, amit munkára fordíthatunk, szükségünk van. És szükségünk van minden lelki és testi erőre, hogy a közvetlen veszedelmeket lebirjuk vagy elhárítsuk, s a megpróbáltatások nyomorúságát, szenvedéseit enyhíteni tudjuk azoknál a testvéreinknél, akiket a történelmi forgószél elkapott, kunyhóikból kiforgatott, munkahelyüktől megfosztott.”

Igen, a bombázásoknak már sok ilyen áldozata volt, bár egyelőre még nem közvetlenül a mi közelünkben! S éppen ezért, vagy ennek ellenére:

„... A keresztyén erkölcsnek a vallása és vállalása az a parancs most, amelyet 100 éves múltunk ad nekünk. [...] Mit számít az a mai időkben, hogy nem ismertük eddig őket, mit számít az, hogy ők ismertek és talán nem is szerettek bennünket, hiszen csak rossz híreszteléseket hallottak rólunk. Most menekülésük szörnyű óráiban csak embertársaink ők, keresztyén testvérek. Segítenünk kell hát őket fajra, vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül, segítenünk kell azzal a tudattal, hogy ezért nem jár köszönet, nem jár elismerés, sőt tán megértés sem. A jutalmat saját lelkünkben találjuk meg majd. Abban a tudatban, hogy bár bennünket is kegyetlen gondok tépnek, fel tudtuk mutatni, mikor erre legnagyobb szükség volt, népünk nemeslevelét, a keresztyéni szeretet szellemét. S talán lesznek majd a megsegítettek, a szívesen fogadottak között olyanok, akik lelkükben bizonyosságot vesznek arról, hogy sokkal jobbak vagyunk, mint remélhették.”

Április utolsó napján közölte a lap — főhelyen — *Őfelsége Elena anyakirályné felhívását a román nőkhöz. „Megértést és támogatást kért” a menekült és elköltözött személyek részére.*

Azokban a magyar falvakban és városokban, amelyekben menekülteket fogadtak be, bizonyára Szász Pál szavai visszhangoztak inkább, mint az anyakirályné hivatalos felhívása. Magunkról tudom és a többi enyedi

magyar családról, amely később bukaresti kibombázotakat, vagy a bombázás veszélye miatt kiköltöztetett minisztériumok tisztviselőit látta szívesen megosztott lakásában. Az én kis dolgozószobámba is beköltöztettünk egy bukaresti minisztériumi tisztviselőnőt, aki megkért, hogy szólítsuk csak a keresztnévén Zseninek. Kedves nő volt, a polgári erkölcsök és illemszabályok teljes betartásával udvaroltatott magának egy román katonatiszttel, és nagyon várta, hogy minél hamarabb visszaköltözhessek Bukarestbe, vagy legalább a főváros közelébe. Az igazat megvallva, ebben én is reménykedtem, mert jelenléte kizárt az én kis szobámból, amelyben azelőtt a szigorúan bekékpapírozott ablak mögött késő éjszakai órákig hallgattam a rádió lehalkított hangú magyar híradásait Londonból és Moszkvából. S akkor maradt meg a fülemben örökre ez a londoni biztatás: *„Amelyik ország megrövidíti a békéhez vezető utat, az jár majd jól a békekötésnél.”*

Igen jól megértettem, hogy ez nekünk szól elsősorban: Romániának és Magyarországnak!

1944 márciusában levelet kaptunk Kolozsvárról. A sógornóm írta, s nem jó híreket közölt benne Máriáról. A sok légiriadó megviselte, folyton a gyomrára panaszkodik, s étvágytalan. Le is soványodott. Úgy hírlik, hogy iskolájuk hamarabb befejezi a tanévet, mert katonakórházat akarnak csinálni belőle. Jó volna tán, ha akkor Mária hazamenne a Nyárad-mentére, hogy egy kicsit összeszedje magát.

Ez meg is történt, a vártnál is hamarabb. Március végén befejezték a tanévet, s András sógor Mária után ment. Ott náluk nem volt gyerek egyáltalán, így legalább Erzsi nénémnek is jutott egy. S Köszvényesről gyakran lejárhattak Mikházára az ottani sok unokatestvérhez. Csak másfél kilométer az út.

Most már nem tudom megállapítani, hogy valóban kórházat csináltak-e az iskolából, vagy sietette az iskolai év bezárását a március második felében bekövetkezett német megszállás is. Igaz, a német csapatok csak a Tiszáig lepték el módszeresen az országot, de érkeztek friss német csapatok bőven Kolozsvárra is. Nagy volt az

izgalom Enyeden. Azokban a kritikus márciusi napokban román harci alakulatok vonultak fel, át Enyeden, a nyugati határ felé. Aztán csend lett. A mi külön izgalomunk Máriáért azonban megmaradt mindaddig, amíg egy újabb levél, már április vége felé, meg nem érkezett Nyárádköszvényesről. András sógor értesített, hogy Mária sokkal jobban van, gyomoridegességei jórészt megszűntek, jól eszik, s máris hizott valamennyit. Vágyik is már vissza kolozsvári nagymamájához és Piroska nagynénjéhez, de még ott tartják legalább május végéig, hogy jól szedje össze magát.

Megnyugodtunk. Már ami Máriát illeti. Engem ugyanis nagyon sokat foglalkoztattak a háború eseményei. Igen levert az a tény, hogy a németek semmi ellenállással nem találtak Magyarországon. Szász Pál, akinek jó hírforrásai voltak, azt is tudta már, hogy egyedül Bajcsy-Zsilinszky Endre fogott fegyvert — egy árva revolvért —, és vívott tűzharcot a letartóztatására érkező gestapósokkal. Arra gondoltam, vajon mit tennék én most, ha annak idején engedtem volna megtisztelő meghívásának, hogy szerkessem a lapját? Talán én is a gestapósok kezében lennék!

Hallottam azonban egy még ennél is rosszabb hírt Nagy Endrétől, a csombordi mezőgazdasági iskola igazgatójától, az én felelős szerkesztőtől. Neki rokonai voltak Magyarország valamelyik vidéki városkájában, nem emlékszem már, melyikben. Ezek írták, hogy „ott sem volt semmi zavar a németek bevonulásakor, a lakosság és a hatóságok is örömmel fogadták a német szövetségeseket”. Én elkeseredésemnek adtam kifejezést ilyen „történelemszemléleti vakság” miatt, ő csodálkozott elkeseredésemem.

— Miért? Te talán azt szeretted volna, hogy ellenálljanak? No hiszen! Hamar elverték volna rajtuk a port!

Elkeseredésem csak fokozódott. Hát így is lehet nézni ezt a dolgot? Ilyen rövidlátóan? S e rövidlátó, gyakorlati szempont szerint nem nekik van-e igazuk?

Roszkedvűen végeztem a munkámat az Erdélyi Gazdánál. De még a kertben is! Ez utóbbi azonban, talán mert fizikai cselekvést jelentett, lecsendesített. Ennek,

az én ilyen munkámnak az eredménye legalább igen szépnek ígérkezik. Aztán — csak lesz valahogy!

Így ért, a paradicsompalántákkal való foglalkozásom közepette és egészen váratlanul, egy légiriadó. Enyeden napközben nemigen üvöltött fel a sziréna. A nyomdászok előírás szerint kitértek a kertbe, s egyesek még a hatósági parancsra ástott nagy és mély árokba is bemásztak. Én a többiekkel együtt az eget kémleltem. S nonsokára fel is tűntek az ezüstösen csillogó repülőgépek, igen magasan a felhőtlen égboltozaton. Hármascsoportokban, ék alakban szálltak el éppen fölöttünk. Zúgásuk sem volt kellemetlen. Olyan magasból csak egy rajzásra kiszállt méhcsalád zümmögésének hatottak.

Tudtuk már: angol bombázók!

— Milyen szépek! — mondta az egyik nyomdász.

— Szépek, de Kolozsvár felé repülnek — szólt rá szemrehányóan Csiky művezető.

Szíven ütött a megjegyzés. Nem, Mária még bizonyosan Köszvényesen van! De hátha már visszavitték Kolozsvárra! Hiszen júniusban vagyunk!

Estére már tudtuk, hogy Kolozsvárt borzasztó erejű bombázás érte. Szorongva töltöttük az éjszakát. És a másnapot is. Müller Bubi az Enyedre érkezett néhány utastól már sokat tudott. Be is számolt a hallottakról, de makacsul félrenézett, kerülte a tekintetemet beszélgetés közben.

— Az állomást és környékét verték pocsékká! S tán még egy-két kaszárnya kapott találatot — mondta komoran.

Én anyósomék Kereszt utcai kis kétszoba-konyhás házára gondoltam, amely Kolozsvár legnagyobb kaszárnyájának hátsó falához épült, hogy kevesebb legyen a költség. De nincs közel az állomáshoz — nyugtattam magam...

Aztán június negyedikén délután, esteledés felé, amikor már én is otthon voltam, egy bérkocsi állott meg a Burg előtt, és benne Mária egy asszony mellett. Mária sápadt volt, és még akkor is reszketett. A mellette ülő asszony — az enyedi unitárius pap felesége — kedvesen nyugtatgatta. Ő hozta magával Kolozsvárról. Nagyanyja ölébe rejtve fejét, a szomszédék pincéjében élte át az

iszonyú robbanásokat. A légiriadó lefűvése után addig sírt, hogy ő jön azonnal haza Enyedre a szüleihez, míg nagynénje rábízta az éppen ott időző unitárius papnéra, aki ugyancsak nagyon igyekezett haza. Így érkezett meg. Amikor megpillantottam, mindent megértettem.

Most, hazaérkezéséről beszélgetve azt mondja, hogy akkor látott először sírni. Nekem tán feloldódást jelenthetett akkor a sírás, neki bizonyára nagy megrázkódtatást abban az állapotban, hogy máig se felejtette el, pedig azóta sokszor láthatott sírni engem is, az édesanyját is.

Az újabb megrázkódtatás minket, szülőket akkor ért, amikor felszaladt hozzánk Müller Bubi, aki már értesült Mária megérkezéséről. Látni akarta. Bevallotta, hogy egy napig nem mert a szemembe nézni, mert birtokában volt már egy kolozsvári lappeldánynak a bombázás másnapjáról. Ez a lap hevenyészett listáját hozta a támadás halálos áldozatainak. A listán ott szerepelt egy név így: *Kacsó? leánya*. S mikor ezt bevallotta, neki is mintha bepárásodott volna a tekintete.

A részletek persze csak később bontakoztak ki Mária elbeszéléséből. Ezek közé tartozott az is, hogy őt mikházi sógorom, Szélyes Imre vitte vissza Kőszvényesről Kolozsvárra június 1-én. Másnap indult is vissza, mert nyári időszakban „sok a munka a mezőn”. Másodikán, a bombázás napján reggel búcsúzott tőlük, nem tudta, mikor indul pontosan a vonata. Vajon hazaért-e? Akkor meg érte aggódtunk: nem érte-e éppen az állomáson a bombatámadás? Jó hét múlva kaptunk levelet tőlük. Vonata nem sokkal azelőtt szaladt ki vele az állomásról, mielőtt a támadás megkezdődött.

Nagy megnyugvást jelentett nekünk e levél. Imre sógornak már megszületett a negyedik gyereke...

CSALÁDOM AGGÓDIK ÉRTEM

S akkor elkövetkezett a nagy fordulat: gyermekeink — rájuk nézve bizonyára váratlanul — belesodrótak a felnőttek tetet-lelket próbáló sorsába. Felismerték, hogy aggódniok kell szüleikért. Még a legkisebbik is, pedig alig volt második elemista.

Eladdig hatalmasok voltunk a szemükben. Mindent el tudtunk intézni érdekükben. Mindig számíthattak határozós védelmünkre. Meg tudtuk vigasztalni, ha valami bántalom érte őket, meg tudtuk fékezni bántalmazóikat, sőt elégtételt is követeltünk megnyugtatójukra.

Mi voltunk számukra a legjobbak, a leghatalmasabbak. Talán még Máriában is maradt valami olyan öntudatlan érzés, hogy nagyanyja öle védte meg őt a bombázás rémségei közepette. Gábor pedig az én befolyásomnak tulajdoníthatta — volt is ebben valami —, hogy katolikus létére nem kellett Gyulafehérvárra mennie az ottani gimnáziumba, felvették a református kollégiumba is, s így velünk maradhatott Enyeden. A kicsi is hihette azt, hogy apukája közbelépésére nem kellett otthagynia első elemista barátait, amikor a szigorú tanfelügyelő kifogásolta, hogy hétéves kora előtt korengedély nélkül írtuk be. Nem is ismerte el az így már majdnem elvégzett első osztályt. A tanítónak azonban volt szíve — és tisztelőm volt —, megtúrta hát mint „lógóst” tovább is az osztályban, aztán — úgyis év vége volt már! — szabálytalanul bizonyítványt is adott neki, aminek alapján felvették a második osztályba is. A tanító vállalta ezért a kockázatot, de ő az én közbelépésemnek tulajdonította.

El tudom képzelni, milyen nagy megrendülést okozhatott mind a három gyermeknek, amikor engem Mária megérkezésekor sírni láttak. Talán ekkor derengett fel bennük is először az a tudat, hogy a szülők iránti szeretet is akkor mélyül el igazán, ha féltetni kell őket. Nos, egymás után kapták ebből az újabb és újabb leckéket.

Mária úgy emlékszik most, hogy ma is beleremeg, ha trencskós embert lát, mert trencskóban jött utánam a két rendőrségi ember, amikor először vittek el július közepén. Ő kétszer remegte át az elvitelt, úgy emlékszik. Ennek az a magyarázata lehet, hogy először csak közölték velünk: kényszerlakhelyre szállnak, menjünk haza, s csomagoljunk úgy, hogy hosszú távollétre számíthatunk. A második „elvitel” az lehetett, amikor én elől mentem a nagy kofferral, ők meg utánam jöttek a trencskóban. Úgy látszik, esős időben indultunk útnak.

Hát hiszen írtunk mi számúzetési helyünkről — ki ki a magáéről —, s nem emlékszem, hogy egyikünk is panaszkodott volna a bánásmódra. A feleségek azonban nem hittek nekünk. Az a tény maga, hogy csendőrök kísérgetnek és „vigyáznak ránk”, nem megnyugtatta, inkább aggasztotta őket. Látogatták hát szorgalmasan egymást, hogy híreket gyűjtsenek rólunk a hazaküldött levelek nyomán. Az én feleségem is éppen Szionnét látogatta meg, hogy lám, mit írt az ura, amikor Szász Pál beszólt a Burgba az egy csomóban talált gyermekekhez:

— Mondjátok meg anyátoknak, hogy apátok holnap bizonyosan hazaérkezik.

Ám emögött is különös jelentőséget éreztek, hogy maga Szász Pál jött el jelenteni. S nemcsak ők, hanem a szomszédok is. Másnap Hegedűs Ella nagy virágcsokorral várt, amikor csakugyan hazaérkeztem. Mint valami nemzeti hősré, úgy nézett rám. S engem és a feleségemet sem nyugtatott meg éppen, hogy pár napig még minden reggel jelentkeznem kellett a rendőrségen. S nem voltak megnyugtatóak a harctéri jelentések sem. A front erősen közeledett felénk. Az orosz csapatok a határon állottak. Vagy tán be is törtek már, csak a hadijelentések nem vallják be! Nagyenyed utcáit borzasztó plakátok lepték el. Asszonyokat, gyermekeket mérszáló szovjet katonákat ábrázoltak.

Pár nap múlva rá bementék a rádiók a nagy hírt: Bukarestben egy polgári-népi megmozdulás a hozzájuk csatlakozó katonák segítségével megbuktatta Antonescu katonai diktatúráját, új kormány alakult, amely fegyverszünetet kért a Szovjetuniótól. Igazolta ezt a hírt az is, hogy a berlini rádió bementa: *A Führer Horia Si-*

mát nevezte ki nemzetvezetőnek Antonescu helyébe. Igaz, ezt alig kétszer hallottam megismételni. Úgy látszik, Bukarestben már eldőlt a harc, Horia Simának nem volt miért, illetve nem volt hova hazajönnie.

Nálunk Enyeden nagy izgalom közepette elkészült még az Erdélyi Gazda 1944. aug. 27-i száma. A vezércikket Horváth Zoltán írta *Emberé a munka, Istené az áldás* címmel. Nincs egy szónyi célzás benne a politikai helyzetre. A cenzor már hetek óta nem tűrte „a szaklapban a politikát”. Ilyesmit az olvasó csak a „Törvények—Rendeletek” rovatból következtethetett ki. Az augusztus 20-i számban például a *Rendelettvény fehérnemű beszolgáltatásáról* című cikk 12 paragrafusából. Ezt a rendelettvényt azonban már aligha hajtották végre.

Ezekben a napokban az én családomban, a Burgban, a legnagyobb esemény is helyi érdekűnek számított a nagy történelmi fordulatok mellett. Csefő Sándor, a tanítóképző intézet igazgatója látogatott meg a feleségével. Tanácsot kérni jöttek: útlevelük van, még elindulhatnak... Mit tanácsolok, induljanak-e?

— Bele a háború forgatagába? — kérdeztem csodálkozva.

— Kifelé belőle! — mondták mind a ketten. — Hisz itt vannak mindjárt az oroszok!

Kiderült: nem tanácsot kérni jöttek. Már határoztak. Tudják, hogy mi biztosan nem mozdulunk sehova, azért ránk szeretnék bízni legféltebb dolgaikat. Hátha sikerül megmenteni őket a felpredálástól... Megígértük, hogy megpróbáljuk. Még aznap átkerült hozzánk a zongorájuk. Elfért jól a nagy ebédlőben a mi bútoraink mellett.

Eldugicsálta a feleségem féltett családi ereklyéiket is. S még két bödön zsírt a fáskamrába, a farakás mögé, hogy hűvös helyen legyen... Ők pedig elutaztak!

Mi vártunk... A legkevésbé sem arra a hírre, hogy a magyar hadsereg támad Torda felől. Nemsokára hallottuk is az ágyúlövéseket. S úgy éreztük, mintha a fejünk fölött röpködnének át a támadók és védekezők ágyúgolyói...

Aztán egy nap délutánján megjelent a Burg udvarán

egyetlenegy orosz katona. Mária leányom — megbeszélés szerint — átvillant az udvaron, s elrejtőzött a szomszéd lakók elég távoli illemhelyén. Voltak ott még más ijedős nők is. A katona észrevette az ijedt szaladgálást, s megsértődött. Ezt az arcán láttam, és beszéde méltatlankodó hangszínezéséből éreztem ki. Két kézzel fogta meg az én két kezemet, s a csuklómat nézegette:

— Csász?

Nem volt csuklóm fölött semmi jele a karórának. Fehér sáv sem jelezte, hogy ilyesmit viseltem volna. Zsebóráram volt, s azt nadrágom órazsebében hordtam. De akkor ott sem, elrejtettem a szekrénybe a fehérneműk közé.

Az én katonám bosszúsan legyintett, körülnézett, de nem ment be az udvarra nyíló többi lakás egyikébe se, hanem kilépett társaihoz az utcára.

Én is kimerészkedtem egy kis idő múltán utánuk. A piactéren, a vártemplom tövében szekereket láttam, kikötött lovakat és katonákat. Nem sokat. De estefelé sokan lettek, s három tiszt is beköszöntött a Burgba. Bevezettem az ebédlőbe. Tetszett nekik a nagy szoba a zongorával. Az egyik pötyögtetni kezdte a billentyűket, a másik kettő értésemre adta, hogy egyikük beteg. Úgy értettem, hogy a feje fáj, hogy tán láza is van, hozzak egy pohár vizet. Volt otthon aszpirinünk, szaladtam, hoztam a tenyeremen, a másik kezemben pedig a pohár víz volt. A nyitott tenyeremet az aszpirinnel elhárította, a pohár vizet kivette a kezemből, s mutatta, hogy igyam belőle. Megtettem. Akkor végleg átvette a poharat, s láttam, hogy a maga orvosságát készíti elő...

Visszahúzódtam a konyhába a feleségem s a gyermekek közé. Suttogva beszélgettünk, mint ahol beteg van a háznál. A feleségem azt suttogta nekem, menjek, mondjam meg, hogy az én kis dolgozószobámban van egy heverő, ott lepihenhet.

— Megkapják őket az maguktól is — nyugtattam meg, s eszembe jutott hirtelen, hogy rádiót már nem hallgathatnak, elvitte a készüléket a rendőrség, írást is adott róla.

S mintha csak megidéztem volna azzal, hogy rájuk gondoltam, pár perc is alig telt el, s megjelent az ismer-

rős trencskós rendőrök egyike. De nem volt olyan nagyon hivatalos, inkább mintha panaszkodna, hogy ilyen későn is szolgálatban kell lennie. Nem parancsolt, nem utasított, kért: legyen olyan szíves, fáradjak be az Iparos Otthonba. Ő nem jöhet velem, még másokat is értesítenie kell.

A gyerekek riadtan néztek, a feleségem is ijedten vette tudomásul, hogy éppen most magukra kell hagynom őket, de félelmében is gyakorlati maradt.

— Öltözzék át. S vegyen felöltőt is. Lehet, hogy ott kell aludnia.

Hamar átöltöztem kertészkedő felszerelésembe: a kovásznaí posztó térdnadrágomba és vastag talpú félbakancsomba, s felvettem a felöltőmet is.

S elindultam az esti szürkületben. Civil embert egyet sem láttam az utcán. Csak az orosz katonák ültek csoportosan a vártemplom tövében tábortüzüik mellett. Azt hiszem, vacsoráztak. Egy se törődött velem. Igaz, igyekeztem minél távolabb elosonni mellettük. Üresek voltak a Magyar utca járdái is mindkét oldalon. De az út közepén nehéz harckocsik, teherautók, tankok zúgtak-csörömpöltek az aszfalton Miriszló felé. Nem messze az Iparos Otthon házatól, kissé félrehúzódva, hogy a többiek elhúzhassanak mellette, állott egy nagy tankféleség, s mellette egy orosz katona. Mikor megpillantott, éles hangon rám kiáltott:

— Policáj! Policáj!

Azt hiszi, rendőr vagyok — ötlött az eszembe —, másfajta civil ember alig járhat most az utcán. Odamentem. S hát járműve mellett két napszámosnak látszó condrás-fejkendős alakot látok térdepelni az úton. Egy emberpár! Az orosz katona rájuk mutat, s mond nekem valamit. Tán azt — gondolom —, hogy igazoltassam őket. Nem tudom, mivel vonhatták magukra haragját vagy gyanúját. Számlálták volna az elhaladó járműveket? Igen ijedten térdepeltek ott az úton.

Én románul—magyarul vegyesen s kissé tán elszoruló torokkal magyarázni kezdtem, hogy ezek ártatlan parasztok, felenyediek, biztosan a mezőről jönnek. A katona figyel rám, de látszik, hogy nem ért egy szót sem, viszont arra gondolhat, hogy ismerem a térdeplőket s nem

tartom gyanúsíthatóknak. Egy kicsit habozik, aztán legyint, s int nekik, hogy takarodjanak! Mint két kis szürke egér iramodtak át az úton, s eltűntek egy kapualjban. Nem éppen olyan gyorsan, de igyekeztem én is célom felé. Ott egy román csendőr állott fegyveresen, és szinte átölelve taszított be a kapu mögé. Ő, ha tette is, elunhatta már számolni az elhaladó harci járműveket.

Az Iparos Otthon nagytermében aztán ott találtam néhányat azok közül, akikre számítottam. Pár héttel ezelőtt velük együtt kísérték kényszerlakhelyre. Lista van már rólunk a rendőrségen! De voltak ott újak is! Például az öreg Müller Jenő bácsi, a Magyar Népközösség enyedi elnöke. És Nagy József teológiai tanár, Vass Albert festőművész. Kibővült hát a lista? Igen, nagyon kibővült. Egymás után érkeztek az ismerős enyediék, sőt ismeretlenek is... És igazolódott feleségem gyakorlati észjárása. A két Müllernek — közel laktak — már volt hevenyészett ágya is. Nagy Miklós és Müller Bubi — ők álltak korban is a legközelebb hozzám — tájékoztatni kezdtek. Úgy fest a dolog, hogy hosszabb ideig kell ott tartózkodnunk. Legalább addig, amíg az orosz csapatok felvonulnak. Fekvőhelyeokről kell hát gondoskodnunk. És az otthoniaknak kell ellátniuk bennünket élelemmel is... De hogyan tudjuk értesíteni őket? És hogyan tudnak gondoskodni rólunk a mai körülmények között? Milus például, az én feleségem a három gyerekkel? És Sári, a Miki felesége, aki ugyancsak egyedül maradt a kicsikéjével?

Bubi megnyugtató. Az ő darabontjuk segítségére lesz majd az asszonyoknak. S a rendőrség is elvégzi majd a szükséges értesítéseket. Majd csak eltelik valahogy az a néhány nap...

Úgy aludtunk azon az éjszakán, hátunkat a falnak támasztva! S hittünk Bubi biztatásainak. Az apja és ő többet tudnak mint a Magyar Népközösség vezető emberei; az utóbbi napokban különösen szoros kapcsolatot tartottak a helyi hatósággal.

Csakhogy — úgy látszik — a helyi hatóságok se tudtak mindent. Nem pár napig, hanem pár hétig tartottak ott bennünket. Lassanként a nagy terem mindkét oldala megtelt hevenyészett ágyakkal. Müller Bubiék darabont-

jának segítségével az én feleségem is bejuttatta egyik ágyunk kiemelt sodronyát egy párnával és egy pokróccal. De nem mindenünknek sikerült ilyen aránylag kényelmes ágyat hevenyésznie. A rendőrségen kívül ugyanis a környékbeli csendőrség is segített a nagytermet megtölteni. Csakhamar odakerült Csombordról Nagy Endre és ifj. Veress István is, Tordáról pedig Tompa, a kerámiagyáros, a királyi diktatúra időszakának egyik parlamenti képviselője. És mások is, sokunknak ismeretlenek; olyanok, akikre valamiért haragudott a községi elöljáróság vagy a csendőrség. De mind-mind értelmiségiek!

A teremben szabadon mozoghattunk, társaloghattunk, sakkozhattunk, tán még kártyázhattunk is! Az illemhelyre azonban csak csendőri kísérettel mehettünk át az udvar másik végébe. A kosztot otthonról kaphattuk. Itt léptek felnőtt szolgálatba a gyermekeim, mert a feleségem, nem tudván románul, félt, hogy magyar beszédével csak rontja a helyzetemet. Az eleséget ugyanis csak a kapuig hozhatták, ott meg kellett mondaniok, hogy kinek a részére. Az illetőt aztán kiszólitotta a csendőr, hogy tévedés ne essék, de az edényeket vagy a csomagot nem lehetett kézbe adni, azt egy csendőr előbb átvizsgálta, s csak azután adta át. Nekem egy ideig csak Gábor fiam és elemista öccse, Feri hozták a mindennapi táplálékot, később, amikor a katonai csapatok tovább nyomultak Torda felé, néhányszor Mária is kimerészkedett velük az utcára, s elkísérte öccseit. Jó volt őket látni, ha csak pár pillanatra is: legalább tudtam, hogy megvannak, Enyeden vannak.

Legnagyobb gyötrelmünk ugyanis az volt, hogy családtagjainkról nem tudtunk híreket kapni. Müller Bubinak is fiatal felesége volt, alig pár hónapja nősült. Mégis aránylag ő volt a leghiggadtabb közöttünk. Össze-összeségott Nagy Mikivel, aki olyan ügyes volt, hogy még a csendőrökkel is szóba elegyedett, belőlük is kicsalt egy-egy nyúlfarknyi hírecskét a kinti helyzetről. Egyszer aztán engem is bevontak a sugdolódásba. Müller Bubi bízott a helyi hatóságok becsületérzésében. Elárulta, hogy édesapja megállapodott a polgármesterrel és a rendőrprefektussal, hogy amennyiben a magyar támadó csapatok bevonulnának Enyedre, a Népközösség vezetősége

mindent megtesz a románok védelmére, ők viszont viselkedjenek méltányosan addig, amíg elvonul fejünk fölötte a háborús veszedelem. A rendőrség jelentős összeget is kapott ennek érdekében. Én úgy vélem, hogy Bubi apósa, a szépitő krémjéről Erdély-szerre ismert Kovács gyógyszerész is meghozta az ügy érdekében a maga áldozatát. Hiszen ha hozzáférhetnénk valamelyik rendőrségi emberhez! Ez azonban nem sikerült. A csendőrséget a hadseregnek rendelték alá, a hadsereghez pedig nem volt semmi kapcsolatunk.

Azaz hogy: jó sorsom — vagy tán a Vásárhelyi Találkozó szellemének egy elevenen maradt szikrája? — éppen nekem szerzett a hadsereg felé egy vékonyka, de akkor aranyat érő kapcsolatot. Leírom ezt itt, bár csak egy esztendő múltán tudtam meg, amikor végre hazakerültem, hogy családom hogyan vészelte át akkor a legnehezebb napokat.

Az én kényszerű távollétem másnapján a Burg udvara-parkja megtelt akkor érkezett orosz katonákkal. A hozzánk beszállásolt tisztek gazdasági beosztásban érkeztek, az átvonuló csapatok ételmezését kellett biztosítaniok. Nappal is, éjszaka is sokszor kopogtattak-zörgettek be hozzájuk más tisztek, de közkatonák is. Nappal még elviselhető volt ez, de éjszaka nagy félelmeket váltottak ki a dörömbölések feleségemből is, a gyermekekből is. Iyenkor feleségem első gondja volt, hogy elrejtse leányát, hirtelen bevetve az ágyba, bebújtatva az ágy alá vagy a ruhásszekrénybe. Közel volt ugyanis a Kollégium borospincéje, ajtaját betörték a katonák, s a nehéz enyedi boroktól hamar olyan állapotba kerültek, hogy nem riadtak vissza a garázdálkodásoktól sem.

Folytonos félelemben élt emiatt a feleségem. Sírva panaszkolta ezt a félelmét egy ismerős asszonytársának, akinek ugyancsak fiatal lányai voltak. Annak jó ötlete támadt. Hozzá egy tábormokot szállásoltak be. A kapujuk előtt fegyveres őr áll. Ő így biztonságban érzi lányait. Költözzön fel a feleségem is hozzájuk a gyermekekkel, átadják egyik szobájukat...

Igen, de elhagyni a lakást? Hiszen úgy elprédálódhatik mindenünk... S akkor jött megoldásként az én nem tudott, nem remélhetett, szinte csodaként ható „kapcsolat”

latom” a román hadsereghez. Egy román egészségügyi osztag érkezett a Burgba. A parancsnok egy Săbădeanu nevű orvostiszt volt. A mi gazdasági tisztjeink távozóban voltak előrenyomuló csapataik nyomán, felajánlották megüresedő helyüket. A román tiszt megnézte az egész lakást, megtetszett neki a két nagy szoba, s úgy határozott, hogy front mögötti kórházat rendez be ott. Ki is adta a parancsot a lakás kiüresítésére. Gábor irányításával a két gyerek már kezdte a padlásra felhordani a könyveket, amelyeket a feleségem sírva szedegetett ki a könyvszekrényből. A román tiszt talán sürgetni lépett be az én kis dolgozószobámba. Feltűnt neki a sok könyv, s érdeklődni kezdett. Mikor meghallotta, hogy kinek a lakását ürítetteti ki, egy kicsit elgondolkozott:

— Hiszen én azt az embert ismerem Marosvásárhelyről!

Aztán hirtelen határozott:

— Hagyják abba! Nem jó ez a lakás kórháznak. Nagyobb kell!

Mikor pedig meglátta Máriát és a másik két gyermeket, s megértette a síró anya gondját, még egy vörös-keresztes autót is adott. Így került el Mária és Feri az anyjukkal Demeter Ákos vagyonos kereskedő villájába, amely ott állott, valamivel lejjebb Bella mama házánál, első enyedi otthonunknál, az orosz tábornok védő szárnyai alá. Vagyis inkább a csicskása védelme alá, aki úgy szeretetébe fogadta a gyermekeket, különösen Ferit, hogy még a moziba is elhordozta őket, s mint kotló csirkéire, úgy vigyázott rájuk.

(Săbădeanuból később a marosvásárhelyi orvostudományi intézet szemészprofesszora lett.)

Mennyivel könnyebb lett volna nekem az „enyedi láger” elviselése, ha ezt akkor tudom. S mennyivel könnyebb lett volna nekik is, ha ezt tudtomra adhatják. De én akkor — ismétlem — nem tudtam semmit. És ők se tudtak — szerencsére — semmit arról, hogy én is személyes kapcsolatba kerültem a román hadsereggel, csak kevesebb szerencsével.

Tordát tán már vissza is foglalták, amikor a harcokban résztvevő román csapatok parancsnoksága törődni

kezdett az Enyeden lefogott civilekkel. Nagy Miklós kiszedte az egyik csendőrből, hogy vita támadt miattunk a hadsereg és a polgári hatóságok között. Minket a belügyminisztérium utasítására szedett össze a rendőrség. Most már mi történjék velünk? A hadseregnek az volt az álláspontja, hogy mi nem hadifoglyok vagyunk, a belügyminisztérium szedett össze, legyen hát továbbra is gondja ránk a belügyminiszternek. Amíg azonban ez a vita folyt, a helyzet tisztázása érdekében két hadseregbeli tiszt is meglátogatott. Az egyik ezredes volt, amint Nagy Miklós a parolijáról megállapította. Szelíd, öregedő embernek látszott, s a hangja sem volt katonás. És az sem, amit mondott. Az inkább régi pártpolitikusra vallott. Mind csak a múlttól beszélt, semmit arról a jelenről, amelyben bajban voltunk, a háborúról magáról. Azt hánytja a szemünkre, amit a volt pártpolitikuskok annak idején a parlamenti vitákban. Azt, hogy mi magyarok *mindig* irredecenták voltunk, *mindig* elégedetlenek. S *mindig* elégedetlenségre izgattuk népünket a román állam ellen...

Mintha ma is hallanám öreges hangját, amint megállapításai után újra és újra megismétli, egy kissé elnyújtva hangsúlyozva, ezt a szót:

— Mereu! Mereu! (Folyton! Folyton!)

Egy pillanatra elfelejtettem, hol vagyok s milyen helyzetben. Ez a régi hang bizonyára elaltatta éberségemet. Magam elé húztam egy közelemben álló széket, és rátámaszkodtam támlájára. De abban a pillanatban rám vilámlott tekintete, és felcsattant benne a katona:

— Drepti! (Vigyázz!) — harsogta.

Megmerevedtem ijedtemben, mint a fészület.

— Mi a foglalkozásod? — kérdezte haragosan.

— Újságíró — feleltem pillanatnyi habozás után hal-
kan, nem nagyon katonásan.

— Értem! — mondta gunyorosra változott hangon.

— Nos, az újságírót s a kutyát azért tartják, hogy ugasson. Te bizonyára sokat ugattál, azért vagy most itt...

Mikor elment, Nagy Endre — felelős szerkesztőm az Erdélyi Gazdánál — szemrehányóan mondta:

— Nem kell ingerelni őket. Nem vagyunk abban a helyzetben.

— Hát ki a fene akarta ingerelni — fakadtam ki mél-

tatlankodva. — Én nem voltam katona, nem tartom számon, hogy minden tiszt előtt vigyázzban kell állni!

Második katonai látogatónk daliás természetű fiatal tiszt volt. Barna arcát római sasorr tette rokonszenvenné, számkra hamarosan fenyegetővé. Nem mutatkozott be nekünk, de azzal kezdte a beszédét, hogy megmondta, ki ő. Hadbíró százados! S figyelmeztetett: ne felejtjük el, háborúban vagyunk. Ilyen törvények alatt állunk. No, ez igazán nem a múlttól beszélt, hanem nagyon is a fenyegető jelenről. Közölte például, hogy a harcban álló román tüzérség telefondrótját Felenyeden elvágta valami hazaáruló elemek. Ezért minket tesz felelőssé mint felbujtókat. Ezenkívül a támadó magyar csapatok embertelen rémtetteiről érkeznek hírek. Az egyik román faluban a papot elevenen eltemették. Ő most megy kivizsgálni ezt a jelentést, s ha igaznak bizonyul, kiszednek közülünk négy embert, és agyonlőnek a mártír pap sírján...

Nagy Miklósból — mellettem állott — kitört az ügyvéd, de suttogva csak. És sápadt volt egyébként piros arca:

— Nem megy az hadbírószági eljárás nélkül...

A tiszt, bejelentése után, katonásan sarkon fordult, s magunkra hagyott. Bizony szédültünk egy kicsit, s jó pár pillanat telt el, amíg beszélgetni kezdtünk. Nagy Miklós most már hangosabban kezdte kifejteni, hogy azért agyonlövés háborúban nincs — jog szerint — hadbírószági eljárás nélkül. S minket, akik hetek óta vagyunk bezárva itten, nem tehetnek felelőssé sem a telefondrótok elvágásáért, sem a magyar honvédek állítólagos rémtetteért...

Tétézte nyomott hangulatunkat egy német repülőátadás is, amelyre szirénázás figyelmeztetett. A szirénázás még tartott, s már rajtunk is voltak a támadó gépek. Tán három darab keringett és zúgott-vijjogott időnként fejünk fölött, de bombát nem dobtak, csak gépfegyverezték az utcákat és az épületeket. S ebben a feszült hangulatban megint csak én voltam, aki értelmetlen kíváncsisággal magamra vontam társaim rosszállását. Felmentem a színpadra, s az onnan könnyen elérhető, egyébként magasan fekvő ablakok egyikén kidugtam egy pillanatra a fejemet. De nyomban vissza is parancsolt mérges hangon a kint álló s a szomszéd ház falához lapuló csendőr.

Még a fegyverét is rám fogta. Azt hitte talán, hogy jeleket akarok adni a repülőnek? Vagy az életemet féltette?

A gépfegyveres támadás csak pár percig tartott, s a csendőrök szerint emberéletben nem okozott kárt. Aznap este Nagy Miklós ismerős csendőre segítségével becsempészett egy üveg szilvapálinkát. Mi fiatalabbak mind itunk belőle, az öregebbek tartózkodtak. Mi megpezdültünk reménykedéseinkben, az öregek annál apatikusabbak, fásultabbak lettek. S másnap a csendőrök kiszedtek közülünk néhányat. Köztük volt a tordai kerámiagyáros Tompa és a két csombordi: Nagy Endre és ifj. Veress István.

— De hát miért éppen őket? — kérdeztük egymástól megrökönyödvé. Sok töprengésre azonban nem hagytak időt. Az ott hagyottaknak tudtára adták: elvisznek bennünket a városról, az ételhordóktól izenjük meg haza, hogy készítsenek csomagot számunkra. Ruhát, fehérneműt. És élelmiszert is pár napra legalább, mert hosszú útra megyünk. A csomagok (bőröndök, kofferek) legyenek készen estére, mert másnap reggel indulunk.

Mi lesz azonban azokkal, akiket kiszedtek közülünk? Többen vannak négynél, amennyit a hadbíró százados mondott. Aztán rájöttünk arra is, hogy csak azok maradtunk ott, akiket az enyedi rendőrség szedett össze. Akiiket a csendőrök elvittek, azokat ők is hozták. Most mi a jobb? A csendőrség vagy a rendőrség?

Reggel az elkészült csomagokat, bőröndöket, koffereket a rendőrség egy bivaly vontá szekerre rakta, minket pedig gyalog elindított Gyulafehérvárra. Azért vontá két bivaly a szekeret, hogy lassan menjünk, az öregek is bírják a gyaloglást. Elindításunknak Kahána Samu, aki közben visszakerült Enyedre, s ingyen tisztviselőnek osztották be a városházára, szemtanúja volt. Szaladt mindjárt a Burgba, a lakásunkra, hogy értesítse az enyéimet. Ott azonban csak Gábort találta, aki házpásztornak maradt, s különösen az éjszakákat töltötte a lakásban, hogy ne maradjon üresen. A parkban sátrakat vert orosz katonák megszokták, jól bántak vele, kicsit talán „ütődöttnek” is nézhették, mert nem mindig figyelt fel a neve helyett választott új névre, ha azon szólították. Costinnak mondta be magát, bár az orosz katonáknak Gabi sem mondott vol-

na mást, mint Costin. Mégis, így érezte nagyobb biztonságban magát, mert a magyarok — ugye — háborúban állanak az oroszokkal, a románok pedig hirtelen szövetségesek lettek. Persze félt egy kicsit, de azért hősiezen kitartott vállalkozása mellett, hogy ottlétével megmenti talán házi értékeinket. (Ez sikerült is neki. Megmenekült Csefőék zongorája, s később előkerült a farakás mögül a két zsírosbödön is, de a zsír benne úgy megavasodott, hogy már csak szappanfőzésre volt jó.)

Kahána Samunak azonban fizetnie kellett azért a baráti szolgálataért, hogy értesítette a családomat. Útközben ugyanis egy magányos orosz katonába ütközött, aki megszabadította karórájától, amelyet pedig már bátran hordani mert.

Gyulafehérvárra csak estefelé érkeztünk meg. Az öregebbek, mint Elekes Viktor rektor-professzor s az idősebb Müller Jenő bácsi még így is nagyon elfáradtak. A rendőrség előtti téren, a kapubejárat előtt megállott a csapat. Kísérő rendőreink egyike — kettő kísért mindössze — bement, hogy érkezésünket jelentse. A másik ott őgyelgett a hátunk mögött. Igen ám, de a téren igen sok fegyvertelen orosz katona sétálgatott. Voltak köztük civilek is, sőt a civilek oldalán még nő is akadt. Úgy tűnt, mintha ismerkednének, barátkoznának a katonákkal. Az egyik ilyen sétálgató megkérdezte a rendőrtől, hogy kiket hozott és miért? A rendőr maga is fáradt lehetett a hosszú gyaloglás után, kedvetlen is, unta sokat magyarázgatni. Megvonta a vállát, s csak annyit mondott:

— Niste partizani!

Meghallották ezt az oroszok, s végigszaladt köztük a hír. Nyilván úgy értelmezték, hogy mi, akiket a hatóság befogott, ellenük voltunk partizánok. Egyszerre csak azt vettük észre, de a rendőrünk is, hogy ellenségesen akarnak körülvenni. Szerencsére az előre bement rendőrünk jött már vissza egy gyulafehérvári társával, nyitották hamar a kaput, s tuszkoltak befelé bennünket az udvarra, majd onnan be az épületbe. Végül egy nagyobbacska szobában álltunk meg. Itt aztán kiegészült a mi csoportunk egy kisebbel: a gyulafehérvári sorstársakkal. Kettőt ismertem közülük: Jénáki Ferenc dr. pápai kamarást, a Majláth-gimnázium bentlakásának régensét, és Szent-

Miklósi Ferenc tanárt, az Erdélyi Gazda munkatársát. A többiek is jórészt tanárok vagy egyéb értelmiségiek lehettek.

Együtt töltöttük az éjszakát. A fáradtabb enyediék leültek sorban a fal mellé, s nekitámasztották hátukat. Később aztán a fiatalabbak átadták helyüket az idősebb fehérváriaknak.

Kahána Samu enyedi híradása azonban mégis félvalóságnek bizonyult. Nem tartottak bennünket Gyulafehérváron. Hajnalban, még jó sötétben, kikísértek valamennyiünket — a gyulafehérváriakkal együtt — az állomásra, ott bezúfoltak egy harmadosztályú személykocsiba. Egyszer aztán a kocsi megindult velünk. Kísérő rendőreink — kettő volt a kocsi két ajtajánál — ekkor már elárulták, hogy úticélunk Tîrgu-Jiu. Vagyis az ottani láger.

Tudtunk már erről a lágerről. A hozzánk menekült lengyel katonák építették fel ott az első barakkokat. Aztán szükség szerint szaporították a faépületek számát. Később kommunisták százait is ide különítették ki a társadalomból. Voltak közöttük igen jelentős személyiségek, akik részt vettek az augusztus 23-i történelmi fordulat előkészítésében is. Ez aztán kiszabadította valamennyiüket.

Így ürültek meg az általuk lakott barakkok a mi számunkra. De nemcsak a mi — enyediék és gyulafehérváriak — számára. Velünk egyidejűleg, vagy tán még hamarabb, a miénknél sokkal nagyobb csoportokat indítottak útnak Aradról, Temesvárról, a lupényi és petrozsényi bányavidékről. És a dél-erdélyi falvakból is olyanokat, akiket a csendőrségek szedtek össze és csoportosítottak a belügyminisztérium utasítására.

A belügyminisztériumnak a koalícióban Maniu pártja volt a gazdája. Azokat a rendőrségeket, csendőrségeket pedig, amelyek az utasítást végrehajtották, jórészt még a párturalmak rendszerétől örökölte a királyi diktatúra, majd tőle Antonescu államvezető. Hiszen történtek persze közben személyi változások, de a szellem, amely éllette és cselekedtette őket, az ugyanaz maradt. Csoda-e hát, ha a Zsil-völgyi bányászok közel húsz taggal voltak képviselve a láger új lakói között? S csoda-e, ha a behurcoltak között akadtak régi kommunisták is, mint pél-

dául Nagy Péter Hátszegről, Molnár Ferenc Pécsről és Fazekas Ferenc Bonyháról? Ezek mindjárt sejtbe is tömörültek, és — munkába fogtak. Védelmükbe vették, felkarolták a kommunistáktól már számon tartott fiatal költőt, Majtényi Eriket, aki a temesváriakkal került oda közibénk. S megkezdték a propagandát is a sok értelmiségi között. Nagy Péter például Elekes rektor-professzort szemelte ki magának. Órák hosszat sétálgattak együtt, és győzködtek egymást. Az adott körülmények között a vitában rendesen Nagy Péter maradt felül. A rektor-professzor megfogadta, hogy ha kikerül a lágerből, első dolga lesz elolvasni Marx Tőkéjét. (Meg is tette. Mikor másfél év múlva Enyeden jártam, már úgy beszéltek róla a Kollégium tanárai, hogy ő a város legképzettebb magyar marxistája.)

Egyébként közös jellemzője az így kialakult együttesnek az volt, hogy mind magyarok voltunk. És túlnyomó részben értelmiségiek.

A szász befogottakat és az idejében el nem menekült németeket külön barakkokban helyezték el. Nem vegyültünk egymással!

De mi lett azokkal a sorstársakkal, akiket Enyeden kiválasztottak közülünk a csendőrök? Erről most, 1982. december 20-án — mikor visszaemlékezéseimet írom — hiteles vallomást tesz Veress István nyugalmazott professzor abban a levélben, amelyből korábban már kiidéztem néhány sort a kajszibarack „gutaütésének” kérdéséről.

Íme levelének erre vonatkozó beszédes részlete:

„Enyeden én is ott voltam Nagy Endrével az Iparos Önképzőkör kopasz padlóján, én is eltöltöttem egypár éjszakát, félve attól, hogy másnap kivégeznek. Miután onnan kiengedtek, egypár nap múlva az iskola számárszekerén a csendőrök Gyulafehérvárra vittek Nagy Endrével és apósommal, Nagy Bélával, a csombordi lelkésszel, ahol Szász Pállal és a Fehér megyei református papokkal találkoztunk. Apósomat és még egy lelkészt, mivel súlyos betegek voltak, hazaengedték. Minket (kb. húszan lehetünk) elindítottak Tg. Jiu felé, egy marhavagonban, két csendőrrel. Szász Pál a csendőröket és a vasutasokat lefizette, így egy reggel arra ébredtünk, hogy vagonunk az egyik bukaresti rendezőállomáson vesztegel. Szász Pál

eltűnt, csak a késő délutáni órákban került vissza. Magabiztosan kijelentette, hogy ne féljeteK, urak, ügyünk jobbra fordul. Kétnapi hányódás után megérkeztünk Tg. Jiuba. Ti már ott voltatok. Szász Pál minket a lágér közelébe se engedett. Délután mindenki részére névre szóló elbocsátó levelet hozott, amelyben az állt, hogy minket tévedésből küldtek oda. Azonnal elindultunk gyalog. A Zsil-völgyén keresztül reggel Petrozsénybe érkeztünk, ahol a bánya vezetősége kitűnő szállással s meleg étellel várt. Egy napig aludtunk Petrozsényban, majd kétnapi vergődés után hazaérkeztünk.”

TÖRTÉNELMI ÜRESJÁRAT

Így kellett ennek történnie?

Ezt a sorsot mérte ki ránk a történelem?

A második kérdőmondatra hamar megtaláltam a feleletet. Így: ha ez a sorsunk, abban kell megállanunk a helyünket.

Az első mondat kérdőjele azonban sokáig megmaradt a továbbiak során. Számon tartottam ugyanis közéletünkben már akkor — vagy akkor még? — olyan tényezőket, amelyek más kifejtését ígérték a mi kisebbségi helyzetünknek. Ilyennek tartottam például Szász Pál személyét magát. Tapasztaltam politikai rugalmasságát és tettekkészségét. Megfigyeltem, hogy tudatosan gyűjti a rokonszenvet román és magyar körökben egyaránt. S nemcsak a magasabb politikai és társadalmi rétegekben, hanem a dolgozó tömegekben is. Az EMGE szervezetében például feladatként jelölte meg a legszegényebb kiscgazdák, sőt a mezőgazdasági alkalmazottak beszervezését érdekeik háttározott képviselője alapján, akár munkáltatóikkal szemben is. Láttam a román parasztsztrók rokonszenvének nem egy beszédes megnyilatkozását Gáldtőn, ahol évtizedeken át folytatott mintagazdálkodást minden súrlódás nélkül. S tapasztaltam a falu megbecsülését és együttérző gyászát édesanyja temetésén. Özvegy Szász Józsefné, született Winkler Katalin 84 éves korában halt meg, Fehér megye volt főispánja özvegye volt, s örökölhette volna a tiszta román falu parasztsztrójainak rideg tartózkodását, ha nem szerezte volna meg a lakosság tiszteletét és megbecsülését. Az öreg enyediék szerint Szász József maga is igen népszerű volt a megyében. S most özvegye temetésén „könnyesen megható volt ott látni az Oláh Dániel prelátuskanonoktól celebrált gyászszertartáson a tiszta román lakosságú Galtiu-Gáldtő asszonyait, leányait, gyermekeit, férfait. És ott volt hívei között Hațieganu N. görög katolikus esperes, valamint Dumitru Liviu görögkeleti főesperes.”*

* Erdélyi Gazda, 1944. március 26.

Reményt csíráztatott bennem Szász Pál egy bizalmas közlése is, de főként a közlés módja. 1944. május második felében egy bukaresti útja után megsúgta, hogy elvileg kész már a titkos megállapodás: Románia egy alkalmas pillanatban kilép a háborúból, felmondja a német szövetséget. A pártkoalícióban, amely ezt előkészíti, benne vannak a kommunisták, a szociáldemokraták, Maniu pártja és a liberálisok egy baloldali csoportja is.

— De ez igazán titkos hír, hallgatni kell róla, nehogy kiszivárogon. Bárcsak sikerülne nekik. Ez tán Magyarországot is hasonló lépésre sarkallja. Mert ezt a háborút a németek holtbiztosan elvesztik...

Pár héttel később azt újságolta el, hogy meglátogatta a börtönből kikerült Petru Grozát. Igaz, nemigen beszélhetek komoly politikai dolgokról, mert Groza mindjárt a beszélgetés elején figyelmeztette:

— Detektív áll a kapuban, detektív áll a kert alatt, s nem tudom, hány besúgó lehet a háziszemélyzet között.

Groza azonban még ilyen körülmények között is felvetette, hogy a román és a magyar kormány között jobb kapcsolatokat kellene kiépíteni. Jó volna közösen felkészülniök a jövő eshetőségeire. S irtani kell mindkét népből a nacionalizusból fakadó gyűlölködést. Ő ebben az irányban már tevékenykedik is. Román paraszthívei között mindenütt elmeséli, hogy nemrégiben Kolozsvárt járt, és személyesen tapasztalta: nem igaz az a híresztelés, hogy Észak-Erdélyben nem tanácsos románul beszélni. Ő a főtér egyik oldaláról hangosan kiabált át románul a másik oldal járdájára egy román hívének. Jó pár mondatot váltottak így, és senki az ég világán nem törődött velük. Pedig ott sok járókelő volt. Felhatalmazta Szász Pált, hogy ezt reá való hivatkozással bárhol elmondhatja magyarok között is, románok között is.

Groza Ekésfrontjának sok híve volt a román parasztsztrájk között Észak-Erdélyben és Dél-Erdélyben egyaránt. Szász Pál talán valamilyen megállapodás érdekében kereste fel, mint a dél-erdélyi magyar parasztság legnagyobb tömegszervezetének elnöke, ilyesmiről azonban az adott körülmények között szó sem lehetett.

Később aztán híre járt, hogy Petru Groza valami javaslatfélével fordult volna Jakabffy Elemérhez, de az

vagy nem értette meg, hogy mit akar az Ekésfront vezetője, vagy félreértette, mert nem is nyugtázta a feléje irányuló bizalmat...

S végül — s ezt már félhivatalos hírek is tekinthetem, mert Müller Bubi, a Népközösség központi irodájának vezetője újságolta:

— Gyomrozzák Gyárfást, hogy legyen vége már az egyszemélyi vezetésnek!

Kérdezősködtem a részletekről, de nem mondott többet. Lehet, hogy nem is tudott. Nem hiszem, hogy éppen ebben a kérdésben tartotta volna magát a kötelező belső fegyelemhez, ha már ennyit elmondott. Annyi bizonyos, hogy ezek a hírek vagy híresztelések a politikai pletyka színvonalán maradtak, mert nem történt — legalábbis tudomásunk szerint — semmi jelentős népközösségi berkekben, s mi tehetetlenül sodródtunk sorsunk felé. (S bele is fulladtak később ezek a korábban valami halvány reményt keltő jelenségek a lágerélet tehetetlenségének mocsarába. Meg is feledkeztünk róluk.)

Jóval később azonban — s már történetírói avatottsággal, megbízható dokumentumokra való hivatkozással — jelentőséget tulajdonít a dél-erdélyi magyar Népközösség vezetőségében 1944-ben lezajlott eseményeknek Csatári Dániel történetíró.* Munkájában nyilván csak azokat a dokumentumokat használta fel, amelyek rendelkezésére állottak (néhány levél és egy jegyzőkönyv). Ezek alapján méri le történelmi jelentőségüket is. Csakhogy azóta Molnár Gusztávnak sikerült begyűjtenie olyan gazdagabb dokumentációs anyagot, amely drámai módon erősíti meg Csatári „súlyosabb elhatározások érlelődésére” utaló értékelését. Kérem olvasóimat, legyenek megértéssel, ha én most felajzott érdeklődéssel csaptam le erre az újonnan előkerült dokumentációs anyagra, amely egyszerre világosságot gyújtott az én egykori pletyka-színvonalon megrekedt híreim mögé, s Molnár Gusztáv engedélyével fel is használom, hiszen általa valóban történelemmé teljesednek ki az én akkori s már-már az értelmetlen semmibe süllyedt élményeim.

* Csatári Dániel: Forgószélben. Akadémiai könyvkiadó, Budapest, 1959

S még valami más is késztet arra, hogy az előkerült dokumentumanyag nyomán részletesebben rávilágítsak az akkori események drámaiságára. Nemrégiben olvastam újra Nicolae Titulescu nagy román diplomata és államférfi híressé vált előadását, amelyet 1930. szeptember 19-én tartott Cambridge-ben *A béke eszméjének fejlődése* címen. Ebben az előadásban fogalmazza meg először az azóta annyiszor emlegetett gondolatát: „A béke biztosításához az szükséges, hogy a népek minden hátsó gondolat nélkül együtt dolgozzanak a határok szellemiesítésén.” Az előadás utolsó mondata ez: „Ami pedig a sorsot illeti, elmélkedjenek a következő szép politikai gondolon: *A sors a gyengék mentsége és az erősek műve.*” (A kiemelések az eredeti közlés szerint).*

Azt hiszem, nem vitás, hogy mi a mentségünket kereshetjük a sorsban. De hogy jutottunk idáig?

Említettük, hogy Gyárfás Elemér a dél-erdélyi Magyar Népközösség elnöki tanácsát nem hívta össze. Feljegyzésekkel, jelentésekkel tájékoztatta munkatársait — utólag — végzett munkájáról. Emiatt szinte állandósult az elégedetlenség, mert a német—olasz tengelypolitika szempontjai miatt a Népközösség belső életében is második helyre szorultak a dél-erdélyi magyar tömegek sajátos érdekei.

Ez az elégedetlenség a negyedik év májusában — valószínűleg Szász Pál kezdeményezésére — olyan erővel robbant ki, hogy Gyárfás Elemér — formailag! — engedett, lényegében azonban visszaélt az elnöki tanács összehívását sürgető Márton Áron róm.kat. püspök, Nagy Ferenc református püspökhelyettes, gróf Haller István, a Hangya elnöke, Szász Pál dr., az EMGE elnöke, és Gál Miklós unitárius főgondnok elnöki tanács tag jóhiszeműségével. Az 1944. május 25-én Gáldtön tartott *értekezletről* felvett jegyzőkönyvben — szabálytalan helyzetben, szabálytalan módon — a jelenlevők szükségesnek látták ennek írásos rögzítését. Így:

„...alulírottak és a jelenleg külföldön tartózkodó Gál

* N. Titulescu: A béke dinamikája. Kriterion, Bukarest, 1982.

Miklós elnöki tanácstag, az unitárius egyház képviselője, pár héttel ezelőtt közölték az elnök úrral egy elnöki tanácsülés tartására vonatkozó kívánságukat, és kérték ennek mielőbbi összehívását.

Elnök úr az ülés megtartásának idejéül május 25-ének délutánját tűzte ki, és az ülés helyéül Gáldtót jelölte meg.”

Szász Pál bizonyára megértette a kijelölt hely célzatoságát. Egy tiszta román faluban annyi magyar úr gyülekezése okvetlenül feltűnik a csendőrségnek, s eljárást indít a házigazda ellen tiltott gyülekezés miatt. Gyárfás talán számított is Szász Pál tiltakozására, hogy érv legyen a kezében. De Szász Pál és a gyűlést sürgető jelenlevők vállalták a kockázatot.

Ám *elnöki tanácsülést* mégsem tartottak, mert csak a *sürgető*k jelentek meg, a tanácsstagok nagy többsége hiányzott. Ezt az *értekezleten* elnöklő Gyárfás mindjárt meg is állapította, a felvett jegyzőkönyv szerint a következőképpen:

„Elnök közli, hogy az ülés összehívása iránti kérés vétele után érintkezésbe lépett a brassói, aradi, temesvári és dévai tagozatok vezetőivel, azokkal úgy az ülés megtartására vonatkozó, mint minden más aktuális népközöségi problémát letárgyalt, a véleményeket meghallgatta, és megállapítva, hogy a vélemények mindenben meg egyeznek az elnök véleményével, tőlük meghatalmazást kapott, hogy ezt itt a jelenlevőkkel közölje, és őket képviselve nevükben minden kérdésben nyilatkozatot tegyen.

Minthogy az elnöki tanács tagjai nem jelentek meg, ilyen ülés most nem tartható, hanem a jelenlevők által lefolytatandó értekezleten elnök készséggel áll a rendelkezésre.”

A jelenlevők — felkészültek volna egy ilyen megkapó fordulatra? — előre, írásban elkészítették az ülés összehívását célzó kívánságuk indokait és javaslatukat. Átadták ezt az írást az elnöknek, de szükségesnek tartották szóról szóra rögzíteni a jegyzőkönyvben is az alábbiak szerint:

„Az általános hadi és politikai helyzet súlyosbodása következtében dél-erdélyi magyarságunk helyzete is súlyos-

bodott, és váratlan fordulatok elé kerülhet. Ezáltal népünkkel szemben vállalt, viselt és mélyen átértett felelősségünk súlyosabbá vált, újabb és újabb kötelességvállalás elé állít, amelyek között első helyen áll, hogy minden, népünket érintő elhatározást a helyzet ismeretében együttesen tárgyaljunk meg, és azokban egységesen döntünk. Ezt a célt tartva szem előtt szükségesnek tartjuk kifejezésre juttatni, hogy a Népközösség vezetésében az eddigi gyakorlat a változott viszonyok mellett nem kielégítő, és mint ilyen nem tartható fenn.”

Aligha lehet kétséges, hogy ez a szöveg a Szász Pál birtokában levő bizalmas értesülés tudatában született, bár erre egy szó nyomra vezető célzás sincs. S az sem állapítható meg, hogy a kérdéses értesülésről a többiek tudtak-e, s ha igen, milyen mértékben.

Javaslatokat három pontba sűrítve adják át az elnöknek és veszik be az értekezlet jegyzőkönyvébe is:

„I. A Népközösség elnöke hívjon össze minden hónapban elnöki tanácsot, vagy ha ez legyőzhetetlen akadályokba ütköznék, ennek tagjaiból értekezletet, úgy azonban, hogy a meghívottak képviseljék a különböző vidékek magyarságát és magyar intézményeinket.

II. Jelenlevők köszönettel veszik az elnök írásbeli tájékoztatóit a sérelmi esetekről és az adminisztrációs ügyekről. Kifejezetten kérniök kell azonban, hogy elnök úr a dél-erdélyi magyarságot érintő politikai és elvi kérdésben az I. pontban megjelölt értekezlet előzetes meghallgatása nélkül nyilatkozatot ne tegyen, illetve akciót ne kezdeményezzen. Tartsa magára nézve kötelezőnek az elnöki tanács vagy az ezt helyettesítő értekezlet határozatát. Ezek alapján lefolytatott tárgyalási eredményeiről tájékoztassa az elnöki tanácsot.

III. Mivel számolni kell azzal, hogy a gyülekezési korlátozások és az ismert közlekedési nehézségek nem mindig teszik lehetővé az elnöki tanács vagy az ezt helyettesítő értekezlet idejében való megtartását, viszont az ügyek sürgőssége nem tűr halasztást, szükségesnek tartjuk tisztelettel indítványozni, hogy az elnöki tanács küldjön ki kebeléből egy 3—4 tagból álló bizottságot állandó jelleggel és az elnöki tanács jogkörével.”

Gyárfás Elemér — a jegyzőkönyv szerint — átveszi a

fenti írásos nyilatkozatot, megígéri, hogy a javaslatokat továbbítja az elnöki tanács tagjaihoz.

Nem válaszol azonban a javaslat II. pontjában megnyilatkozó bírálatra, ellenben közli, hogy „úgy a maga, valamint a magyar tagozatok (brassói, aradi, temesvári és dévai) vezetői és az ottani elnöki tanácsstagok nevében és megbízásából kijelenti, nem tartják *lehetségesnek* egy elnöki tanácsülés megtartását az utazási nehézségek, a gyülekezési tilalom és a sziguranca meg a rendőrség magatartása miatt. Ezért nem vállalkoznak arra, hogy egy ilyen gyűlésen megjelenjenek.

Közli továbbá azon álláspontját is, hogy nem tartják *szükségesnek* egy elnöki tanácsülés megtartását, mert úgy az általános helyzetben, mint a dél-erdélyi magyarság helyzetében nem állott be olyan változás, amely az eddigi kereteken túlmenő akció szükségességét indokolná.”

A jegyzőkönyv ezután beszámol arról, hogy a jelenlevők egyenként fenntartják és megérvelik álláspontjukat. Gyárfás Elemér megismétli, hogy „a mai körülmények között nem tartja *lehetségesnek* és *okvetlen szükségesnek* egy E.T.-ülés tartását”. (A kiemelések az eredeti okmány szerint.)

Az értekezlet tulajdonképpen tárgya ezzel voltaképpen ki is merült. Most már meg kell várni, amíg az elnöki tanács tagjai megnyilatkoznak a javaslatok kérdésében. Szót kért azonban Márton Áron püspök és három olyan, személyével kapcsolatos ügyet sorakoztat fel, amelyek mintegy bizonyosságai annak, hogy a Népközösség eddigi ilyen egyszemélyes vezetési módja mennyire nem vált be.

Az első ilyen kérdést a jegyzőkönyv olyan tömören fogalmazza meg, hogy ismertetése helyett rövidebbnek tartom az eredeti szöveg idézetét:

„Dr. Gyárfás Elemér országos elnök úr május 22-én, hétfőn adta át nekem a német tiszti bizottság elnökével, Kenschitzky ezredessel Brassóban f. év április 24-én dr. Györgybiró titkár jelenlétében a megbeszélésről készített feljegyzéseit. A feljegyzés 4. pontjában meglepődéssel olvastam, hogy elnök úr Kenschitzky ezredes előtt a tőlem nyert értesülésre hivatkozott, és sérelmezem, hogy ezt megtette engedélyem nélkül. Az esetet, amelyről hallo másból értesültem, az elnök úrnak tényleg említettem az

általános hangulat jellemzésére, de az elnök úr még távoli megjegyzéssel sem jelezte, sem akkor, sem később, habár két ízben is volt szerencsém találkozni vele, hogy a közölt hírt reám való hivatkozással felhasználni szándékozik, illetve felhasználta. Az országos elnök úrnak a népközösségi szervezet mindenben rendelkezésére áll, hogy értesítéseket szerezzen be és azokat ellenőriztesse. Az említett eset véleményem szerint semmiképpen sem tartozik azon ügyek közé, amelyeknél éppen reám kellett és szabadott volna hivatkozni.”

A második esetet sokkal hosszabban, részletekbe menően ismerteti a jegyzőkönyv, nyilván a püspök szavai nyomán. Kivonatolom a beszámolót: a püspök a Fogaras, Petroszény, Bojca és Brád környéki munkatáborok és az ott általa kiosztott ruhasegélyekről, illetve az ezek árának fedezetéről beszélt. A részletek mellőzésével csak az ismertetés lezáró részletéből idézem a jegyzőkönyv néhány mondatát, kihagyva itt is azokat a közbeeső részleteket, amelyek a teljes megértéshez nem föltétlenül szükségesek.

„A számla kiegyenlítésénél azonban, az elnök úrral való előzetes megállapodás és ígéret ellenére, olyan huzavona állott elő, amely ma sincs lezárva... Tehát az elnök úr felfogása szerint a január 11-i megállapodás értelmében feladott rendelésből fennálló hiány ma is az én terhemen szerepel... Hangsúlyoznom kell, hogy egyetlen beszerzést sem eszközöltem erre a célra a Gyárfás Elemér úr *előzetes* hozzájárulása nélkül, pénzt sem kértem, csak azt, hogy a hozzájárulásával feladott rendelések számláját egyenlítse ki... Az ügyvel kapcsolatosan sok kellemetlenségem volt, amit a szegény emberek érdekében szívesen vettem magamra, az elnök úr eljárása fölött azonban, a legnagyobb sajnálatomra, nem tudok napirendre térni!”

A harmadik esetre vonatkozó jegyzőkönyvi szöveget megint teljes egészében közlöm:

„Az országos elnök úr egy másik körözüvényében a harangok rekvirálásával kapcsolatos miniszteri rendelkezésre adott válaszat tévesen közölte, mire az elnök úrnak átadtam a miniszternek küldött válaszom szó szerinti szövegét, kérve, mivel a két közlés között lényeges kü-

lönbség van, hogy legközelebbi körlevelében a hibás közleményt helyesbítse. Erről a helyesbítésről nincs tudomásom.

Nem kívánom az elnök úr eljárásának indítóokait és céljait vizsgálni a sérelmezett esetekkel kapcsolatban. Bármi lett légyen az elnök úr igazi indítóoka, mivel bizonyos dolgok fölött nem tudok egyszerűen napirendre térni, kénytelen vagyok magamra nézve a következtetéseket levonni és — korábbi elhatározásomhoz visszatérve — a Népközösség munkájában való mindennemű kollaborációt magamtól elhárítani, egyrészt, hogy magamat a hasonló esetek kellemetlenségeitől, másrészt, hogy az országos elnök úrral a hasonló esetek megismétlődésével közötte és közöttem megismétlődhető súrlódásoktól megkíméljem. Ezt annál inkább óhajtom, mert a nehéz idők és nehéz helyzetünk parancsoló szükséggel megkövetelik, hogy népünk felelős vezetőinek egymás iránti kölcsönös bizalmát és önzetlen munkáját félreértések ne zavarják meg éppen azokban a napokban, amikor — következményeikben kiszámíthatatlan eshetőségek küszöbén — a zavartalan együttműködés leginkább szükséges.

Kérem, szíveskedjenek elhatározásomat és annak előbb ismertetett indoklását a jelen értekezletről felvett jegyzőkönyv megküldésével az elnöki tanács többi tagjaival is közölni, félreértések vagy magyarázatok elkerülése végett, annak hozzáadásával, hogy a népünk szolgálatából reám háruló részt vállalni és a magam területén és eszközeivel munkálni a jövőben is kötelességemnek ismerem.”

Gyárfás Elemér erre már „őszinte sajnálkozását fejezte ki” — a jegyzőkönyv szerint —, de „nem érzi magát hibásnak. Megnyugvására szolgál, hogy annyi feljegyzése közül, amelyeket a dél-erdélyi magyarság vezetőihez szétküldött, s amelyek mind személyes munkái, csak ennek az egynek egy része esik kifogásolás alá.”

Az értekező résztvevői tiltakoznak a kijelentés miatt. Sok kifogásuk lett volna, de mert nem tartottak gyűlést, erre nem volt mód. Az ilyen természetű írásokat nem volt tanácsos postára vagy küldöncre bízni.

Ezután Szász Pál fejezi ki az egész dél-erdélyi magyarság őszinte tiszteletét és ragaszkodását Márton Áron

iránt, s bár „nem tartja magára nézve megengedhetőnek, hogy megkísérelje a püspök urat személyes elhatározásában befolyásolni, mégis kéri, hogy bölcsessége és jó szíve találja meg útját-módját annak, hogy erkölcsi súlyával, személyes presztízsével s bölcs tanácsaival továbbra is segítse és támogassa az egész magyarságot küzdelmes élete egész terenumán”. Kérését az értekezlet minden tagja egyhangúan magáévá teszi.

Gyárfás Elemér megismételt sajnálkozásával zárja be az értekezletet. Bejelenti, hogy válaszát, álláspontját írásban akarja rögzíteni és megküldeni az elnöki tanács tagjainak.

A jegyzőkönyvet Szász Pál vezette, de aláírták gróf Haller István, Márton Áron és utólag azonosította magát a benne foglaltakkal Gál Miklós is, aki külföldi távolléte miatt maradt el az értekezletről.

A fenti jegyzőkönyvet az aláírók azzal a megjegyzéssel, hogy „Nagy Ferenc református püspökhelyettes úr külföldi távolléte miatt később adja aláírását”, egy hosszabb levél kíséretében tartják szükségesnek elküldeni Jakabffy Elemér dr. alelnöknek, az elnöki tanács tagjának. (Lehet, elküldték az elnöki tanács minden tagjának, de erről nem került elő dokumentum.) A Jakabffy Elemérhez 1944. jún. 8-i dátummal küldött levélből ugyancsak érdemes idézni egy részletet, mert újabb érvelés van benne amellet, hogy az elnöki tanács megtartására igenis szükség van.

„Alulírottak — írják a levélben — szükségesnek tartjuk az elnöki tanács ülésének megtartását még akkor is, ha az csak hatósági kiküldött jelenlétében volna lehetséges. Ez az eset azzal az előnnyel járna, hogy — megfelelő elővigyázatosság mellett — elmondhatnánk mindazt, amit a kormánnyal való elégtelen összeköttetés miatt most nem áll módunkban az illetékes kormánytényezők tudomására adni. Felfogásunk szerint hasznos volna, ha a kormány, ezen az úton legalább, határozott értesítéseket kapna népünk hangulatáról. A nyílt ülés mellett találnánk módot arra is, hogy magunk között bizalmas eszmecseriét folytathassunk és elgondolásainkat egységesen érvényesíthessük. Elkerülhetetlenül szükségesnek tartjuk ugyanis azt, hogy kifelé minden kérdésben egy-

séges állásponttal jelentkezzünk. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha az ilyen egységes elhatározásokat magunk között kialakíthatjuk.”

Ha a levél aláírói abban bíztak, hogy Jakabffy a tőlük kívánt hatással lesz Gyárfásra, akkor csalódtak. Nem találjuk nyomát, hogy szóban vagy írásban beleszólt volna a vitába a levél vétele után, de ha tett is valamilyen lépést, az semmit sem változtatott a Gyárfás álláspontján. Az országos elnök Dicsőszentmártonból 1944. május 27-i dátummal körlevelet küldött ki „Nagyméltóságú Márton Áron erdélyi püspök úrnak, Alba-Iulia—Gyulafehérvár, Méltóságos dr. Nagy Ferenc püspökhelyettes úrnak, Nagyenyed, gróf Haller István úrnak, Kerelőszentpál”. Az így címzett körlevél nagyon hivatalos hangon közli, hogy „a május 25-én Gáldtón tartott megbeszélés alkalmával velem közölt és írásban is átadott ama kívánságnak, hogy az elnöki tanácsot június 13-ra ülésre hívjam össze, sajnálatomra nem tehetek eleget”.

Az idő rövidségével érvel, illetve azzal, hogy nem áll módjában „biztosítani azokat a jogi és technikai előfeltételeket”, amelyek nélkül a meghívókat ki nem küldheti. Egyébként a tanácsülésre nincs is feltétlen szükség. „A javaslat 3. pontjában írt bizottság kreálása semmiképpen sem teszi a *tanácsülés* összehívását elengedhetetlenül szükségessé” — hangsúlyozta a levél.

Erre az újabb megtagadásra Nagyenyedről 1944. jún. 13-án dr. Gál Miklós, dr. Szász Pál s gróf Haller István aláírásával megy a válaszlevél „Méltóságos dr. Gyárfás Elemér úrnak, a romániai Magyar Népközösség elnökének, Nagyenyed” címmel.

Tehát Nagyenyedről megy a levél — Nagyenyedre!
De van ebben a levélben egyéb furcsaság is. Íme:

„Igen tisztelt Elnök úr!

Az 1944. május 15-én tartott értekezletről felvett jegyzőkönyvet és az ehhez csatolt kísérő levelet azzal mellékeljük, hogy ezeket egyidejűleg megküldtük az Elnöki Tanács igen tisztelt tagjainak is.

Vettük Elnök úr május 29-ről kelt hozzánk intézett levelét, amelyben közli, hogy jún. 23-ra az elnöki tanácsot *az idő rövidége miatt* [kiemelés az eredetiben] nem

állott módjában összehívni; közli továbbá azon egyéni véleményét, mely szerint nem lát olyan feladatot, mely testületi tanácskozást igényelne.

Minthogy alulírottak komoly mérlegelés után elengedhetetlen lelkiismereti kötelességünknek tartjuk, hogy népünk minden kérdésében a megosztott, de közösen viselt felelősséget vállaljuk, ma is teljes egészében fenntartjuk az értekezleten kifejtett és jegyzőkönyvbe foglalt álláspontunkat és az Elnöki Tanács összehívására vonatkozó kívánságunkat. Elnök úr elutasító magatartása folyományaképpen csak azért nem vonjuk le a természetes konzekvenciákat már most, mert úgy érezzük, tartozunk az Elnöki Tanács igen tisztelt tagjainak azzal, hogy véleményüket bevárjuk és megismerjük.

Viszont kötelességünknek tartjuk már most bejelenteni, hogy *Márton Áron Püspök úr Őexcellenciájával teljes szolidaritást vállalunk és viselünk* [kiemelés tőlem].

Fogadja Méltóságos Elnök Úr tiszteletünk kifejezését.

Nagyenyed, 1944. jún. 13.

dr. Gál Miklós

dr. Szász Pál

gróf Haller István”

Az egyre mérgesedő ügy következő levele Nagyenyedről megy Brassóba 1944. július 26-i keltezéssel. „Méltóságos dr. Gyárfás Elemér úrnak, a Magyar Népközö­ség elnöke” címmel. Ennek csak a lényegét közlöm; mellőzve a megszokott udvariassági szövegeket. Tehát:

„Tekintettel arra, hogy Méltóságod ismételten kifejtette azon álláspontját, hogy az Elnöki Tanács összehívását nem látja szükségesnek, valamint az Elnöki Tanács tagok véleményét velünk nem közölte, és az Elnöki Tanácsot össze nem hívta,

Tisztelettel tudomására hozzuk Méltóságodnak, hogy a felelősséget Méltóságoddal nem osztjuk, és Elnöki Tanács tagságunkról lemondunk.”

Aláírások: Gróf Haller István, dr. Szász Pál, dr. Gál Miklós.

Külön aláírással szolidaritását jelenti be az aláírókkal és Márton Áronnal Nagy Ferenc református püspök-helyettes.

Ebben a hosszúra nyúlt közéleti-politikai huzakodásban benne volnának egy vígjáték összes jellegzetességei, ha nem ilyen tragikus időben és tragikus körülmények között történék. Erre a tragikumra hívja fel a figyelmet Márton Áron utolsó megnyilatkozása az ügyben, egy címzés nélküli, de pontosan megállapíthatóan Jakabffy Elemérnek küldött levelében.

Jakabffy nagy tisztelője volt Márton Áronnak. Ennek ellenére — s noha a Népközösség egyik alelnöke is volt! — mégsem láttuk semmi megnyilatkozását eddig ebben az egyre jobban elmérgesedő ügyben. Pedig éreznie kellett, hogy minden nap késedelem növelheti a tragikus kifejlet lehetőségét, nemcsak magára a Népközösségre, hanem az egész dél-erdélyi magyar kisebbségre. Most aztán rá várt az a kínos feladat, hogy a nagy nyilvánosság elé tárja a Népközösség vezetőségének belső meghasonlását — a Népközösség hivatalos lapjában, a Déli Hírlapban. Maga Márton Áron kérte fel erre egy Gyulafehérvár, 1944. aug. 17-i keltezésű levélben:

„Mélyen tisztelt Barátom!

Mellékelten tisztelettel megküldöm a dr. Gyárfás által Töletek kért és kapott nyilatkozatokra adott válaszomat. Sok keserűség van benne. A nyilatkozatokat olvasva kibuggyant belőlem. Azt hiszem, ha alkalmunk lett volna előzetesen találkozni, szándékainkat tisztábban láttatok volna.

Az urak megbízásából tisztelettel megküldöm azt a nyilatkozatot, mellyel a gáldtői javaslat szerzői az elnöki tanácstagságról való lemondásukat a magyar közönség tudomására kívánják hozni. Tiszteletteljes kérésük az, szíveskedjél ennek a Dél Hírlapban való közzétételére vonatkozólag lehetőleg sürgősen intézkedni. Az elnök úr magatartása után nemcsak a lemondást, hanem a közönség tájékoztatását is szükségesnek látják.

Az urak mindenképpen szerettek volna Veled találkozni. Tervezik, hogy jövő héten felkeresnek, de sajnos a körülmények miatt ez nem bizonyos.

Fogadd igaz tiszteletem nyilvánítását, mellyel vagyok

őszinte barátod:
Márton Áron”

A levélnek melléklete is van. Az a „válasz”, amelyben „sok keserűség van”, amely a „nyilatkozatokat olvasva kibuggyant” belőle, s amely a püspök drámai megnyilatkozását-ítéletét tartalmazza az egész ügygel kapcsolatban. Márton Áron címet is adott ennek a „mellékletnek”. *„Válasz a májas 25-i gáldtői javaslatra dr. Gyárfás Elemér népközösségi elnök által az elnöki tanács tagjaitól bekért nyilatkozatra”.*

Jakabffy is azok közé tartozott, akik nyilatkozatot adtak Gyárfásnak. A püspök alábbi válasza tehát neki személy szerint is szól:

„F. é. aug. 9-én vettem dr. Gyárfás Elemér népközösségi elnök úr aug. 2-áról keltezett levelét, és ahhoz csatoltam: 1. az elnök úr észrevételeit az 1944. május 25-én Gáldtőn felvett jegyzőkönyvre, valamint 2. másolatban a megkérdezett urak válaszait a május 25-i gáldtői javaslatra.

Az elnök úr levelére és észrevételeire külön válaszoltam.

Az elnöki tanács kérdésével nem volt szándékomban foglalkozni, az a látás- és gondolkozásmód azonban, amely az elnök által bekért s nekem másolatban megküldött nyilatkozatokból elem tárult, annyira impresszionált, hogy úgy érzem, mulasztást követnék el, ha szó nélkül hagynám.

A nyilatkozatok többsége — úgy látszik, az elnök úr által feltett kérdéseknek megfelelően — kijelenti:

1. hogy az összejövétel esetleges kockázatait nem vállalja,

2. hogy megbeszélésre és megoldásra váró sürgős problémát nem lát,

3. egyesek külön az elnök urat bizalmukról biztosítják.

Ehhez a három ponthoz kívánok hozzászólni, sorrendben visszafelé.

1

Az urak az elnök urat bizalmukról biztosítják.

A május 25-i gáldtői jegyzőkönyvet aláíró urak hús-vét táján felkerestek, és véleményem megkérdezése után

arra kértek, támogassam kívánságukat az elnök úrnál, hogy az elnöki tanácsot (vagy ezzel egyenértékű értekezletet) hívja össze. Mivel indoklásukat és az elnöki tanács (vagy értekezlet) összehívását időszerűnek láttam magam is, a közvetítést vállaltam.

Három ízben beszéltem az elnök úrral a kérdésről. A két első beszélgetés alkalmával határozottan elutasította a tervet, a harmadik alkalommal — hangsúlyozott feltételelességgel — némi hajlandóságot mutatott. Ekkor vetődött fel a május 25-i dátum is, szintén mint feltételes időpont, mert az elnök úr akkor is megismételte, hogy végleges elhatározását május 22-én fogja velem közölni. Minderről az urakat tájékoztattam. Május 22-én Kolozsvárról visszatérve találkoztam megbeszélés szerint az elnök úrral.

Tudomására hoztam, hogy kolozsvári, feltűnést keltett beszédemmel távolról sem szeretnék senkit is kellemetlen helyzetbe hozni, s ezért bármennyire szívesen látnám az urakat, kérném, ne nálam jöjjenek össze. Az elnök úr azt válaszolta, hogy az elnöki tanács tagjait május 25-re úgysem tudná összehozni, de Temesvár—Aradról legalább két urat magával hoz Gáldtőre.

Hogy az elnök úr ezekben az időkben az elnöki tanács összehívását szorgalmazó urak szándékáról a nyilatkozatokat adó urak előtt mit mondott, arról nincs tudomásunk.

Az összehívást szorgalmazó urak előttem ismételten hangsúlyozták, s én ezen kijelentések alapján az elnök úrral közöltem, hogy az urak az elnöki tanácsot az ő összehívására és vele akarják: sem személye, sem elnöksége ellen kifogást felhozni nem szándékoznak, mert a vezetőség egységének hangsúlyozását kifelé és befelé egyaránt ma súlyosabb kötelességnek látják, mint bármikor.

Azóta a helyzet megváltozott. A gáldtői értekezlet urai az elnök úr magatartásából azóta levonták a logikus következtetést, s felelősségük tudatában az elnöki tanács tagyságról lemondtak. A bizalmi nyilatkozatok tehát az így kiesett bizalom pótlására — ha elégségesek — pontosan érkeztek.

Az urak megbeszélésre és megoldásra váró sürgős problémát nem látják.

Az ország, melynek függvényeként tekintjük magunkat, amelytől mindent, sorsunk alakítását is várjuk, német megszállás alatt a legsúlyosabb problémákkal küzd. Kormánya külpolitikában elszigetelve, belpolitikában a szociális, társadalmi, gazdasági súlyos feladatok és a közvetlenül veszélyeztetett határok védelmének nagy felelőssége alatt roskadozik. Az ország népe pénz- és béradóval teherbírása szélső határáig megterhelve, a háborús viszonyok bomlasztó hatásának és a politikai és társadalmi ellentétek feszültségének kitéve, meghasadt lélekkel, aggodalmak között közeledik a háború döntő szakasza felé.

Földünk, Dél-Erdély, ahol élünk, német, orosz, angol-szász megszállás vagy forradalom vagy hadszíntérre válás eshetőségeinek és veszélyeinek a zónájában fekszik.

Népünk, a dél-erdélyi nép, melynek állítólag vezetői vagyunk, elfáradtan hordozza a kisebbségi élet és a háborús szolgáltatások meghatványozott terheit. A férfiak-távól vannak, egy részük a munkatáborok ínséges helyein sínylődik, s a többi az állandó nyugtalanítások alanya. S a szétzilált töredék és fogyó nép között napról napra nő a szegénység, nő az elkeseredés, és egyre szorgalmasabban dolgoznak a forradalom szálláscsinálói.

És vezetői azt mondják, hogy nincs semmi sürgős megbeszélési- és cselekednivalójuk!

Az élethalálharcban, ami most dúl, nagy népek is aggódnak jövő sorsuk miatt. A kis népek pedig a felkorbácsolt tengeren lélekszakadva keresik a deszkadarábot, amelyben megkapaszkodhatnak. Minden nép és néptöredék vezetői emberfeletti erőfeszítésekkel terveznek, mozgósítják az erőket, összeköttetéseket keresnek, hogy menteni tudják, ami még menthető. S a dél-erdélyi magyarság vezetői azt hiszik, hogy sorsukat a saját erőfeszítéseik hozzáadása nélkül, mások fogják jobbra fordítani!

Magánvállalatok, gazdasági érdekeltségek, magánosok készülnek fel a háborút lezáró és az azt követő időkre.

S a több százezres dél-erdélyi magyarság vezetői, több százezer élet és érték felelős gondozói nem látnak ilyen feladatot?

3

Az urak az összejövetel esetleges kockázatát nem vállalják.

Miért?

Mert afölött nem lehet vitatkozni, hogy ha kiérlelt kérdésekben és kevésbé sürgető időkben lehet is külön tanácskozni és levelezni, a problémáknak abból a kusza tömegéből, mellyel a dél-erdélyi magyar vezetőség ma szemben áll, csak személyes találkozás árán lehet tervet kovácsolni, célokat, feladatokat kitűzni és — ha idő lenne — meglevelezésre előkészíteni.

És az is kézenfekvő, hogy ha az elnök körútjában az útjába esőkkel megbeszélést folytat, nem egyenértékű azazal a megbeszéléssel, ahol gondolatok kicserélésével, meg-látások egybevetésével, viták és mérlegelések hevében kell kialakítani a terveket, meghatározni a tennivalókat, s a tennivalók, megfogalmazott tervek végrehajtására ki-ozstani a munkát, szerepeket.

Népünk a szenvedések, megaláztatások és vesztesé-gek minden skáláját végigjárta. Sorsából, hogy végleg beteljesedjék, még csak az hiányzik, hogy sorokban, nyíltan vigyék géppuskák elé. Ha ezen a fájdalmas úton nem láttak olyan magyar szenvedést, amelyért a nagy koc-kázatokat is kötelesség lett volna vállalni, minek kell még jönnie, hogy a vezetőket elszántságra feltűzelje?

Kis emberek, a végrehajtó közegek is, magánosok men-tek börtönbe fajuk ügyéért, a szenvedő testvérük mel-lett való bátor kiállásért. Ültek börtönben horvát, len-gyel, cseh, ukrán, szudétanémet kisebbségi vezetők is. Igaz, egyesek rámentek erre a kiállásra, de hősi példá-jukkal hatalom lettek a hatalommal szemben, s a lel-ket népükben ezzel tartották meg.

Mi a lelkesítő példáért forduljunk a román kisebb-ségi vezetőkhez?

Ha az urak ezekben a sürgető napokban nem látnak feladatokat, és egy összejövetel jelentéktelen kockáza-

tai miatt nyilatkozatokban aggódnak: mikorra tartogatják hát magukat?!

Akkorra, amikor a nép nem lesz: vagy ha lesz, más zászlók alatt sorakozik?

Azt kell hinnem, hogy az urakat valaki megtevesztette.

Vagy pedig valóban úgy látják és ítélik meg a helyzetet, ahogy írják. Egyforma baj mind a kettő.

*

Leveletem magyar szándék diktálta, és sérteni nem akartam senkit.

Gyulafehérvár, 1944. aug. 12.
Márton

n Áron

püspök

Márton Áron fenti levelét olvastuk, tartalmától és szellemétől áthatva kijelentjük, hogy vele mindenben teljesen egyetértünk.

Gyulafehérvár, aug. 16.

Nagy Ferenc ref. püspökhelyettes, dr. Szász Pál EM-GE elnök, dr. Gál Miklós unit. főgondnok, Haller István Hangya-elnök.”

Hogyan fogadta Jakabffy Elemér Márton Áron drámai hangú levelét?

Emlékiratának ezekről a hetekről beszámoló részlete szerint — amelyhez ugyancsak Molnár Gusztáv révén jutottam hozzá — nem vette túlságosan szívére püspöke szenvedélyes kifakadásait. Erősen földbirtokosi világszemlélete mellett, amelyről emlékirata is tanúskodik, szinte természetesnek tartom, hogy inkább az aggályos közéleti ember gondjait váltotta ki belőle, mint azokat az érzelmi viharzásokat, amelyeket az adott tragikus történelmi körülmények felsorakoztatásával a püspök kiváltani igyekezett. Bevallom, nekem rokonszenvesebb a szenvedélyes történelmi felelősségérzet, mint az a földbirtokosi világszemléletből fakadó rideg tárgyilagosság, amely a „higgadt hivatalnokot” tolta előtérbe a közéleti szerepet vállaló Jakabffyból. Elfogultságom a földbirtokossal szemben arra figyelmeztet, hogy az emlékirat történelmi-politikai fejtegetéseinek elemzésére nem érzem magam elég illetékesnek. Jakabffy történelmi értékíté-

leteinek elbírálására is a magaménál nagyobb ilyen irányú felkészültséget tartok szükségesnek. Ennek okából Jakabffy emlékiratát csak annyiban használom fel, amennyiben a benne felemlített események a maguk tárgyiaságában kiegészítik, pontosabbá teszik az én korabeli emlékeimet.

Ilyen célt szolgál, s egyben Jakabffynak a mi „nagy kérdéseinkhez” való tárgyilagos, vagy inkább érzelmektől mentes hozzáállását érzékelteti az emlékiratból vett alábbi idézet:

„A nyár elején [1944] két nehéz ügy foglalkoztatott. Groza Péternek, az Ekésfront elnökének Gyárfáshoz jutott emlékiratára szerkesztendő válasz; és a Magyar Népközösség kebelében felmerült súlyos ellentétek lehető áthidalása.”

Eszerint tehát Petru Groza nem Jakabffyhoz, hanem egyenesen a Magyar Népközösség elnökéhez fordult emlékiratával, de Gyárfás nem vállalkozott a Grozától felvetett kérdés mérlegelésére, hanem Jakabffyhoz továbbította az emlékiratot. Jakabffy alaposan foglalkozott Groza javaslatával, elvben örömmel üdvözölte azt, a gyakorlati megvalósításra javasolt módszert azonban helytelenítette, s ezt levélben vagy levelekben írta meg, illetve fejtette ki Gyárfás Elemérnek. „Gyárfás leveleimet Grozához juttatta — írja a továbbiakban Jakabffy. — Ő erről Szász Pálnak is említést tett, de választ már nem adott. Az események őt [Grozát] rohamosan tolták balfelé, a velünk való kapcsolat fenntartását már fölöslegesnek, sőt károsnak ítéltette, és amit nálunk kerestt, azt megtalálta a MADOSZ-ban, a Magyar Dolgozók Szövetségében...”

A fogalmazás nem világos, de leginkább mégis az vehető ki belőle, hogy Jakabffy fejtegetését Gyárfás már el sem juttatta Grozához, mert — már fölöslegesnek tartotta Groza balfelé tolodása miatt.

Az a gondolat fel sem merült — ezek szerint sem Jakabffyban, sem Gyárfásban —, hogy a Népközösség is kapcsolatot keressen a MADOSZ-szal s azon keresztül Grozával, amire talán megvolt a hajlandóság a Népközösség „lázadóiban”; különösen, hogy a kezdeményezés Grozától indult ki.

Jakabffy a Népközösség elnöki tanácsának összehívá-

sáért folyó elkeseredett küzdelemben is csak személyi el-
lentetet látott, amelyet neki kellene elhárítani.

„Sohasem tudtam meg valódi okát annak az ellen-
szenvnek, amellyel Márton Áron püspök Gyárfás Ele-
mérrel szemben viseltetett — írja kéziratban levő em-
lékiratában. — Gyárfás a katolikus Egyháztanács (Sta-
tus) elnöke lévén, vele egyházi téren is szoros együtt-
működésre voltak utalva, miként a nemzet szolgálatában
is. Gyárfás előttem mindig a legnagyobb tisztelettel be-
szélt Márton Áronról, és a püspök sem panaszkodott
Gyárfásra, mégis éreznem kellett, hogy közöttük a viszony
egyre feszültebbé vált. Az eszmei különbséget közöttük
könnyen megállapíthattam. Gyárfás, noha szorgalmasan
gyónt és áldozott, a felebaráti szeretet parancsát nem kö-
vette kellőképpen a közéletben. A náciizsellel brutalitá-
sait határozottan és nyíltan el nem ítélte, ő — hogy úgy
mondjam — az árral úszott, Márton Áron ellenben a
nyilvános elítéléstől nem tartózkodott. 1944 tavaszának
végén, amikor a kolozsvári Szent Mihály-templomban
papokat szentelt, a szószékről gyönyörűen felépített be-
szédében kárhóztatta azok eljárását, akik vallásuk, nem-
zetiségük vagy fajiságuk miatt ártatlan embereket üldöz-
nek, irántuk a felebaráti szeretetet nem gyakorolják. Be-
széde szövegét a kolozsvári sajtó rendelkezésére bocsáj-
totta, de a Sztójay kormány megyei közegei a közlést
megtiltották.”

Jakabffy tehát az „eszmei különbséget” Márton Áron
és Gyárfás között „könnyen” megállapította, mégis az
elnöki tanács összehívása vagy mellőzése körüli elkese-
redett harc okát hajlandó volt kicsinyes személyi fél-
tékenykedéssé jelentékteleníteni:

„...mi a Bánságban, Aradon, Brassóban inkább a
Szász Pál által vezetett személyes hajszának ítéltük e
kívánságot (az elnöki tanács összehívását), hiszen tud-
tuk, hogy Szászt nagyon bántotta, hogy Budapest Dél-
Erdély magyarságának politikai vezetését nem reá. ha-
nem Gyárfásra bízta, és ez ellen éppen olyan aknamun-
kát folytatott, mint 1940 előtt Bethlen György ellen.”

És ebből a kicsinyes emberi gyanakvásból a püspök
drámai levele sem ébresztette a történelmi valóságra!
1944 végén, amikor már ujjal lehetett rámutatni az olyan

emberre, aki még hitt a német győzelemben, s amikor a tömegek béke utáni áhítózása minden más szempont fölött uralkodóvá vált...

Jakabffyban igen gyenge volt a történelmi érzék.

Csoda-e hát, ha az elnöki tanács összehívását nem támogatta, ha Márton Áron általa is csodált híres kolozsvári beszédében nem látta meg a politikumot, csak a főpap erkölcsi magatartását? Nyilván azért nem tartotta fontosnak annak a három-négy tagú bizottságnak a megalakítását sem, amely sürgős esetekben az elnöki tanács helyében és nevében cselekedhetett volna. Pedig ez a bizottság talán idejében megtalálhatta volna a kapcsolatot Grozával és a MADOSZ-szal, idejében nyilatkozhatott volna az augusztus 23-i nagy történelmi fordulat mellett, megelőzve ezzel a Maniu-féle reakció, a Maniu-féle közigazgatási szervezet, a Maniu-féle gárdisták magyarijesztő, kiüldözési garázdálkodásait.

S megelőzve azt is, hogy közel egy éven át a dél-erdélyi Magyar Népközösség szervezeteit is azonosítsák a faszizmus gyűlölt támogatóival, elvakult híveivel vagy legalábbis a német népközösség korábban öntelten elbizakodott, ellenszenvesen gögös — de már a bűnbánat útjait járó — szervezeteivel.

Nem közölte Jakabffy — mert nem érzékelte azonnali történelmi szükségességét — azt a nyilatkozatot sem, amelyet Márton Áron leveléhez csatoltan a futár útján kapott meg Temesváron 1944. aug. 22-én. Ez a nyilatkozat tartalmazta a Gyárfás Elemér politikáját helytelenítő elnöki tanácstagok lemondását, s Márton Áron is kérte, hogy azonnal közöltesse a Déli Hírlapban. Ez is kedvező hatással lehetett volna az adott helyzetben a dél-erdélyi magyarság helyzetére. Igen ám, de Jakabffy megint nem értette meg az azonnali cselekvés politikai jelentőségét.

„A nyilatkozat közzététele — állapítja meg emlékiratában — a Magyar Népközösség kebelében dúló ellentéteket nyilvánosságra hozta volna.”

Nem értette meg, hogy hiszen éppen ennek lehetett volna jelentősége — politikailag. A nyilatkozaton öt aláírás volt!

„A levél vétele után — írja tovább emlékiratában —

azonnal átkérettem Aradról a Népközösség országos főtitkárát, Parecz Györgyöt. Augusztus 23-án délelőtt adtam át neki Márton Áron levelét és a csatolt nyilatkozatot azzal, utazzék haladéktalanul Borzásra Gyárfáshoz, mutassa be az iratokat, és közölje vele: határozott választ kérek: tétessem-e közzé a nyilatkozatot, vagy sem. Amennyiben ez ellen nem tiltakozik, közzétételem.

Parecz 24-én már útnak nem indulhatott az előző este bekövetkezett nagy fordulat után, hanem rövidesen, mint valamennyien, Márton Áron kivételével, lágerbe került.”

Így a lemondás sem történt meg a nyilvánosság előtt.

Aminthogy nem történt meg semmi, amiért május 25-e óta olyan makacs és elkeseredett harc folyt.

Ezért nevezem ezt az egész szerencsétlen epizódot *történelmi üresjáratnak*.

S ebben Jakabffynak igen sok része volt. Egyszerűen nem érezte még a történelmi sürgősséget sem, ami ügy benne volt már az eseményekben, mint viharfelhőkben a villámcsapás.

Bizonyosságát adta ennek azzal is, hogy némi sajnálkozással — de lebecsülő gúnnyal is, fájdalmas csalódással — de lenéző ítékezéssel is illeti emlékiratában alelnökét és helyettesét, dr. Takács Lajost, akiben megvolt az, ami belőle hiányzott: a politikai helyzet gyors felismerése és az azonnali cselekvési készség.

Először, mindenki mást megelőzve hívta fel a figyelmet a Magyar Népközösség részéről egy, a MADOSZ-hoz intézett átiratában:

„A fasiszmus rejtett erői igyekeznek a magyar népet a hitlerizmus és az irredentizmus vádjával bepiszkítani. Ezzel ugyanolyan sorsot szánnak neki, mint amilyen a fasiszmus megszállottaira vár. Minden személyi és pártérdeken felüli és elsőrendű feladatunknak ismerjük, hogy népünk feje felől a veszedelem gomolygó felhőit elhajtjuk, és ezen igazságtalan vádak alól tisztázzuk...”

Ezzel az átirattal kezdődött meg a küzdelem a MADOSZ-on át Petru Groza, majd a kommunista párt segítségével a Maniu-gárdisták garázdálkodásai, a földvári haláltábor és a különféle légerekbe zárt kétezer magyar értelmiségi — s köztük sok ártatlan leánygyermek — elemésztése ellen.

KÖRÖS-KÖRÜL DRÓTKERÍTÉS

Első levelezőlapom Tîrgu Jiuból 1944. szeptember 24-én indult útnak Nagyenyedre, búcsú nélkül otthagytott enyéimhez. Sok mindent kiolvasok én ma ebből a csupa egyszerű és rövid tömondatból álló híradásból. (Feleségem a lágerből küldött összes levelezőlapjaimat gondosan megőrizte.) Legelőször is azt, hogy a „*hosszú utazás ellenére is elég jól vagyok és egészséges*”. Az út időbeni hosszúságát megállapíthatják abból, hogy *pénteken* értünk csak célba. A 24-ike pedig vasárnapra esett, mert vasárnap volt a láger engedélyezett levelezési napja, amint ezt is megírtam a rövid tömondatok egyikében. Nem késlekedtem hát, nyomban írtam, ahogy lehetett.

De megállapíthatom ebből az első levelezőlapból most azt is, hogy bizony *küszködve* fogalmaztam én akkor románul. És *figyelmes* akartam lenni a feleségemhez. Ezért vannak az igen rövid, egyszerű tömondatok. Nem tudtam én románul hosszú, összetett mondatokat szerkeszteni. Hát hiszen kérhettem volna segítséget Nagy Mikitől hosszabb, összetett román mondatok meg szerkesztéséhez, amelyek tán jobban kielégítik a cenzúrázó tiszt szépérzékét, de akkor meg a feleségemnek gyűjtöm meg a baját, mert az ilyen mondatokat ő is csak segítséggel tudná megfejtetni. Az egyszerű, rövid tömondatokkal viszont egyedül is megbirkózik. Mint például: *Eu sunt cu prieteni la grupa I*. Az első grupa megjelölés ugyan a címzéshez igényeltetik, de a vasúti első osztály képzetét is sugallja, vagyis azt, hogy a legjobb helyen kaptam elhelyezést, lakást. S nem is tévesztem meg túlságosan, ha így érti, mert az első grupában valóban csak a diplomás embereket helyezték el. Egy-egy kis szobába négyet, emeletes ágyakban: kettő a „földszinten”, kettő az „emeleten”. Abból pedig, hogy a barátaimmal vagyok együtt, már azt is tudtam: kiszámíthatja, hogy kikkel. Nagy Mikivel, Müller Bubival. A negyedik pedig csak

Müller bácsi lehet. Nem szakíthatják el a fiút az öreg, segítségére szoruló édesapjától!

Nem árulkodnak viszont a rövid mondatok a hosszú utazás kalandjairól, nehézségeiről. Ezeknek a leírása ugyanis nem fért volna el rövid tömondatokban. Ellenkezőleg, olyan bonyolult mondatok szerkesztését kívánta volna meg, hogy még Nagy Miki sem tudta volna megoldani javítgatások, kihuzigálások nélkül. Akkor meg eldobják a levelet, mert javítás még lehet benne, de kihuzigálás már nem, mert akkor töprengeni kezd a címzett, hogy: vajon mit *húzhatott ki a cenzor?*

De hát én nem is akartam írni magáról az utazásról, mert nem felizgatni, rémítgetni akartam őket, hanem megnyugtanni, hogy nincs okuk az aggodalomra. Ennek pedig éppen az ellenkezőjét érném el, ha csak megemlítem is, hogy Brassóban például egy német repülőtámadást éltünk át az állomáson. Sok vonat érkezett be oda és indult onnan, jórészt katonai jellegű vagy rendeltetésű. A mi vagonunk, amelyben vagy negyvenen szorongtunk, olyan jelentéktelen volt a többi mellett, hogy félretolták egy mellékvágányra. Majd felszedi egy megfelelő irányba induló teher- vagy személyvonat, ha hiányzik éppen annyicska teher még a mozdony mögül, amennyit mi jelenthettünk. Az igazat megvallva örvendtünk is, bosszankodtunk is a mellőzés miatt. Örvendtünk, mert ha állt a vagonunk, kiszedhettük egymás vékonyából a könyökeinket, lehullathattuk hátunkról az éppen rátehenkedőt, kiegyenesíthettük összeroggyant derekunkat, kinyújthattuk elzsibbadt lábunkat. Másrészt bosszankodtunk, hogy több ideig kell majd nyomorognunk abban a fapadokkal tele személykocsiban (mennyivel jobban elférnénk egy tiszta üres marhavagonban!), jaj, mikor is érkezünk meg már a lágerbe, ahol legalább kinek-kinek meglesz a maga vacka... Brassóban még a vagonból való kimozdulás öröménél tartottunk, amikor búgni kezdtek a szirénák és ugatni a légelhárító ágyúk. Aztán sikoltozni kezdett felettünk vagy négy zuhanórepülőgép, pattogtak a vagonokon a gépfegyvergolyók. S a mi vagonunk majdnem egyedül állott egy mellékvágányon. Én éppen a kocsi bejárati tornácán nyújtózkodtam ki magamból a zsibbadást, de úgy megijedtem, hogy lehullottak a

karjaim, s bebújtam volna egy egérlyukba, ha akkorácska lettem volna, mint egy egér. De sokkal nagyobb voltam, s így arra villant az eszem, hogy hamar leszökjek és bújjak a vagon alá. Ám mellettem állott s bár izgatottan kapkodott kezeivel támaszték után, mégiscsak *állott*, nem futott semerre a mi egyik kísérő rendőrünk. Elszégyelltem magam, s megmerevítettem ugrásra rángatózó lábam. De már oldódott is a félelmünk, mert a támadó gépek elhúztak nyugat felé.

Hát ezt igazán csak rémítgető szándékkal lehetett volna megemlíteni egy rövid mondatokkal megtöltött levelezőlapon!

Másik kalandunkat *csak megemlíteni* egyszerűen nem is lehetett. Valamennyire hű leírása is egész levelet, mégpedig vastagot igényelt volna. Egy ilyen levél tán kiválthatta volna az akkori olvasóból is azt a fanyar mosolyt, amely végigrángott a mi arcunkon is a jelenet láttán. Mint mikor éhes vándor jól megért kökényszilvába harap — s bár elhúzza a száját —, bekapja mindjárt a második, harmadik szemet is.

Nem hiszem, hogy ekkor bármelyikünk is megpróbált volna valamilyen formában bár jelzést adni erről a jelenetről a hetenként engedélyezett levelezőlapon. Most, akik még élünk — felújítva emlékezetünkben az emlékezetes történetet — már szabadabban mosolyoghatunk rajtuk. De azért én ma is érzem mosolyunkban a kökény fanyarságát.

Brassóban egy Fogaras felé induló vegyes vonathoz kapcsolták a mi kocsinkat. S hamarabb, mint vártuk. Talán azért volt a nagy sietség, hogy minél több kocsi eltávolítsanak a támadásnak kitett állomásra. Elindulás után ugyanis egy egész kis állomáson vesztegeltünk órákig. Nem az egész vonat, csak a mi árva kocsink. Éjszaka azonban újra belegyömöszöltek, úgy látszik, valamelyik éjszaka áthaladó vonat visz tovább. Próbálgattuk is mi az alvást kínlódva-nyöszörögve reggelig, amikor arra rezzentünk fel, hogy újra csak állunk. Vajon hol hullattak el megint? Kint egy nagyobbacska őrházféleség s előtte két sínpár látszott, eléggé tágas peronnal. Faluféleség csak jóval távolabb. Lehet, annak az elég nagy falunak az alkalmi állomása ez, ahol csak az

ilyen vegyes vonatok állanak meg a szükséglet szerint. De két sínpár is futott keresztül a peronon, hogy el is kerülhessék-keresztezhesék egymást az elhaladó vonatok.

Kilódultunk a kocsiból, mert minden jel arra vallott, hogy ellenvonatra várunk. S akkor vettük észre, hogy valóban „szükség szerint” állott meg itt a vonatunk. A peron közepén egy német tiszt állott, s elég távolságra tőle, de a vonathoz azért közel, mindenfelé az árkokban, de még a vasúti töltés oldalában is, ott végezték gyors szükségletüket a — katonái. Aztán láttuk, hogy az egyik kinyitott ajtajú marhaszállító vagonba szállingóztak vissza egyesek; mások, de már nem sietve, onnan ugráltak ki. Azoknak, akik elsőnek ugráltak ki, igen sürgős lehetett, azért lepték el a csak valamennyire is takart helyeket olyan csoportosan. (Mindenfélé fehér emberi feneknek látszottak.) Könnyű volt kitalálni, hogy német hadifoglyok ezek, a bukaresti harcokban kerülhettek kézre, most alighanem Szebenbe viszik őket. Úgy látszik, sokáig hozták a csukott kocsiban. Most először a tisztjüket engedték ki, aztán az ő felelőségére a katonáit, mert mindössze három fegyveres örök volt, aki a tiszttől jobbra és balra félkörösen fogta át tekintetével a terepet. Én elég tapintatlanul a tiszt közelébe mentem csodálátni. Fiatal ember volt, azért látszott borotválnak gyűrött, álmos arca. Gyűrött volt a ruházata is, de azért feszesen simult fényes csizmájába előírásosan szabott zöldesszürke bricseszadrágja. S nyakig feszesre gombolta a zubbonyát is, amelynek paroliján — ó, borzalom! — világosan kivehető volt egy nagy, kövéren fehérítő és felfelé, csupasz nyakára gyalogló ruhatetű. Most szedhette fel a vagonban, s nem vehette még észre egyetlen katonája sem, hogy figyelmeztesse: kellemetlen vendége azon igyekszik, hogy jobb, rejtettebb helyet keressen magának a testén! Úgy megrökönyödtem, hogy valósággal odatapadt tekintetem a fehérén mozgó pontra. Észrevette, de honnan találhatta volna ki, hogy mit jelenthet az én kissé riadt, kissé undorodó tekintetem? Boszszúsan fordított hátat, és sürgetni kezdte katonáit, akik — valami furcsa szeméreméretből tán? — háttal guggoltak feléje és a peron felé!

S én nemcsak azért nem szóltam, mert nem tudtam volna németül megmondani, hogy mi mászik a gallérján. Szégyelltem volna, hogy éppen tőlem tudja meg, milyen oda egyáltalában nem illő dolog tartózkodik az ő gögös tisztí paroliján.

De nagyon is ideje volt már, hogy megsürgesse s ezzel egy tán az ő tetűjénél is nagyobb szégyenkezéstől megkímélje a katonáit. Hallatszott már egy Fogaras felől közeledő vonat zaja. Személyvonat lehet az, s rajta bizonyára női utasok is. Igyekeztek is a katonák, de nem eléggé. Arra még futotta a fürgeségükből, hogy elkerüljék azt, aminek a veszedelmétől ők is tartottak, de nem tudtak, nem tudhattak arról a nem várt meglepetésről, amely az esetleges női utasoktól függetlenül várt rájuk. Az érkező vonat egyes szerelvényében ugyanis volt egy pontosan olyan marhavagon, amilyen az övék, csak éppen örök nélkül. Nyitott ajtajából szalmán üldögélő emberek lógatták ki meztelen lábaikat. Egyenruhaféleség volt rajtuk is, de igen elnyűtt, s a többségén csak nadrág. Mi hamar rájöttünk, hogy orosz hadifoglyok azok, akik most felszabadulván, Fogaras környéki táborukból tartanak hazafelé. Vasútépítésnél dolgoztatták őket, s híre járt, hogy nyomorúságos ellátásuk miatt minden felesleges dolgukat elcserélgették a környékbeli paraszttal — élelemre. Nagyon keveset utaltak ki nekik az ellátásukra, s még abból a kevésből is „elkezelt” valamennyit az a táborparancsnokság, amely vigyázott rájuk. Élelemre cseréltek hát mindent, amit nélkülözhetnek. S nyáron mit nélkülözhetnek a legkönnyebben? A lábbelit és a zubbonyt.

A vagonukba visszaigyekvő németek azonban nem tudták azt, amit mi, s azért nem ismerték fel mindjárt az oroszokat. Nem volt már idejük magukra csukni az ajtót. Nem siettek ezzel gyanútlan öreik sem. A szemfüles oroszok az utolsó német katonákkal együtt nyomultak be a vagonba. Hamarosan hangos kiabálás, suppanások, recsegés-ropogás, dulakodás zaja hallatszott ki a kocsiból.

Minket a három román fegyveres katona visszaparancsolt a mi vasúti kocsinkba, aztán állást foglalt félkörben a németek vagonja előtt. Percek is alig teltek, már megjelent az első orosz a megostromolt vagon ajtajában,

s elégedett arccal ugrott a földre. Egy pár csizmát ölelt a mellére fél karjával. Aztán egy másik is jött a maga zsákmányával, egy zubbonnal. Az utána következő egy bőr oldaltáskát kapcsolgatott beszálláskor. A legtöbbször azonban csizma volt. Közeleg már a tél, csizmára lesz a legnagyobb szükség! Aztán mindjárt ott a vagonjuk előtt próbálgatni kezdték a csizmákat, és cserélgetni aszerint, hogy melyiknek melyik talál jobban a lábára.

A román katonák adták az érdektelent, de ki-kitört némelyikből a helyeslés is, ha valamelyik csizma vitathatatlanul megtalálta a maga gazdáját.

Mi is az oroszok mellett éreztünk.

— Eleget feszítettek bennük a németek. Jusson most belőlük a szegény mezítlábás oroszoknak is!

— Igen, de mi lesz — aggodalmaskodott valamelyik közülünk —, ha az oroszoknak eszébe jut a mi terhünkre is kiegészíteni ruhatárukat? Ahogyan nézem, elég sok mindenre lenne még szükségük.

Ez a figyelmeztetés hatott is annyiban, hogy igyekeztünk vissza a magunk kocsijába, s inkább szorongtunk benne tovább, semhogy kiszállva belőle, fölöslegesen mutogassuk magunkat. Mi is őrizetesek vagyunk — jutott eszünkbe —, bennünket is tekinthetnek ellenségnek. Nem felejtettük el, hogy milyen fenyegetően vonultak felénk Gyulafehérváron a rendőrség előtt.

Attól nem tartottunk, hogy esetleg kiszolgáltathatnak nekik őrizőink.

Egyetlen esetben sem tapasztaltuk, hogy ellenséges érzéssel volnának irántunk. Inkább kényelmetlenek lehettünk nekik. Vigyázniok kellett ránk ezekben a zavaros időkben. El kellett számolniok velünk. Csak már egyszer átadhatnának a lágerben! Vagy bármi módon megszabadulhattak volna tőlünk. Azt sem bánták volna tán, ha egyenként megszökünk. Megadtak erre minden lehetőséget. Egyszer is ránk nem kiabáltak, ha szétszóródtunk: vagy lemaradt valamelyikünk. Ezen az úton is, egy hosszabb rostokolásnál, kimentünk néhányan a vasútvonal mellett húzódó erdő aljába, s ott heveredtünk le. Ha csak egy kicsit figyelmetlenebbek vagyunk, ott felejtette volna bennünket, amikor kocsinkat újra felkapcsolták egy arra elhaladó tehervonathoz. Ugyancsak igyekeztünk

kellett, hogy felkapaszkodjunk a már mozgásban levő kocsira. Nem ők vigyáztak ránk, hanem mi arra, hogy el ne maradjunk mellőlük. Mert mit is csináltunk volna nélkülük? Hazamenni nem mertünk, ott újra lefogtak volna, s tán még rosszabb körülmények közé kerülünk. Bujdosni pedig idegenben? Azokban a zavaros időkben? Az egyet jelentett az élet állandó kockázatásával. Így pedig olyanban, amilyenben, de mégis hatósági védelemben részesültük, amíg ott voltunk őrzőink közelében.

Tudták ezt ők is? Bizonyára. Így történhetett meg, hogy Elekes rektor-professzor és a veje, Horváth Zoltán Craiova után — már a cél közelében — akaratlanul leszakadt a csoportunkról. Egy hosszabb rostokolásnál kiszálltak a kocsiból, s nagy kimerültségükben egy kissé távolabb elnyúltak a vasút melletti gyepen. Elnyomta őket ott az álom, s akkor sem ébredtek fel, amikor a vonat már elment mellettük. Mikor észrevettük hiányzásukat, mi aggódtunk inkább értük, mint őrzőink. Megszöktek volna? De akkor miért halogatták ilyen sokáig? Nem, nem voltak ők sem vakmerőbbek, mint mi valamennyien.

Másnap megjelentek a láger kapuja előtt, és mentegőzve kérezkedtek be. Vállalták azt is, hogy a szolgálatos tiszt kinevette őket. Persze észrevették, hogy hiányzik a létszámból két ember, de még körözést sem adtak ki ellenük. Számítottak rá, hogy maguk jelentkeznek, ha itt a közelben maradtak el. Büntetésük is csak annyi lett, hogy miután az I. grupában (osztályban) minden hely betelt, ők — a tanári diplomájuk ellenére — a II. grupába (tehát másodosztályú) tömegbarakkba kerültek, ahol nem voltak négyágyas szobák, hanem együtt aludt a fából egymás fölé ácsolt fekhelyeken 50—60 ember.

Ennek azonban volt egy nagy előnye is! Nem kellett részt venniük abban az undorító poloska-öldöklésben, amellyel mi féregtelenítettük — forrasztópisztolyokkal, benzintüzes pörköléssel — szétszedhető vaságyainkat. Ők nem szedhették szét a fagerendákból, deszkából egybeácsolt hatalmas ágytömbjüket, amely a barakk közepén külön „épületként” terpeszkedett, és amelynek földszintjén és emeletén sorban egymás mellett, mint halak a do-

bozban, feküdtek az emberek. S ezek mellett a barakk hosszabb falai mentén még egy sor emeletes ágy volt a falhoz ragasztva úgy, hogy közlekedni lehessen hosszában a barakkban — s így mindenki hozzájuthasson a maga vackához anélkül, hogy át kellett volna mászkálnia a társain. Hát ezt az ágykolosszust szétbontani nem lehetett, hogy részenként kihordva, a szabadban átkutassák a sok faereszték, deszkazug rejtekhelyeit egy általánosan elrendelt hajtóvadászaton. Tűzzel próbálkozni pedig fa-barakkban? Szigorúan tilos volt. Az oda szállásoltak tehát kénytelenek voltak békés együttélésben maradni öröklött poloskáikkal, nem számítva a helyi jelentőségű és rendszeren leselkedő jellegű orrvadászatokat.

Ám azért ez is sokkal jobb volt, mint a harmadosztályú személykocsiban egymásba zsúfoltan utazni napokon keresztül. Hamar beláttuk valamennyien, mennyivel jobb egy testhosszúságú *külön* fekvőhely, amelyen még meg is fordulhatsz egyik oldaladról a másikra, mint akár a dagadó díványokkal ellátott luxuskocsi, ha dugig telezsúfolják utasokkal.

Mikor a már ott talált temesvári és aradi sorstársak készséges segítségével féregtelenítettük ágyainkat, s megvártuk, amíg eléggé kihültek a nem egy helyen vörösre izzított ágyalkatrészek, összeszereltük őket újra, aztán bent a szobában felépítettük belőlük előbb a két „földszintet”, aztán rájuk egy-egy emeletet. Ehhez is kellett már a gyakorlott segítség a régiek részéről. Akkor aztán válogattunk a már laposra feküdt szalmazsákok közül, leterítettük a fejenként engedélyezett egy-egy gyapjúból szőtt s igen vékony pokróccal — otthon a falunkban ló-pokrócnak neveztük az ilyent —, rátettük — szépen a falhoz támasztva — a zizegő szalmapárnát úgy, hogy lássuk az ágyból, ha valaki belép a szobánkba. Úgy éreztük, megvan végre a saját „otthonunk”. Kincset ér az, mint kutyának a vacca!

Aztán elhelyeztük — ágyunk közelében a padlón — a kofferünket, s benne elrendeztük azt, amit otthonról magunkkal hoztunk. Én három váltás fehérneműt s egy gyapjú veddfelkét, ha talán nagyon hidegek lennének a télen, amelyhez kezdtünk már heteknyi közelbe jutni, bár szinte nyáriasan szép időjárás volt még. Ruhát nem

hoztam semmit, csak ami rajtam volt. Gyűrött felöltömet már útközben takarónak használtam, meghagytam hát ebben a szerepében továbbra is pokrócpótléknak. S volt még a kofferemben néhány ív írópapiros, vagy két ceruza. A zsebemben is őriztem egy kis noteszt, naptári résszel és sok feljegyzésre alkalmas fehér lappal. A kofferemben tartottam maradék élelmiszerkészletemet is, amit megspóroltam a hosszú úton.

Szerencsére nem bántották a csomagok átkutatásánál. Mert az volt az első, ahogy betettük a lábunk a láger főkapuján, az átkutatás. Megvizsgálták még zsebeinket is. A levéltárcákat meghagyták, de kivették belőle a személyazonossági bizonyítványt és a pénzt. Ezeket letétként őrzik majd a parancsnokságon. A pénzből felvehetünk havonta kisebb összegeket személyi szükségleteink beszerzésére. Például fogpasztára, szappanra, hetenként egy-egy levelezőlapra, cigarettára... Volt egy kis boltféleség is, ahol beszerezhettünk ilyenféle árucikkeket. Az étkezőbarakk egyik ablakán nyújtották ki az „árut”. Cigaretta azonban nem mindig volt. Olyankor „a dróton keresztül” feláron szereztük be szükségletünket az őrzőratot tartó katonáktól. Ez azonban megkívánta a kölcsönös leselkedést, mert a drótkerítés mellett tartózkodni tilos volt, onnan nyomban el is zavartak a katonák, mihelyt az üzletet lebonyolítottuk. Ha pedig a letétben maradt pénzünk elfogy, küldhetnek otthonról pótlást.

A könyveket elvették a kutatásnál. Majd visszkapunk belőlük valamennyit, ha átvizsgálják őket. S könyörtelesen elvettek minden italféleséget. És a játékkártyákat. A lágerlakók hajlamosak a hazardjátékra. A kitanult temesváriaknak azonban sikerült ügyesen „elkeverniök” szem elől Nagy Miklósnak egy üveg rumját. Ezt mindjárt „közvagyonnak” nyilvánítottuk, s csak betegség esetén kaphattunk belőle egy-egy pohárányit — egyhangú szavazat esetén. Később az elkobzott kártyákból is kaptunk vissza néhányat az őrizetünkre tartott katonáktól. Addig is, amíg a szép napsütéses őszi napok tartottak, a fiatalabbak a gyerekes pickézéssel ütötték agyon az időt.

Elnézhetette ezt tétlenül annyi komoly tanárember, aki még a kisiskolásoknál sem szívesen vette ezt a gyerekes játékot, nemhogy felnőtt embereknél?! Szebb, hasznosabb

s főként nemesebb elfoglaltságot sürgettek. Iskolás lányok is kerültek a lágerbe, főként azért, mert Dél-Erdélyben nem találtak számukra a szülők megfelelő magyar nyelvű iskolákat a közelben, Észak-Erdélyben pedig úgyszólván a szomszédságukban volt Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad. Oda vitték hát gyermekeiket a már ismertett csere-útlevelés módszerrel, mint jómagam is az én lányomat Kolozsvárra. Igen ám, de az útlevelek egy évre szóltak, az iskolakezdekések és évvárások pedig nem alkalmazkodtak — háborús évek voltak ezek — az útlevelek dátumaihoz. Ezért a magyar hatóságok kitalálták, hogy külön magyar útlevelet adnak ezeknek a diákoknak, hogy jöhessenek-mehessenek az évkezdéseknek, évváróknak, vakációknak megfelelően. Ilyen útlevél kiállítására volt folyamatban az én lányomnak is, amikor ő — megrendülve Kolozsvár bombázásának szörnyűségeitől — hirtelen hazamenekült szüleihez román útlevelével. Ez volt a szerencséje. A többiek, akik magyar útleveleikkel valamivel későbbben tértek haza — augusztus 23. után —, már lágerbe kerültek, mert magyar állampolgároknak vették őket a magyar útlevelük miatt. Tanáraink összeírták az ilyen „balesetes” gyermekeket, s elhatározták, hogy tanfolyamokat tartanak nekik.

Tanár volt, tanulók voltak, csak tanterem nem volt. Az a 15 ilyen leánygyermek, aki így a lágerbe került, az I. és II. grupa női barakkjaiba volt beosztva. Névsorukat Gáll Jánosné Keresztes Erzsébet állította össze a kérésre most, amikor a visszaemlékezéseket írom. Vitus Ilona, Vitus Erzsébet, Katona Ibolya, Borbély Zsuzsa Radnótról, Bernát Margit, Máthé Rozália, Szöllősi Ilona Dicsőszentmártonból, Mátyus Szőkefalváról, Páll Gizella Gyergyócsomafalváról, Fodor Emma Csikvacsárcsiről, Birtok Mária Nyáradremetéről, Bordy Gizella Bonyháról, Bibza Valéria (13 éves) és Balogh Ilona (12 éves) Temesvárról került, ugyancsak útlevél miatt, a lágerbe. A 15. maga Keresztes Erzsike volt. Őt Gyulafehérvárról hozták be, ahol a nagymamájánál volt vakáción magyar útlevéllel.

Nos, azokba a barakkokba, ahová a lánykákat bedugdosták, férfiak nem járhattak be, s különben sem lett volna alkalmas előadásokat tartani egy százfelé érdeklődő,

zsongó, diskuráló vagy éppen veszekedő asszonyi tömeg közepette. Tanáraink tehát újra „feltalálták” a klasszikus görög oktatási formát. Így legalább megtanulták a gyerekek a peripatetikus görög szó értelmi-érzelmi tartalmát is. Csoportokba osztották őket, s a láger kavicsozott útjain sétálgatva elbeszélgettek velük az előre kijelölt témáról. Történelem, irodalom, művészettörténet voltak a beszélgetések fő „tantárgyai”. Ezekre akadtak tanárok bőven, Szentmiklósi Ferenc, Vita Zsigmond és Puhala Sándor irodalom, illetve történelemtanárok voltak. Közülük a történelemre ott lett volna Puhala Sándor, mégis Nagy József teológiai tanár vállalkozott rá. S én örvendtem, hogy nem Puhala, a Déli Hírlap főszerkesztője igényelte magának ezt a szerepet, ő ugyanis tanárként is úgy elszüllyedt az osztrák—magyar közelmúltba, hogy félóráig sem bírta ki, s máris Grätz Gusztávra és e történész *A dualizmus kora* című könyvére terelte a szót. Betegesen megrögzött dualista volt, az Osztrák—Magyar Monarchiában látta a legideálisabban megvalósult történelmi alakzatot. Igaz, erről már nem középiskolás fokon értekezett s így még kevésbé tudta volna lekötni a gyermekek érdeklődését. Nagy József viszont filozófus volta és pap-sága ellenére is úgy tudta egyeztetni a magyar történelem eseményeit, hogy felekezeti egyetértést sugalmazzon velük. Leginkább mégis Hajós Imre aradi festőművész „bűvölte” el hallgatóit művészettörténeti beszélgetéseivel. A művészet, s különösen a festészet rejtélyeinek megglátására kezdte nyitogatni a szemüket. Úgy érezték, hogy új s nem iskolásoknak szánt dolgokat mesél nekik a valóságos életről. Így vettem ki kissé lelkendező megnyilatkozásaikból, mert egy-két alkalommal én is elbeszélgettem velük...

Ez a történelmileg nagyon időszerűtlen, de a lágerben mégis stílszerűnek érzett peripatetikus iskola persze nem tartott sokáig. A rövidesen ismétlődő és tartóssá vált őszi esőzések nem kedveztek a sétálgatásnak.

Tovább tartott és jól belenyúlt a télbe a mi barakunk nyelvtanulási kezdeményezése. Az első és második grupából toboroztunk hozzá résztvevőket. A harmadik grupába belépünk tilos volt. Azt a lágeren belül is külön drótkerítés zárta el, s a bejárati kapuja előtt is kü-

lön fegyveres őr állt. A katonák azt beszélték, hogy oda a leggarázdábbak vannak elkülönítve, gyakori köztük a verekedés, még késeles is előfordult! Javarészt katonaszökevények. Olyanok, akik Magyarországból szöktek át Romániába, hogy ne kelljen bevonulniok, de olyanok is, akik Romániából szöktek át Észak-Erdélybe, hogy kimaradjanak valahogyan a háborúból, ám most — a fordulat után — elfogták őket mint körözött katonaszökevényeket. (Így találkozhattam én internáltságunk utolsó heteiben, amikor megszűnt már a korábbi szigorú rendtartás, egy kolozsvári borbélyal és egy aradi szabóval ebben a titokzatosan elkülönített III. grupában. Mindkettő igen szolgálatkész és békésen szelíd ember volt. Az első felajánlotta, hogy ingyen megborotvál, a másik erősen kifoszló nadrágom megstoppolását ajánlotta fel. Ez utóbbi „javaslatát” elfogadtam, s ma is már csak hálámat fejezhetem ki kedvességéért. Mert fizetni munkájáért, persze, neki se tudtam.)

Ebből a grupából — akkor még — nem is gondolhatunk olyanokra, akiket beszervezhettünk volna az angol vagy francia nyelvkurzusra áhítozók közül. Így mindkét kurzusra nyolcan-tízen akadtak az első két grupából. A százszok-németek néhány barakkjával semmi érintkezést nem tartottunk! Pedig onnan talán akkor már akadtak volna, akik szívesen vállalkoznak éppen az angol vagy francia nyelv tanulására. Még magyar közvetítéssel is! A franciát Jarosievitz Zoltán, az enyedi főgimnázium franciatanára tanította, aki másodikos Gábor fiának is tanára volt. Különösen szorgalmas voltam hát ezen a kurzuson, nehogy alkalma legyen az én terhemre összehasonlítást tenni az apa és a fia szellemi képességei között. Márpedig ez könnyen megtörténhetett volna az én gyenge nyelvtelhetségem mellett. Szorgalmammal kedveskedtem azonban Hamar Béla bukaresti református lelkésznek is, akit sorsa egy rossz órája hozott Nagyenyedre a ref. teológia meglátogatására, éppen akkor, amikor bennünket összeszedett a rendőrség. Így aztán egy nem remélt „hallal” több akadt a rendőrség hálójába, megmentvén ezzel valaki nagyenyedit, mert betelt vele az előre megállapított létszám. Már csak azért is nagyon megérdemelte —

csekély kárpótlásul legalább —, hogy különös szorgalommal becsüljük meg Angliában szerzett lelkészi diplomáját.

Lelkesen dolgoztunk tehát — mindkét tanfolyam hallgatói — a tél közepéig. Akkor aztán kiderült, hogy a láger körülményei tán még kevésbé nyújtanak kedvező feltételeket a mi nyelvtanfolyamaink sikeres folytatására, mint a lányok peripatetikus módszerű oktatására. Ennek azonban később adom magyarázatát, mert olyan különös oka van, hogy hosszasabb s főként *egészen sajátos* szövegösszefüggéseket igényel az elmesélése. Itt inkább azt mondom el, hogy a temesváriak a gyerekes pickézés mellett egy egészen figyelemre méltó és „felemelő” játékot eszeltek ki maguknak. Biztosan köze volt hozzá „vezérüknek”, Fodor József gyárvárosi lelkészüknek, a Vásárhelyi Találkozó egyik fontos szereplőjének is, legalább annyiban, hogy erőteljesen támogatta a gondolatot, amikor az egy szerény újságírócska, Szerényi István fejéből kipattant. Azaz nem is újságírócska, hanem inkább csak sporttudósító volt Szerényi István a Déli Hírlapnál, s tán még megtisztelve is érezte magát, hogy a lap főszerkesztője, Puhala Sándor dr. mellett őt találta annyira *fontosnak* a temesvári rendőrség, hogy „beválogassa” az internáltak közé. Szerényi magántisztviselő volt, úgy lett belőle sporttudósító, majd sportrovat-vezető egy tekintélyes napilapnál, de szíve vágya feljebb ösztökélte ezen az úton. Lapot akart szerkeszteni a lágerben, s nem is akármilyent, hanem amolyan folyóiratfélélt, komolyat. Szinte hihetetlen ötletességgel, szorgalommal és kitartással teremtette meg néhány társával a technikai előfeltételeit egy kéziratós folyóiratnak: Joszt Gyula barátja segítségével létrehozott egy „kéziratós nyomdát”, amely 1944. okt. 7-ére, tehát alig másfél hónap alatt kihozta a *Zsilvásárhelyi Déli Hírlap* első számát.

Az első nagy lépés ebben a lágeri teljesítményben kétségkívül a „nyomda” megteremtése volt. Joszt úgy rajzolta külön-külön a betűket, mintha szedőként rakta volna egymás mellé a betűszekrényből a vinklibe. Betanította a szép kézírásra, a nyomtatott betűk utánzására néhány barátját, s az együttes — kiegészítve Hajós Imre festőművésszel és Vass Alberttel, az enyedi Kollégium rajztanárával — készen állt a kéziratok fogadására.

Szerényi Pista bevallotta nekem — Isten bűnéül ne vegye —, örvendett úgy titokban, amikor mi enyediék a táborba megérkeztünk. Főleg a szerkesztősége kiegészítésére volt szüksége, s bennünk ezt megkapta. Főként a már elismert tollforgatóknak örvendett: Vita Zsigmondnak és nekem. Tőlem mindjárt vezércikket is kért az első számba. Én akkor ezt még titkoltan befelé mosolyogva ígértem meg, s meg is tartottam ígéretemet, nehogy *elrontsam a játékot*, amely tán tartani tudja bennünk a lelket. Ennyi volt benne mindössze, amit komolyan vettem belőle. Pedig sokkal komolyabbnak bizonyult az én életemben, s egy kicsit „*korszakalkotó*” lett légertársaim életében is. Nem azzal a három számával, amennyi a tíz hónap alatt megjelent belőle, s nem is azzal, hogy bár szívesen, de inkább kötelességszerűen írtam mind a három számba, hanem azzal a szereposztással, amelyet általa végzett el Fodor József, ez az okos, diplomatikus, előrenéző pap. Bizony vezettettem vele én is magamat, bár ezt csak később láttam be. Pedig meg is mondta, csak én akkor még nem értettem át teljes mélységében:

— Kérlek, vedd át tőlem a vezérszerepet. Nincs közöttünk senki, aki nagyobb sikerrel képviselhetné a magyar internáltak sorsát, mint te. Neves baloldali újságíró vagy, egyre ismertebb író is, s a Vásárhelyi Találkozón is helyesen exponáltad magad a román—magyar barátság és összefogás mellett. Ha valaki ki tudja harcolni, hogy kikerüljünk ebből a lágerből, akkor az te vagy! Már természetesen akkor, ha törvénytelen ez a mi internálásunk. Ha nem a fegyverszüneti egyezmény rendeli el. Ezt azonban én nem hiszem. Kérlek, vedd gondodba közös ügyünket. Nincs közöttünk egyetlen fasiszta vagy németpárti sem. Az persze nagyon meglehet, hogy sokunk szívesebben látta volna felszabadítóként az angolokat, de hát ez már eldőlt kérdés, s a fegyverszüneti szerződés is bizonyára a győztes szövetségesek elgondolása szerint alakult. S áll ez a román népre is... Kérlek a többiek nevében is, vedd szívedre közös sorsunkat...

— Hát hiszen nem tartom kezemben a saját sorsomat sem...

— Azt majd az események mutatják meg.

Azt hiszem, inkább elképedtem, mint okosan néztem rá. Annyit azonban megértettem — hiszen ki is mondta —, hogy belém kapaszkodva akarnának minél hamarabb szabadulni. De hát nem természetes ez? Elvégre csakugyan ártatlanul kerültek ide valamennyien. Akár csak jómagam...

— Te most megbízásból beszélsz, vagy csak a magad nevében?

— Nem beszéltem előre senkivel, de bizonyos lehetsz, hogy senki mást nem mondana...

— Te is bizonyos lehetsz benne, hogy minél hamarabb a családommal akarok lenni...

— Mint mi valamennyien!

Mikor magamra hagyott, elgondolkozva idéztem vissza a Vásárhelyi Találkozót. Ez a pap a második az ot-taniak közül, akivel itt a lágerben találkozom. Az első Becsky István mérnök volt, aki itt — bár ő is internált — őrmesteri egyenruhában a mi barakkunknak egy kis szobájában irodistaként intézi ügyeinket — a táborparancsnokság megbízásából. Mindketten azok közé tartoztak, akik hangosan követelték az én határozati javaslatom megbélyegzését. Ez a Becsky nem jött ki most sem a fogadásunkra, megvárta, amíg jelentkezünk nála. Igaz, igyekezett teljesíteni, ha olyasmit kértünk tőle, ami a hatáskörébe tartozott. Terhére róttam azonban magamban, hogy egyenruhájával elkülöníti magát sorstársaitól. S nemcsak egyenruhájával, viselkedésével is hideg hivatalnok volt, nem tartozott s nem vegyült közénk az irodán kívül sem.

Fodor a többiek nevében is fogadott minket, és üdvözölt a közös sorsban. Civilben járt, nem követelt külön tiszteletet papi ruhája révén. Nem tagadom, jobban tetszett nekem a pap reverendája nélkül, mint a mérnök őrmesteri zubbonyában, részt igényelve magának ab-ból is, ami a zubbonyának kijárt!

Másnap aztán Szerényi István elhozta az elkészült la-pot. *Makacsabb hittel* cím alatt az én cikkem állt a vezércikk helyén, az egész hasábon. A címet a cikk alábbi so-rai indokolják: „...Az igazi győztes csak „a demokrácia lesz, s ennek a demokráciának a nemzetek közösségében is érvényesítenie kell az igazságosság és a méltányosság

szellemét. Ha hiszünk benne, minden eddiginél konokabb elszántsággal kell követelnünk a jogot és lehetőséget, hogy harcolhassunk érte a szellem nemes fegyverével.”

A vezércikk mellett *Népek közötti béke* címmel Fodor József tizenhét soros fohásza a békéhez és a békéért.

— Fodor főtisztelendő tanácsolta, hogy így csináljuk meg az első oldalt — magyarázta Szerényi.

S ez a lapszám elindított valami személyi kultuszfélet, amelynek én lettem az alanya, s amelyet én magam csak négy hónap múlva vettem észre, illetve ismertem fel 44. születésnapomon.

Pedig bennem akkor még nem volt érett az az elhatározás, amelyet Fodor már készpénznek vett. Ez az elhatározás éppen akkor érett meg, 44. születésnapomon.

Az érés persze folyamatos volt. Kezdődött azzal, hogy október második felében a lágerparancsnokság távirati utasítást kapott Bukarestből, a belügyminisztériumból: Dr. Müller Jenőt és fiát, ifj. dr. Müller Jenőt azonnal el kell bocsátani a lágerből.

Mikor szétszaladt a hír, először mindenki örvendett:

— No végre! Megkezdődött!

Aztán csomagolás közben Bubi elejtett annyit, hogy ezt biztosan Maniunak köszönhetik, aki valamikor házuk vendége volt, amikor kereste még a magyarok politikai barátságát. Úgy? Hát csak őket engedik el?

Ez kijózanította a könnyen reménykedőket. A reményesség helyére az irigység költözött. Persze, most is csak az összeköttetés számít... Müllerék már el is utaztak, amikor az irigykedést váratlanul komoly bizakodás váltotta fel. Azt hiszem, Koszó János dr. ügyvéd jött rá erre az okos jogi érvelésre:

— Ha valóban Maniu szedte ki Mülleréket, úgy semmi törvényes akadálya nem lehet a mi, valamennyiünk elengedésének sem. Ha a fegyverszüneti egyezmény rendelkezése alapján szedtek volna össze bennünket, azzal szemben Maniu sem tehetne kivételeket... Meg kell tehát találnunk szabadulásunk törvényes módját és eszközét...

Megerősíteni látszott ezt az ügyvédi véleményt Nagy Miklós ravasz tapogatózása is. Enyeden a csendőrökkel elegyedett hasznos beszélgetésekbe, itt az egyik szolgálá-

latos tisztnek tett ügyvédi szemrehányást. A fiatal hadnagyot talán meg is tisztelte azzal, hogy alkalmat adott neki egy jogi vitában való felülkerekedésre.

— Nincs joguk — mondta neki — olyan sokáig előzetes letartóztatásban tartani bennünket. Adjanak át a bíróságnak, hogy ítélkezzenek fölöttünk.

A hadnagy fölényesen mosolygott:

— Csakhogy maguk nem *letartóztatottak* (deținuți), hanem *visszatartottak* (reținuți). Nem vádlottak tehát! Maguk fölött a közigazgatási hatóságok rendelkeznek, biztonsági okokból.

Tehát még csak *letartóztatottak* sem vagyunk! Jögnünk van hát minden elképzelhető módon védekezni, kérvényezni, panaszkodni...

Meg is kezdtük ilyen irányú vergődésünket. Én például képes voltam levelet írni Pop Ghițának, akit rég ismertem mint Maniuhoz közel álló politikust. A levelet a temesváriak másoltatták szép tisztára és lopták ki a lágerből. Nem hallottunk róla többé semmit.

Aztán a szövetkezetesek (a „hangyások”) írtak kérvényt, illetve panaszt a szövetkezeti központba, Bukarestbe. Ott volt velünk Tövissy Géza, a Hangya-szövetkezetek ügyvezető igazgatója és egyik főtisztviselője, dr. Füzy Sándor. S lehetett még Enyed mellett más városokból is néhány szövetkezeti ember. Ők azonban csak a maguk részére kértek segítséget, mert milyen címen is avatkozhatnék bele a szövetkezeti központ ügyvédek, tanárok, orvosok, magántisztviselők stb. ügyébe?

Ez a panaszlevél is elment, erre se érkezett semmi válasz.

Felmerült a gondolat, hogy az ügyvédek viszont forduljanak az ügyvédi kamarákhoz, de aztán — tán jobban átláttak a szitán, mint a naiv szövetkezetesek — legyintettek egyet, s nem csináltak egyelőre semmit.

Töprengtem én is, hogy kivel vehetném fel a kapcsolatot régi barátaim közül, akiről tudom, hogy él és hol található. Egy ilyent találtam, akiről biztos hírt hoztak a temesváriak: Kakassy Endrét. Ő Temesváron maradt a Déli Hírlapnál. Neki tán írhatnék!

A két Müller Jenő kiszabadulása folytán felszabadult a mi szobánkban a két „földszintes” ágy. Leköltöztünk hát az „emeletről”, s befogadtuk oda az egyik ágyba Nagy József teológiai professzort, a másikba Hamar Béla lelkeszt. Nekem igen jól jött ez a helycsere, mert ágyamra ülve térdemre tettem a kofferemet, s aránylag könnyen tudtam írni rajta ceruzával levelezőlapokat, leveleket, s nos hát — verseket is... Jórészt persze csak úgy piszkozatban.

Így írtam meg levelezőlapomat Kakassynak magyarul. A temesváriak megígérték, hogy a címzetthez juttatják.

Bevallom, ez a levelezőlap kimondottan a megsajnál-tatásunkra „utazott”. Míg haza, Enyedre a feleségemnek vasárnaponként románul írt lapjaim szinte szajkózták a jól begyakorolt megnyugtató mondatokat (jól vagyunk, egészségesek vagyunk, nincs szükségünk semmire; de miért nem írnak gyakrabban? mi van a gyermekekkel?) — addig a Kakassynak írott levelezőlap azt adja hírül, hogy gyötrődünk, rongyosodunk, veszítjük az életked-vünket, nélkülözünk, ronggyá mostuk már ingeinket... S tehetetlenek vagyunk. Igen, tehetetlenek! Én például igen zavaros körülmények között hagytam Enyeden a családomat, s nem nagyon tudom, hogy mi van velük, hol és miből élnek, segít-e rajtuk az EMGE vagy a Nép-közösség?

Kakassy meglepő gyorsan válaszolt. Válaszából kiérez-tem, hogy megsajnál-tatási szándékom túlságosan jól sikerült. Olyan izgalomba hozhattam, hogy még dátumot se írt a levelére. Igaz, ez is a temesváriak titkos útján érkezett, hiszen magyarul írott levél, vagy inkább csak elrejtésre szánt, sokszorososan összehajtogatott papirosra írott hevenyészett izenet volt. Így szólt:

„Kedves Sándorkám!

Soraiddal végtelenül megörvendezettéél, de ugyanak-kor el is búsítottál. Ott kell töltened az idődet, ártatlan-nul kell szenvedned, amikor mellettünk, a mi munkánk-ban lenne a helyed. Nagyon nélkülözzük a Te segítségedet. Reméljük azonban, hogy az új kormány megalakulása után több szerencsével léphetünk fel majd az érdeked-

ben, s mindazok érdekében, akik ártatlanul sínylődnek ott.

Kérésednek igyekeztem eleget tenni, sajnos nem úgy, ahogy szerettem volna. Magam is gyengén vagyok felszerelve, mert csak kis csomaggal jöttem ide annak idején. De talán ezeknek a holminknak is hasznát veheted. Meggyőződésem különben, hogy még a tél beállta előtt hazajössz, talán napok kérdése.

Enyeddal rettenetesen nehéz az érintkezés. Jó lenne, ha közölnéd családod valószínű címét, hogy érdeklődhessünk sorsuk felől. Egyébként írtam Mártonnak [Áronnak?], remélem, mindent megtesz, ami tőle telik.

A napokban Brassóba utazom néhány hétre. Új lap indul, és be kell állítanom. Elsősorban a Te munkásságodra számítunk. Azt hiszem, Brassóból még jobban segítségedre lehetek, mert onnan több az érintkezési lehetőség Bukaresttel. Kolozsváron is új lap indult, a mozgalmat Pista [Nagy], Edgár [Balogh], a sztánai Károly [Kós] és a régi madoszisták irányítják. A dolgok úgy alakulnak, hogy mindenképpen tág lehetőség nyílik tehetőséged és elveid számára. Csak egyszer légy szabad. Bízunk benne, hogy ez rövidesen bekövetkezik.

Válaszodat a brassói címemre kérem, onnan majd ismét írok neked. Palinak [Szász] is írni akarok, úgy tudom, hogy otthon van. A veled együtt levő kollegákat, Pistát [Szerényi] és Bélát [?] szeretettel üdvözlöm, róluk sem feledkeztünk meg. Üdvözlöm az enyedi barátokat és minden jó ismerősünket. Címedre a D. H.-ot [Déli Hírlap] beindítottam, illetve a lapot, amely most új címmel jelenik meg.

A mielőbbi viszontlátásig meleg barátsággal ölel:

Bandi

T. [Takács] Lajos általam üdvözl és vár. Az ő küldeménye is benne van a csomagban.”

A nekem átadott csomagban Kakassy két inge volt. Úgy látszik, szó szerint vette, hogy „ronggyá mossuk ingeinket”. De végül is igaza lett, mert mire kiszabadultunk, valóban ronggyá mostuk a tőle küldöttet is. Kilátásba helyezett brassói kapcsolatunk nem valósult meg. Brassóval nem volt olyan jól kiépített összeköttetésünk

a lágercenzúra megkerülésére, mint Temesvárral. Természetesen a beígért új lap egyetlen száma sem érkezett meg, hiszen még a fővárosi lapok egy-egy példányához is csak elvétve juthattunk hozzá. A láger törvényei szerint: elzárva kellett tartani minket a külvilágtól. Családjainkkal is csak a lágerben szigorúan cenzúrázott levelek útján érintkezhattunk. De a címünkre küldött levelek közül még így is sok „elveszett”.

Az én vasárnap rendszerint megírt és postázott „megnyugtató” leveleim majdnem hiánytalanul megérkeztek Enyedre. Sorszámoltam őket. Meg tudom hát most állapítani a megőrzött gyűjteményből, hogy legfeljebb 3—4 kallódott el belőlük a postán.

Meg tudok állapítani belőlük azonban ennél sokkal érdekesebbet is. Azt például, hogy ezek a rövid levelezőlapok sok mindent elhallgattak, de — legalábbis jó ideig — nem közöltek valótlanságokat. Valóban jól megvoltunk, s — különösen az I. grupában — nem nélkülöztünk sokat és főként semmi nélkülözhetetlent. Volt külön ebédlőbarakkunk, s ebben hosszú asztalok, s az étkezéseknél abroszok nélkül ugyan, de fehér viaszos vásznon tányérok és evőeszközök. Reggel a reggelizésnél kikaptuk az egész napra kijáró cipót. Ránk bízták, hogyan osztjuk be, hogy vacsorára is maradjon belőle. Barna volt a cipó, és erősen derecs lisztből sütötték, de táplálóereje és ízletessége ellen nem lehetett semmi kifogás. Éppen ezért nem is volt könnyű belőle vacsorára is megőrizni egy darabkányit. Legtöbbet a reggelihez fogyasztottunk belőle a híg katonai „feketekávé” vagy tea mellé. Ez utóbbi úgy készült, hogy egy forró vízzel tele üstbe beleloccsintották a negyedliteres üvegekben vásárolt úgynevezett teakivonatot, amely teaszínűre festette a folyadékot, s még valami olyasféle aromát is adott neki, amely felidézte benned a rumos tea képzetét. De jólesett, mert jó meleg volt a kávé is, tea is.

Délben kevesebbet vágunk a cipóból, mert az első két hónapban hetenként háromszor is kaptunk egy-egy tele tányér csorbát, benne egy hüvelykujnyi húsdarabkával. Előfordult az is, hogy a belefőzött húsdarab szárnyas volt, csirke vagy tyúk. Csakhogy ez is olyan apróra da-

rabolva, hogy még a szárnyából is kikerüljön két adag. Hiszen a pulyka szárnyának felső fele például — mert pulykát is szállított vagy három ízben a közeli bojárgazdaság — csontban elég tekintélyes darab volt, sőt húst is le lehetett kaparni róla valamennyit, de hát nem juthatott mindenkinek a mellehúsából vagy a húsosabb darabokból. Nekem egyébként az ilyen szárnyas-napok ünnepeknek számítottak, mert Nagy József betegesen irtózott a majorságféléktől, s rendesen az én javamra mondott le az adagjáról. Délben tehát a tele tányér levessel s a benne található zöldségfélékkel és falatnyi hússal el lehetett verni az éhséget úgy, hogy takarékoskodni lehessen a cipóval: maradjon nagyobb darab belőle a kávé vagy tea mellé.

Ez a cipó tartotta bennünk a lelket!

S mégis ez okozta nekem a lágerbeli élet első döbent ijedelmét. A cipókat reggel korán kellett elhozni a láger pékségéből, hogy a reggeli 7 órás névsorolvasáskor már az étkezőbarakkban kiosztásra várjanak. Egy nagy fenyődeszkából készült ládába, amolyan szuszékfélébe halmoztak fel belőle annyit, amennyi belefért. A láda két oldalára két bükkfából készült erős rudat szereltek fel olyan szilárdan, hogy még vaskarikákkal is megerősítették. E két rúd négy végét emelte vállára a négy szállításra kijelölt ember, s úgy totyogott vele a pékségtől az étkezőbarakkig, kis lépésekkel. Mert nehéz volt ám az a nagy rakás kenyér. Nehezebb, mint gondoltam. Bizony meggyötört, amikor én voltam a négy ember egyike, tántorogva érkeztem a barakkig, s tán el is esem, ha Nagy Miklós, aki társam volt a szuszék másik oldalán, fél karjával fel nem fog. Eladdig azzal ámítottam magam, hogy igen erős vagyok, bírom a fizikai megpróbáltatásokat, hiszen nagyobbacska diákkoromban már kaszáltam, kapáltam, arattam, szénakazlat raktam. Csépléskor még zsákoltam is, s hordtam be a gabonásba a tele zsák búzát. Szívós vagyok tehát és izmos. S most rá kellett jönnöm, hogy néhány hét lágerélet így legyengített! Lám, Miklós, ez a városi fiú mennyivel jobban bírja!

Nemcsak a túleröltetés, hanem bizonyára a lelki megriadás is hozzájárult, hogy homlokomon ki-kivert a ve-

rejték. Nagy Miklós fejében is megteremhettek ilyesféle gondolatok, mert halkán figyelmeztetett:

— Többet ilyesmire ne vállalkozz! Nem neked való — feszítette hátra két izmos vállát.

Tanácsát nem volt nehéz megfogadnom, mert senki sem unszolt hasonló erőpróbára többé. Mindig akadt fiatalabb és erősebb önkéntes jelentkező, ha netán rám került volna a sor. Hanem a hasonló bonyodalmak mégsem kíméltek meg, amint bekövetkeztek a hideg téli napok. Felfedeztem, hogy igen fázékony lettem, s már bántam, hogy novemberben két levelezőlapon is tiltakoztam, nehogy elküldjék Enyedről a télkabátomat! Enyhe telek szoktak lenni errefelé, a Kárpátoktól délre — érveltem, pedig inkább attól féltem, hogy útközben vagy a táborba szállításkor lába kél egyetlen drága télkabátomnak. A Páring hókucsmás csúcsa azonban nagyon közel volt hozzánk, s az én félcipős lábam és szellős felöltővel fedett hátam igen erősen érezte a hideget. Fáztam a szobában is. Reggelenként a pokrócba burkoltam a lábam, s úgy gunnyasztottam az ágyon, sokszor szinte sírva. Az a három-négy hasábocska fadarab alighogy meglangyosította éjszakára a cserépkályhát, reggelre már csikorgó hideg volt a szobában, a kályhát pedig akár hűtőszekrénynek is használhattuk volna, ha lett volna mit beletenni. Hiszen összeszedtünk mi minden elégethető szemetet a lágger területéről, sőt teológiai tanárunk nagyon ötletes, de állásához méltatlan ravaszysággal — igaz sikeresen — igyekezett szert tenni egy-egy kis potya-fára is. Séta közben addig rúgott egyet-egyét az ültetett csemetefák mellé tűzött támkarókra, amíg kilazultak s kidőltek. Akkor már nyugodt lelkiismerettel szedte fel őket mint „szemeteket”. Mentségére legyen mondvá, a még Romániába menekült katonáktól ültetett csemetéknek már nem volt szükségük támfákra, megmaradtak támogató karók nélkül is. Hiszen vásároltunk mi — a parancsnokság engedélyével — két szekerecske fát is két oltyán paraszttól, de hát mennyi fát bír elhúzni két-két fehér-fekete sovány tehenecke? Jó száraz bükkfa volt, az igaz, de éppen azért két hét sem telt bele, s már elropogtatta — annyi szobába elosztva — a szigorú tél kemény jégfoga.

Nem volt azonban még ennyi sem elég a bajból, jött az újabb bonyodalom. A láger ételmisszerrel való ellátása egyre nagyobb nehézségbe ütközött. Még az első grupában is megszűntek már a déli csorbák, paszuly- és krumplileves váltogatták egymást heteken keresztül. Ez pedig — hogyan is írjam csak? — nem nagyon segítette a „belső biológiai illedelmességet”. Ezt a véleményét Füzy Sándor dr. úgy tartotta legőszintébbnek kinyilvánítani, hogy nagyokat durrantott a levegőbe. Hát ez már a tekintélytisztelet durva megsértésének számított annyira tanár, ügyvéd, orvos és másféle úriember jelenlétében. Így ítélt meg én is, s ezért igyekeztem Füzyt tapintatosan rendreutasítani.

— Szólj halkabban Sándor, nem vagyunk süketek!

Elértette, hogy miért használom a „szólj” igét a megszokott, de közönséges és nem nagyon szalonképes szó helyett, és — elpirult. S többé nemigen jött a mi társaságunkba. Mi azonban valamennyien éppen úgy küzdötünk — ismétlem — a biológiai illedelmesség kényszerével, ahogy tőle is megkívtuk. Küzdelmünk eredménye — különösen, ha többen voltunk egy szobában — csak annyi volt, hogy *hangtalanul* tettük sűrűbbé a szoba levegőjét.

Nagy Miklós ilyenkor fintorogni kezdett:

— Rossz levegő van itt! Bűdösség! Kérem az urakat, moderálják magukat!

Vita Zsigmond tanárból ingerülten pattant ki az igazságérzet:

— Miért minket szidsz? Szidd a parancsnokságot, miért adnak enni szinte naponta paszulyt, paszulyt és krumplit?

Szellőztetni azonban a vita ellenére vagy éppen miatta mégiscsak kellett és illett. S természetesen sokkal hazamosabb ideig ott, azokban a szobákban, amelyekben a tanfolyamot éppen tartottuk. S ilyenkor én a nálunk tartott francia- és angolórákat azzal pótoltam meg, hogy lábamra tekertem a pokrócot.

Úgy féltettük nehezen szerzett melegecskénket, hogy inkább lemondunk a nyelvkurzusok folytatásáról a téli hónapok idejére.

Lemondtunk?

Bennem megmaradt valami olyan érzés, mintha a többiek nem a maguk jószántából, hanem miattam mondtak volna le. Restelkedtem magamban, hogy annyira meggyengült régi ellenállóképességem, hogy olyan fázékony lettem, mint valami melegházban nevelt virágpalánta! Én a „híres” gátkötő székely legény, aminek Németh László minősített az erdélyi útvjáról írott nevezetes tanulmányában.

Ez a belső restelkedés csapott át valami öngazoló lelkesedésbe, amikor a táborparancsnokság kihirdette, hogy szerzett némi fát, kint van nem nagyon messze a vasútvonal mentén, ahova a tehervonatról lehányták. Csak be kell hordozni onnan, mert fuvar költségre nincs anyagi fedezet. A katonák kikísérik azokat, akik vállalkoznak az internáltak közül, hogy behordják. Nem nagy dolog, a fák erdőgyérítésből származnak, és levagdosták róluk az ágakat.

Hogyne vállalkoztunk volna! Én még örömmel is, hogy most aztán megmutatom, ki vagyok! Ha mozgok s pláne visszafelé még erőt is fejtek ki, cipelvén vállamon egy jókora fahasábot, bizonyára nem fázom meg. S még edzem is magam, amire úgy látszik, szükségem van. Jó lesz ez a kis téli kirándulás.

Hát az eleje jó is volt. Találkoztam a vállalkozók között egy Finta nevű emberrel, akit nemrég hoztak be Észak-Erdélyből, s éppen a szülőfalumból, Mikházáról. Onnan vitt feleséget magának a bécsi döntés előtt néhány évvel Magyarországra. Most aztán hazahozta az asszonya őt is Mikházára, mert megörökölt egy kis birtokot, s nem akarta, hogy bérlők kezén elpocsékolódjék. Igen ám, de magyar állampolgárok lettek a házasság révén mind a ketten, s most aztán Észak-Erdély felszabadulása folytán lágerbe hozták őket mint idegen állampolgárokat. No, ez sok új dolgot tudott nekem mondani arról, hogy miképpen vészelték át anyámék, testvéreim, sógoraim s az egész rokonság a háborút. Tudtam ugyanis, hogy a front átgázolt éppen rajtuk, a Nyárád-mentén is.

Mondott is, többet a kelleténél. Siránkozó, panaszkodó emberfajta volt. Hogy ők milyen borzalmakat éltek át, azt nem is lehet elmondani. Mennyi kárt szenvedtek. Hogy egy egész hétig nyakukon ültek az orosz csapatok.

— Igen-igen! — türelmetlenkedtem. — De megvannak? Élnek mind?

— Kik? — kérdezte értetlenül.

— Hát az enyéme! Édesanyám. A testvéreim. Sógoraim. És családtagjaik.

— Meg. Azok megvannak. De sok kárt láttak.

— A házak? Az épületek?

— Azok is megmaradtak. Tűzvész nem volt hál'istennek. De sok kárt láttak.

— Mit mégis?

— Hát... — vakarta a fejét — úgy hallottam, hogy Salat Dénes sógorának az orosz katonák leütötték volna az egyik tehenét. De nem láttam, csak hallottam.

— Na, csakhogy neki nem esett baja. Hát a mi házunkkal mi van?

— Azt biza érte kár — csavargatta sajnálkozva a fejét. Erre nem mondhatta, hogy nem látta, csak hallotta, mert éppen a szomszédunkban laktak. Ki is pakolt vele készségesen.

— Mind letépték az ablakokról a függönyöket az orosz katonák. Kapcát csináltak belőlük...

Kis, apróvirágos kartonfüggönyöcskék voltak a szobákban. Amolyan falusi dísznek csak, mert egyébként zsalugáterek díszítették kívülről a kisméretű falusi ablakokat. Kapcának, különösen téli időben, nemigen feleltek meg ezek a vékonyka rongyok. Már láttam, hogy az én emberem igen szeret panaszkodni, s különösen éppen az orosz katonákra.

— Hát, ha csak ennyi, akkor nagyon szerencsésen megúsza a falu ezt a szörnyű háborút — enyhültem fél boldogan, s már nem is nehezteltem rá, hogy fontoskodó köntörfalazásával meggyötörte az idegeimet. Nem is váltam meg tőle, még a tett színhelyén sem, ahol a vasúti töltés mentén kilométernyi hosszúságban heverték szanaszét az erdőgyérítésből származó legallyazott cserefák. Látszott, hogy úgy dobálták le menetközben a vonatról — valószínűleg a katonák.

Kiválasztottunk két alkalmas darabot, amelyről, elég szépen letisztították az ágakat, hogy kíméljük, amennyire lehet, a ruhánkat, s először külön-külön próbálkoztunk, de így nehéz volt megtalálni az egyensúlyt, s még nehe-

zebb meg is tartani gyaloglás közben. Társultunk tehát úgy, hogy elül egyikünk helyezte vállára mind a két darabot, a másik pedig hátul. Így mindenképpen könnyebb volt, de azért kiharmatozódott a homlokom, mire beértünk a lágerbe, pedig igazán nem hajszoltak öreink, ők is csak lépegettek velünk nagy lassan, lágeresen. Hiszen erre volt szánva egész délelőttünk.

Mikor célba érve ledobtuk az útközben többször is egyik vállunkról a másikra átcserélt terhet, fél szemmel odalestem társam homlokára, de nem láttam rajta harmatot. Hát éppen ennyire leromlottam? — ijedtem meg. Hiszen nekem még három felnevelésre váró gyermekem van... S a szobában újra lábamra tekertem a pokrócot, így ültem le az ágyamra. Nem azért, mert fáztam, hanem azért, mert féltem, hogy a felmelegedés túl hamar csap át a megfázásba.

Nem, nekem élnem kell, előttem még sok feladat áll!

Nocsak! Semmi dramatizálás — nyugtattam magam...

NEHÉZ A GYŐZELEM A DRÓTOK ELLEN

Azon éjszaka rosszul aludtam. Nehéz álom gyötört. Persze az előbbi nap fahordása miatt. Súlyos, ágakkal-bogokkal tele fákat vonszoltam, de nem a láger felé, hanem ki belőle. Csakhogy a drótok nem hagyták. Belefogóztak az ágakba-bogokba, s húztak visszafelé, hiába mind erőlködtem.

Persze álom s esős idő! — nem törődtem vele. Csak-hogy hamarabb felébredtem a kelleténél, s ez rossz volt. Elég sokáig kellett még az ágyban forgolódnom, amíg felkelhettem, hogy kirohanhassak hideg vízzel lemosdani, s magamat ezzel meg testpotyolással bemelegíteni legalább arra az időre, amíg végigállom a reggeli „apelt” (a névsorolvasást). Utána igazán jólesett a meleg kávé vagy tea. Bármilyen bátorságpróbáló ez a reggeli hidegvizes tisztálkodás, mégis átestem rajta minden reggel, mert ennek tulajdonítottam, hogy annyi megfázás ellenére sem lepett meg a nátha egész télen.

A fenti álmot az előző napi fahordás ténye „dokumentálja” önéletrajzi visszaemlékezéseimben, reggeli után azonban valami olyan történt, ami hitelesebb, mert kézzelfoghatóbb dokumentáció. Becsky István irodista őrmester úr egy felbontott levelet nyomott a kezembe. Igaz, egy egész levelet, s nem levelezőlapot. S azért felbontva, mert a román szöveg tetején ott volt Trăpăduş hadnagy kézjegye annak jeléül, hogy cenzúrázta. S a levél Enyedről jött, a feleségemtől, bár nem az ő kézírásával. Demeter Ákos veje, a negyedéves lutheránus teológus írta. Nem magyarázom tovább, a többi szükségeset elmondja maga a levél, amelynek román szövegét az idegen írás miatt én is csak később, Nagy Miklós segítségével tudtam megfejtetni. Most persze már könnyebb, ismerős volta miatt, egyenesen magyarul átmásolni ide a kéziratomba. Egy kicsit még most is izgatottan, hiszen akkor hosszú idő után ez volt az első levélbeli híradás otthonról, Enyedről!

„Drága apukánk!

Január 27-én küldtünk egy 4,70 kg-os csomagot, amelybe egy kenyeret, 35 dkg szalonnát, mézet és kekszet tettünk, hogy legyen tartalékjuk. A kenyeret a gáldtői lisztből sütöttük. Zsöbivel és Sárikával megegyeztünk, felváltva küldjük a csomagokat, hogy mindig legyen valami enivaló, amit négyen eloszthatnak. Írja meg, drága, még mit küldhetnénk? Tudnak-e teát főzni, mert mi akkor küldünk teát és vaját, hogy legyen a tea mellé vajás kenyér. Mézet is vehetünk még. Befőttünk csak 5 üveg maradt a 26-ból.

Tegnap nagy örömünk volt, mert két levelezőlapját is megkaptuk, 13-i és 20-i keltezéssel. Mióta írta, hogy magyarul is lehet levelezni, azóta minden héten két levelezőlapot is írtunk, de az az érzésünk, hogy nem kapták meg. Két levelet is küldtünk. Az egyiket Icu vitte és tette postára a tésztával, mézzel és csokoládéval együtt. Egészségesek vagyunk, a kisebb hülésektől eltekintve. Értünk ne aggódjon! Isten segítségével reméljük, hogy közelebből velünk lesz, s akkor elrendeződik a mi sorsunk is. Tavaszig nem mehetünk sehová. De akkor is elég nagy probléma lesz, ha nem vihetjük a bútorainkat magunkkal, pedig ezeket mindenképpen meg szeretnők menteni, ha csak lehet. Írtam Pirinek, de nem nagyon hiszem, hogy városban meg tudnánk élni, még akkor sem, ha lenne valami munkalehetőségem. De bízunk Istenben, hogy elrendezi valahogy sorsunkat. Nagy szerencsénk volt, hogy a Vita néni ajtajánál lévő szekrényünket nem bántották, s így a ruháink megmaradtak. A könyvekből azonban hiányzik 20—30 darab. Leginkább az újságok mentek tönkre.

Gábor szorgalmasan tanul. Lehet, hogy márciusban Pirihez megy, hogy ott vizsgázzon a harmadik osztályból, s akkor lehet reményünk, hogy behozza az elveszett évet.

Ma írok Heszkének Gábor ügyében. Lehet, hogy Mária is leteheti a vizsgáit magánúton.

Ferinek nagyon nehéz a román nyelv, de tanul szorgalmasan és nagy lendülettel. Nagy fiú lett, meg se ismerné Apu.

Kár, hogy Icu ottfeljette a képeket, de megígérte, hogy megkapjuk.

Nagyon reméljük, hogy megkapja ezt a levelünket,

Drágám. A jó Isten legyen magukkal, és őrizze meg minden bajtól. Sok szeretettel csókoljuk és várjuk haza!

Anyu

Csókol sok-sok szeretettel leányod: Mária
Csókol: Feri”

Lengyel Loránd kihasználta a levélpapírost, s a maga és felesége nevében is írt néhány sort:

„Drága Sándor bátyám!

Milus néni megkért, hogy fordítsam le a levelét, hogy időt nyerjünk. Más alkalommal csak lefordítottam, s Mária lemásolta.

Most felhasználom az alkalmat, és én is tisztelettel és szeretettel teljes üdvözlétemet küldöm.

Remélem, hogy valamennyien egészségesek, és tiszta szívből kívánom, hogy kitartásuk legyen végig. Segítse az Isten, hogy minél előbb hazajöjjen mindannyiunk öröme, és hogy újra olvashassuk Kacsó Sándor írásait. Gondolom, hogy nagyon sok élménnyel telítődtek. Az is lehet, hogy dolgozik is valamin, mint Kuncz.

Minden jót kívánok feleségemmel együtt:

Loránd és
Binci”

Ó, sok mindent megtudtam ebből a levélből. Legelőször is azt, hogy a többiek bátrabbak voltak, mint én. És igényesebbek is. Megírták, hogy szükségben vagyunk, támogatást kértek otthonról. Csomagot. Én, meggyújtott levelezőlapjaim tanúsága szerint, egyetlenegyszer kértem valamit: varrocérnát és tűt. Igaz, mind jobban állanak, mint az én családom, amely otthonából kiüzve, idegen házban él és kereső nélkül. S mégis benne van a feleségem is a rólunk való gondoskodás tervezgetésében.

A „gáldtői lisztből sült kenyer” mégis olyan célzás, ami megnyugtathat, hogy nem hagytak el a barátaink. Zsöbi a Nagy Jóska felesége, Sárrika pedig a Nagy Mikié. És a feleségem leveléből az derül ki, hogy bírja a lépést tartani velük: teáról, mézről, vajról ír... És arról, hogy rendezzi a gyerekek sorsát is. Piri sógornóm Kolozsvárról segítségére lesz. Heszke tanár a kolozsvári katolikus gimnáziumban, ott próbálják behozni azt az iskolai évet, ame-

lyet Gábor az enyedi nagy felfordulás miatt elveszített. Enyeden meg sem nyílt a gimnázium a háborús viszonyok miatt. Az elemi azonban megnyílt, Feri ott végzi a második osztályt.

Mind dolgoznak, bíznak a jövőben.

Hát én ne próbálkozzam semmivel?

Próbálkoztam!

Itt van előttem a dokumentuma: egy kitépett füzetlapra írott levélnek a piszkozata. Nincs rajta cím sem, hogy kinek szántam, dátum sem, hogy mikor írtam. Ezeket a hiányokat mind a „mi műhelyünknek” kellett pótolnia, mert a levelet magyarul írtam, tehát a lágercenzúra megkerülésével kellett a táborból kijutnia. Ezt pedig csak a mi temesvári „nyomdánk”, amely a lapot is előállította, tudta megszervezni és végrehajtani.

S én most mind töprenghetek a felmerült kérdőjeleken. A dátumra még következtethetek abból, hogy a levélfogalmazvány az Enyedről kapott levél szomszédságában került most elő. Ez a levél pedig 1945. II. 3-án kelteződött Enyeden. Tg. Jiura érkezett egy hét múlva...

Következtethetek arra is, hogy kinek írhattam én ebben az időben — magyarul — levelet. Kakassynak nem, mert nem kaptam még meg a beígért brassói címet. De Brassóval nincs is semmi olyan kapcsolatunk, amely a lágercenzúra megkerülésével juttathat el levelet. Ilyen csak Temesvárral van. Kinek írhattam hát Temesvárra? Méliusznak? Vele volt legutoljára is olyan találkozásom, amelynek emléke ösztökélhetett a kérdéses levél megírására.

Lehet, hogy most Méliusz ráismer, olvasván a régi levél szövegét? Lehet. De az is lehet, hogy nem, hiszen közel négy évtized telt el azóta. Mindegy. Én akkor — az előttem fekvő piszkozat tanúsága szerint — megírtam, s bizonyára el is küldtem. S ez akkori állapotomban nem volt jelentéktelen cselekedet. Közlöm tehát visszaemlékezéseim e helyén, nem törődve azzal, hogy vajon ráismer-e, aki kapta, vagy nem.

„Kedves Barátom!

Egy levelezőlapon már jeleztem, hogy hol vagyok, s hogy rövidesen kimerítőbben írok. Hosszú töprengés után

s a kívülről érkezett hírek hatására határoztam el magamat e levélre. *Nektek* tudnotok kell ezekről a dolgokról, és kell tennetek valamit, ha belső lelki eltökéltséggel vizitek azt a szerepet, amelyet vállaltatok. Közel 200 magyar ember, *s mind román állampolgár* szenved a Tg. Jiu-i internáló táborban, s már hosszú hónapok óta. Az augusztus 23-i fordulat után szedte őket össze a rendőrség Aradról, Temesvárról, Lugosról, Abrudbányáról, Enyedről, Gyulafehérvárról. Az összefogdosás azokon a helyeken történt, amelyekhez közel esett a front, s általában azokat érte, akik a magyarságból valamilyen szempontból kimagaslottak, bár ebben sem volt éppen következetes. Akkor megértettem ezt a hatósági *elővigyázatosságot*, mert — amint említettem — ezekhez a helyekhez közel folytak a harcok. Azóta azonban a front messzemenőre előretolódott, s ezek az emberek még mindig családjaiktól elszakítva, munkalehetőségeiktől megfosztva, most már testileg és lelkileg leromolva és rongyosan vesztegetik az idejüket és idegüket a táborban. A kívülről beszivárgott hírek szerint most már hitleristáknak vagy fasisztáknak akarják kijátszani őket. Elképeszt ez a hír, mert a legteljesebb félrevezetése volna úgy a román közvéleménynek, mint a szövetséges bizottságoknak. Az internáltak közül azok, akik valamilyen politikai szerepet játszottak, igen nagy részben éppen a demokrácia régi harcosai, és egyetlenegy sincs közöttük, aki hitlerista vagy fasiszta lett volna. Viszont ott vannak közöttük szép számban egyszerű munkások, földművesek, sőt szakszervezeti vezetők is, akik a régi rendszer üldözöttjei voltak. Kérvényeiket, amelyeket a belügyminisztériumhoz, a miniszterelnök-helyetteshez, a kisebbségi miniszterhez s végül az igazságügyminiszterhez intéztek, válasz nélkül hagyták, vagy tán nem is továbbították. Mi ez? Én nem találok más választ a kérdésre, mint hogy ezek az emberek kifejezetten magyar származásuk miatt kerültek nehéz helyzetükbe. Hát a nemzetiségi kérdésben elhangzott annyi szép és felemelő megnyilatkozás most is csak üres szó marad? Tennetek kell valamit. Legalább indokolást, magyarázatot, a helyzet kielégítő tisztázását kell megszereznetek, mert itt nagy igazságtalanság történt, talán még na-

gyobb van készülöben, s ezért valakinek előbb-utóbb felelnie kell. Kérlek, ejtsd módját, hogy tájékoztass engem.

Szeretettel ölel:

Kacsó
Sándor”

A levél elküldése után egyszerre érezni kezdtem, hogy valami meleg érzelmi hullám árad felém a barakkok felől. Góca ennek az áramlásnak kétségkívül a temesváriak barakkja volt. Az enyediék felől nem érezhettem annyira, ott otthon voltam közöttük. De más, eddig tőlünk távol eső barakkok is sugározták felém a meleget. Alig jelentem meg a láger főútján, mindig hamarosan akadt kísérő sétapartner vagy beszélgetőtárs. Legtöbbször persze Szerényi István, aki — úgy látszik — kötelességének érezte melegen tartani a kapcsolatot lapja főmunkatársával. De akadt a temesváriak közül olyan, aránylag „ismeretlen” is, aki — látva vékony felöltőmben összehúzott vállamat — egy rám erőszakolt kölcsön-pulóverrel bélelte ki, azt állítva, hogy neki kettő is van.

Leggyakoribb társam mégis a szelíd, nőiesen tisztakék tekintetű temesvári kertész, Agátsy János volt. Igen meleg baráti kapcsolat alakult ki közöttünk. Volt miről beszélgetnie a műkedvelő enyedi kertésznek a hivatásos temesvári kertésszel, aki mestere volt foglalkozásának. Virágkertészete volt eredetileg, de a háborús körülmények rávették, hogy térjen át a konyhakertészetre.

— S most tele vagyok pénzzel — mondta derűsen. — A saláta, murok, karfiol jobban fizet, mint a kardvirág, hortenzia, muskátli...

S aztán, mintha erről jutott volna eszébe:

— Hallom, aggódsz családod miatt. Add meg a feleséged címét, s én küldetek neki pénzt. Aztán majd visszafizeted, ha hazakerültünk. Biztosan jól fog nekem is akkor, ha be kell majd fektetnem a mostani távollétem lemaradása miatt.

Gyanakodva néztem rá. A maga érdekére való hivatkozás igen erőtlen volt. Nyilván segíteni akar. De miért? Én nem panaszkodtam néki, honnan tud hát a gondjaimról? Valaki bizonyosan rábeszélte, hogy próbáljon segíteni. Hálás voltam neki is, annak is, aki rábeszélte, de éppen most, az otthonról nemrégén kapott levél után későbbre

tettem el magamnak a lehetőséget. Majd, ha nagyobb bajban leszek. Megköszöntem hát a kedvességét, de megnyugtattam, hogy nem vagyunk éppen olyan nagy szűkségben, s Enyeden is vannak pártfogói a családomnak. S ez egyre igazabbá is vált, mert a levél után még két levelezőlapot is kaptam, amelyekből megtudtam, hogy meglátogatta a családomat Szász Pál, sőt Márton Áron püspök is. De éreztetni akartam vele, hogy megértettem és köszönöm segítő szándékát. Igen meleg kézzorítással köszöntem el tőle. A temesváriak azonban továbbra sem fogytak ki kedveskedéseikből. A láger parancsnoksága, tekintettel az egyre inkább ránehezülő ellátási gondokra, engedélyt adott, hogy kérhetünk otthonról egy-egy 5 kg-os csomagot. A legtöbb csomag persze a gazdag Bánságból érkezett. Nemezszer hívtak meg attól kezdve egy kis „kóstolóra”. A szalonnák, kolbászok, szalámik, sajtok azonban igen gyakran újságpapírosba csavarva kerültek a csomagokba. S nem véletlenül. Hírek voltak ezekben az újságokban, amelyek valamiért érdekelték a címzetteket. Így tudta meg például valamelyikünk, hogy „felszabadult immár a Hortobágy is”. Az illető Sárbogárdon gyermekeskedett, ott volt tán első szerelme is, annyira elfogta tehát az érzelem, hogy elmélázva dúdolni kezdte:

Sárbogárd,
Dombóvár,
vadvirágos vidék,
napsütötte
Hortobágy,
vizontlátlak-e még?

Nem ismertem a dalt, megkértem hát, dalolja el újra. Mások is voltak még ott, akik akkor hallották először. De hamar megtanultuk mind, s annyi érzéssel fűjtük, hogy némelyikünknek az utolsó sorok után megnedvesedett a szeme:

Százszínű délibáb
csókja csábít engem,
Sárbogárd,
Dombóvár,
ringasd el a lelkem...

Gügye kis érzelgős dal volt, és egyikünket se fűzött semmi kapcsolat se a Hortobágyhoz. Még azt se már, aki ott volt először szerelmes. Mégis elénekeltük újra és újra, annyira elfogott a vágy, nem is a Hortobágy, hanem egyszerűen a külvilág után...

Énekeltünk azonban mi vidámabb dalt is. Az enyediék barakkja mellett közvetlenül ott „díszelgett” egy leégett másik lakóbarakk kormos helye. Illetve nem is a helye, azt belepte már a hó, hanem az ottmaradt éghetetlen cement alapfal, amelyről könnyen le lehetett seperni a havat, s akkor jó lépegetőhely volt az, egy ember kényelmesen sétálhatott rajta. Itt szoktam én melegítő gyaloglásokat végezni délutánonként, de gyors ritmusra ám, hogy eredményes legyen az ezer vagy kétezer lépés. A ritmusért kellett a nóta. Milyen népdal is? Lehet, akkor se jutott mindjárt eszembe a szöveg, de beugrott, mint most is, amint dúdolni kezdtem, hogy a kaszárnya udvarán a barna huszár

Sej! Lovát karéjozza!

Ne karéjold, barna huszár,
Mert leesel róla,
S nincsen neked
édesanyád,
Sej! aki meggyógyítna.

De a huszár a nyeregbe
Bele van teremtve,
Mint a virág a jó földbe,
Sej, belegyökerezve.

Néha társam volt ebben a ritmikus lépegetésben Elekes rektorprofesszor is, de hamar kifáradt, le kellett lépnie a cementről. Ám akadtak helyette mások. S megint csak temesváriak! Ők aztán játékosan csinálták végig velem a kétezer lépést!

De térjünk vissza néhány mondatban azokra a hírhordó csomagoló újságpapírosokra. Fontos szerepük van a további események alakításában. Helyesebben szerepet játszanak a mi viselkedésünkben, amelyből lágersorsunk

a továbbiakban alakul. A legelső hír, amely kíváncsiságunkat felcsigázta, valóban egész különös volt. Egy csomagoló újságpapír félig letépett cikkében azt olvastuk, hogy Szenkovics Sándor, az ismert kommunista vezető személyiség, Nagyváradon rápirított az ottani magyarokra. Gyávaságukat hányta a szemükre! Merjenek már magyarul is felszólalni a gyűléseken, hiszen új Románia van születendőben!

Egy másik újságtöredékből pedig azt olvastuk nagy meglepődéssel, hogy a kormány nem ura a helyzetnek. Az augusztus 23-i fordulat nem teremtett egy csapásra új Romániát. Az új kormányban is még mindig a király tábornokai és az úgynevezett történelmi pártok, a mánisták és a liberálisok vannak túlsúlyban. De ez nem is olyan nagy baj, mert a demokratikus erők a tömegekre támaszkodva új erőviszonyt harcolnak ki a kormányzásban. A reakció kétharmados többségét fordított arányra szorítják vissza. Ezért alakult meg az Országos Demokrata Arcvonal, amely Groza Pétert akarja miniszterelnöknek. S ebben az arcvonalban ott van a Magyar Népi Szövetség is, amely a régi MADOSZ-ból terebélyesedett ki az egész demokratikus magyarság tömegszervezetévé.

Hát mi, lágerbeli elzártságunkban, minderről keveset tudunk. Keveset tudunk általában az ország politikai helyzetéről. Az bizonyos, hogy a fegyverszüneti egyezmény tartalmaz megtorló intézkedéseket a fasiszták, hitleristák ellen. De hát minket lehet-e, szabad-e ezek közé számítani, amiért végigszenvedtük Antonescu szovjetellenes háborús időszakát? Hiszen Antonescu régi emberei jórészt még mindig fontos állásokban vannak, ott tartják őket a tábornokok, a mánisták, a liberálisok. Nem ezek igyekeznek most minket bemártani maguk helyett? Nem, nem tudunk ezekről a dolgokról eleget. És semmi bizonyosat. Lehet, éppen azért zártak el bennünket a világtól, hogy könnyebb legyen a Maniuék zavarkeltése?

Egyszóval: tájékozatlanok vagyunk a legfontosabb kérdésekben. Ez a tudatlanság pedig bénító, még szándékunkat sem biztatja arra, hogy harcoljunk igazunkért. Ismernünk kell az ország politikai helyzetét, a régi politikai erők ellen folyó harcot, hogy helyesen tudjunk tájékozódni. És ismernünk kell elsősorban a magunk helyzetét,

hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz fordulhassunk, ha tényleg bele akarnak keverni a fasiszták, a háborús bűnösök közé.

Mi legyen tehát a teendő? Akár a fővárosi lapok becsempészésével is, de tájékozódnunk kell a politikai helyzetben; tisztán látni a mi helyzetünkben. Akkor beadvánnyal, panasszal, kéréssel fordulhatunk a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz. Annyi ügyvéd van közöttünk. Szeressék meg ezek a szükséges jogi és politikai ismereteket, s készítsenek elő — a szükségnek megfelelően — beadványokat.

Sok vita, töprengés, vonakodás és egymás bátorítása után kialakult egy olyan határozatféle, amelynek egyetlen hiányossága az volt, hogy nem szabtuk rá határidőt. A legtevékenyebb temesváriak azonban kötötték az ebet a karóhoz, hogy hamarabb elkészülnek vele, mint ahogy reméljük, ha egyszer tisztázódott, hogy mi jogilag is egészen különálló csoportot képezünk a láger internáltjai között. Jó is lesz ezt minél hamarabb és minden irányban leszögezni!

Ügyvédeink lázas tájékozódásba kezdtek, s már igen hamar azzal biztattak, hogy a főkérdés: internálásunk törvénytelenége egyre világosabbnak látszik. Erre akarják felépíteni azt a román és orosz nyelven egyaránt három-három példányban elkészítendő beadványt, amellyel megindítjuk harcunkat. Azért három-három példányban, hogy megismételjük, ha az első nekiszaladás után nem sikerülne. Megtörténhetik például, hogy a láger parancsnoksága nem veszi át, vagy átveszi, de nem továbbítja beadványunkat. Akkor más utat kell keresnünk, esetleg a kommunista párt segítségét kell kérnünk. Erre megvan a lehetőségünk a temesvári madoszisták közbeiktatásával.

Mondom: határidőt nem szabtuk meg.

Ezért nagyon meglepett, amikor — még váratlanul — egész „küldöttség” jelent meg nálam egy albumféleséggel. Mégis nem annyira az lepett meg, hogy olyan gyorsan elkészültek, hanem az ünnepélyesség, amellyel elémtették a Hajós Imrétől készített albumot, benne a hat példányban készült beadvánnyal. Az albumnak rajzpapírra festett díszes borítólapja volt. A tábor drótkerítése látszott rajta,

hátterben a felkelő piros nappal s az előtérben vérvörös festékekkel az évszám: 1945. Kíváncsian elfordítottam a fedőlapot, s belül a második lapon ugyancsak piros festékekkel ezt a felírást olvashattam:

Kacsó Sándor születésnapjára, 1945. február 21. Tg. Jiu

Nem tudom, én szóltam-e el magamat beszélgetés közben, vagy valamelyik irodalmár kurkászta-e ki, elég az hozzá, hogy tan Fodor József ötlete folytán (rá gyanakodtam a leginkább) ünneppé kívánták avatni panaszlevelünk benyújtásának napját azzal, hogy az én születésnapomra időzítették. Az ünneplés persze nekem szólt s nem a beadványoknak. Azért is gyanítottam mögötte Fodor József sugalmazását, mert a kiteljesítését láttam benne annak a folyamatnak, amelyet a lágerbe kerülésünk első hetében ő indított el olyan nyílt szókimondással. Ezt tette most is az albumba írt születésnap köszöntővel. S biztosan ugyanazzal a számítással is.

Ám ha tudtam is ezt, akkor is kiterhitem-e ez elől a nekem szánt feladat elől? Miért tettem volna? Hiszen Fodor József noszogatása nélkül is magaménak éreztem volna. Azért hát, ha zavart megilletődéssel is, meghajoltam a meleg baráti megtiszteltetés előtt, s úgy hallgattam végig a születésnap köszöntő lekötelező mondatait, amelyeket Nagy Miklós olvasott fel az album következő oldaláról:

„Öt hónapja élünk együtt a Tg. Jiu-i táborban közös gondok és küzdelmek közepette. Az ötödik hónap vége éppen összeesik a negyvennegyedik születésnapoddal. Ez az öt hónap megerősítette az irántad megnyilvánult régi megbecsülést és baráti szeretetet, és ma ez a pár sor írás mint meleg testvéri kézszorítás nyúl ki feléd. Azt szeretnők, ha a feléd áradó őszinte szeretet megerősítene további küzdelmeidben, új hitet és kitartást adna: Kívánjuk, hogy egy szabad világban sokáig dolgozhassál még azokért a tiszta eszmékért, amelyeket eddig hirdetél, és veled együtt töretlenül hisszük, hogy a mindenható segítségével diadalmas győzelmüket is mielőbb meglátjuk.

A Tg. Jiu-i magyar internáltak ezzel a hittel és reménységgel köszöntenek születésnapod alkalmából.”

Elérzékenyedtem, s zavaromban a köszönő szavak helyett felmutattam az albumból kiemelt beadványokat.

— Most ezek a fontosabbak, nem az ünneplés!

De ezt a félszeg gesztust is helyeslő felkiáltások fogadták. A küldöttség egyik ügyvéd tagja (nem emlékszem már, melyik volt) a román nyelvű beadványt kezdte ismertetni igen részletesen. Én itt az alábbiakban a beadvány magyar nyelvű fordítását adom. Rövidebb lesz az ügy, mintha az én jogi felkészültségemmel ismertetni próbálnám.

„Elnök úr!

Tisztelt Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság!

Az internáló központok működésének szabályozásáról szóló utasítás (megjelent a Hivatalos Közlöny 1944. XI. 6-án 258. számában) első szakaszában kimondja: »Az internáló Központok azon személyek fogvatartására szolgálnak, akiknek kényszerlakhelyet jelöltek ki a Fegyverszüneti Egyezmény 9. és 15. szakasza értelmében.«

A Fegyverszüneti Egyezmény és a szabályzat szövege egybehangzóan 2 megdönthetetlen megállapítást tartalmaz. Éspedig:

1. A Fegyverszüneti Egyezmény alapján csak a 2. és 15. szakaszban érintett személyek internálhatók, vagyis az országban levő német és magyar állampolgárok.

2. Az internáló táborokban csak az előző pontban megjelöltek tarthatók vissza, mivel ezeknek a központoknak meghatározott és különleges rendeltetésük van.

Jóllehet ezek igen világosan meghatározott intézkedések, *a Tîrgu Jiu-i lágerben ezzel ellentétben 1944 szeptemberétől több mint 150 román állampolgárt tartanak internálva.*

Bennünket ittlelvő internáltakat Fehér, Arad, Temes-Torontál és Hunyad megyékből hoztak ide az 1944. aug. 26. körüli időszakban. Nagyrészüket a volt diktatorikus rendszer hatóságai tartóztattak le.

Letartóztatásunk és internálásunk számunkra ma is talány. Utcán, munkahelyünkön, lakásunkban tartóztattak le minden tárgyi alap és egységes szempont nélkül. Nem volt meghatározva előre sem a szám, sem a nevek. Letartóztatták azokat, akik véletlenül, esetlegesen kerültek

a rendőri közegek útjába. Nem vizsgálták meg sem politikai múltunkat, sem állampolgári magatartásunkat, bűnösségünket vagy ártatlanságunkat. Letartóztattak és internáltak kimondottan demokratikus eszmeiségű újságírókat, parasztokat, munkásokat, kézműveseket, magántisztviselőket és szabadfoglalkozásúakat. Feltételezzük, hogy olyan vádak alapján is, amelyek a diktatorikus rendszerben ürügyül szolgálhattak bizonyos megtorlásokra, a mai rendszerben azonban — ha valóságos érdemül nem is tudhatók be — de vádemelés alapjául semmiképpen sem szolgálhatnak.

Panaszlevelünk elején már rámutattunk, hogy letartóztatásunk és internálásunk a Fegyverszüneti Egyezmény alapján nem volt és nem lehetett jogos. Úgy véljük, hogy 1944. aug. 23. után a diktatorikus és fajelméleti törvények hatályukat veszítették, s ma a román államban csak egyetlen olyan törvény létezik, amely előírja a román állampolgárok munkatáborokba való internálásának a lehetőségét, s ez a termelés növelésének színlelése, a munkakerülés, a szabotázs törvénye. Mivel azonban egy ilyen irányú végleges határozat ellenünk nem létezik, nyilvánvaló, hogy fogvatartásunk enyhén szólva visszaélés.

A Fegyverszüneti Egyezmény aláírásának dátuma bennünket már letartóztatásban és internálásban ért, annak ellenére, hogy a 6. szakasz kötelezi a román államot minden olyan személy azonnali szabadon bocsátására, akit etnikai származása miatt tartóztattak le.

Tekintettel arra, hogy nekünk azt mondják: internálásunk és annak fenntartása a Fegyverszüneti Egyezmény alapján történt, s személyünk fölött a tisztelt Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság rendelkezik, kénytelenek vagyunk kérni, hogy szíveskedjenek panaszlevelünk értelmében felülvizsgálni helyzetünket, megállapítván és kijelentvén, hogy a Fegyverszüneti Egyezmény előírásai és intézkedései nem írják elő alulírottak internálását, s ez csupán a fent említett előírások téves értelmezése és alkalmazása alapján történt. Kérjük tehát elrendelni azonnali szabadon bocsátásunkat hogy visszatérhessünk otthonunkba, családjaink és gyermekeink körébe, akik minden támogatás nélkül maradtak. Vissza akarunk térni mun-

kahelyeinkre, hogy hasznos tagjai lehessünk demokrati-
kus társadalmunknak és rendszerünknek, amely mindany-
nyiunk szabadságáért és egyenlőségéért harcol.

Abban a szilárd meggyőződésben, hogy panaszlevelünk
kivizsgálásra és meghallgatásra talál és végre igazságot
szolgáltatnak nekünk, kérjük, értesítsenek az eredmény-
ről.

Kérjük, fogadják megkülönböztetett tiszteletünket
A Tîrgu Jiu-i magyar nemzetiségű román
állampolgárok nevében:

Kacsó
Sándor”

Tîrgu Jiu, 1945. febr. 21.

Az orosz nyelvű beadvány hasonló tartalmú és érve-
lésű, csak valamivel rövidebb, nehogy próbára tegyük
egy — hihetőleg — tábornok-elnök türelmét a hosszú
szövegeléssel.

És most térjünk vissza a születésnapot köszöntő al-
bumra. A már idézett üdvözlő szöveg után 6 oldalnyi
hosszúságú névsor következik, három rovatban: Név,
pontos cím, saját kezű aláírás.

Töprengek most egy kicsit: közöljem-e itt ezt a sok
nevet egymás után, a maga esetleges unalmasságában?

Végül úgy határozok, hogy közlöm. Olyan okmányunk-
ká vált később ez a Hajós festői címlapjával, a köszöntő
szöveg és az utána következő névsor szépírással ünne-
pélyesített album, hogy szavaztunk és határozatokat hoz-
tunk az alapján. S hadd adjak lehetőséget a késői utó-
doknak is, hogy megkeressék és megtalálják a névsor-
ban a Tg. Jiu-i láger szögesdrótjai között egykor 10 hó-
napot szenvedett „őseik” nevét.

ARAD MEGYE

Dr. Palágyi Jenő	Arad
Dr. Parecz György	”
Dömötör László	”
Dr. Berthe Nándor	”
Gömöri Ferenc	”
Dr. Kalkó Károly	”

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Kacsó Sándor: Nehéz szagú iszap felett

Dr. Bochdanovits Zoltán	Arad
Hajós Imre	”
Návrádi Ágoston	”
Buschi Emil	”
Matuz András	”
Jakabos György	”
Kovalovszky Ernő	”
Hann Alajos	”
Csillag Mihály	”
Lengyel István	”
Olajos Sándor	”
Ruttkay László	”
Dr. Fetter Elemér	”
Dr. Czédly Károly	”
Ungurean Béla	”
Dr. Czubor Imre	”
Dr. Weil Károly	”
Kramarovits József	”
Győrffy Imre	”
Tarnóczy Lajos	”
Szabó Lajos	”
Kristóf Ferenc	”
Hrubicskó Valér	”
Ujj Pál	”
Menráth József	Újarad
Schneider István	”
Fodor József	Zimánd

FEHÉR MEGYE

Babilor Mihály	Abrudbánya
Imreh Károly	”
Istvánffy Gábor	”
Kristó Lajos	”
Lovász Sándor	”
Miski József	”
Székely János	”
Tarr Mihály	”
Elekes Viktor	Nagyenyed
Vita Zsigmond	”
Jarosievitz Zoltán	”
Nagy József	”

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Kacsó Sándor: Nehéz szagú iszap felett

Nagy Mihály	Nagyenyed
Dr. Nagy Miklós	”
Vass Albert	”
Szigeti Béla	”
Dr. Füzi Sándor	”
Tövissy Géza	”
Unghy Mihály	”
Hámorszky Rezső	”
Berkessy Kálmán	”
Horváth Zoltán	”
Dr. Jenáki Ferenc	Gy. Fehérvár
Kovács Béla	”
Aszlányi János	”
Czeglédy Ferenc	”
Fehér Jenő	”
Gaál Béla	”
Kerezsy Albert	”
Magyarossy József	”
Péterffy Árpád	”
Régeni István	”
Szentmiklósi Ferenc	”
P. Vivaldus Áron István	”
Gruber Pál	Verespatak

HUNYAD MEGYE

Fábián János	Lupény
Lőrincz Ferenc	”
Nyitrai Mózes	”
Marosán Gábor	”
Rill Albert	Petrozsény
Schwemmhammer Oszkár	”
Dr. Simon Ferenc	”
Barabás Kálmán	”
Both Árpád	”
Demeter István	”
Demeter Albert	”
Borbély Miklós	”
Dr. Farkas Miklós	”
Grosz Nándor	”
Komárniczky László	”
Marosi András	”

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Kacsó Sándor: Nehéz szagú iszap felett

Remő József	Petrozsény
Vitán Sándor	”
Dr. Mittelhuber Rezső	Vajdahunyd

KRASSÓ MEGYE

Komlóssy József	Erszeg
Ottlik Tibor	Oravica
Rónay István	”
Molnár Kornél Albert	”
Fekete József	Tirol

SZÖRÉNY MEGYE

Dudás Mihály	Orsova
Döme Samu	”
Schügerl József	”

TEMES-TORONTÁL MEGYE

Dr. Fodor József	Temesvár
Dr. Kószló János	”
Dr. Puhala Sándor	”
Agásty János	”
Szerényi István	”
Dr. Fogarasy Zoltán	”
Joszt Géza	”
ifj. Szapponos Gyula	”
D. Tóth Lajos	”
Becsky István	”
Árvai Rezső	”
Cziffra Imre	”
Forgács Mátyás	”
Gánoczi Kálmán	”
Irsay Nándor	”
Klemens József	”
Lauf Lajos	”
Mesterházy Nagy Gyula	”
Péter János	”
Takács Kálmán	”
Zippel Ferenc	Csákova
Dermla Arthur	Csanád
Drágossy György	Csávós

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Kacsó Sándor: Nehéz szagú iszap felett

Lengyel Ferenc	Dézsánfalva
Bacsó István	Gátalja
Korponyay János	”
Bertalan József	Józsefszállás
Sághi Dezső	Keresztes
Nits István	Kisoda
Szász Ferenc	Lippa
Elekes Gyula	”
Fedor Lajos	”
Zseray Gáspár	Majláthfalva
Herczeg Ádám	”
Bóka Szabó István	Ótelek
Kovács Ferenc	”
Talpai János	”
Mulicz János	”
Dr. Kádár István	N. Szentmiklós
Ponyiczky László	”
Szakács Géza	”
Neumann Ilonka	Rékás
Berta János	”
Piros Antal József	Szabadfalu
Elekes Gyula	Szigetfala
Juhász Mihály	Temesfüzes
Ajtay Gábor	Újszentes
Tőkés Béla	Végyvár
Kraszny József	Zsombolya
Schiff Béla	Temesvár
Hamar Béla	Bukarest
Puskás József	Ploiești
Makó Ferenc	Korond

Aztán jön a három magyarországi menekült kommunista, 1919-ben a Tanácsköztársaság bukása után kerültek Romániába, s itt menedéket leltek. Most azonban mint magyar állampolgárokat a lágerbe hozták őket.

Ezek hárman külön üdvözlő szöveget kértek beírni nevükben az albumba:

„Vedd örömmel tőlünk, hogy emlékeztetünk a 44. születésnapodra, amelynek nagy részén Veled együtt küzdöttünk. Add kezed, hogy megszoríthassuk, hogy még

sokáig együtt küzdhessünk azon a lenézett és kihasznált munkás fronton, amely nekünk életet, becsületet, a munkásnak pedig egy felvirradó szebb jövőt biztosít.”

A szövegen látszik, hogy nem gyakorlott írástudó fogalmazta; hogy az alábbi hármak dugták össze a fejüket s ötlötték ki. Nekem annál megtisztelőbbnek tetszett.

Nagy Péter

Molnár Ferenc

Fazekas Ferenc

Hátszeg, Hunyad m.

Pécs

Bonyha

Az albumot a sok névvel és aláírással eltettem féltett megörzendőim közé. Örööm ma is.

A román és az orosz nyelvű beadványokból egy-egy példányt beadtunk a táborparancsnoksághoz, illetékes helyre, továbbítás céljából. Úgy hiszem, továbbították is, bár erről bennünket nem értesítettek. S arról sem, hogy csatoltak-e melléje kísérő levelet, s ha igen, milyen értelemben.

Pár hétre rá ugyanis egy magas rangú orosz tiszt érkezett a táborba két kísérelével. Nem a panaszlevél íróira voltak kíváncsiak, hanem az egész táborra. Be is jártak minden zegét-zugát, s nálunk — pedig legelől voltunk a főbejárat után — csak a végén kötöttek ki. Ám ennek még örvendtünk is, mert előkeríthettük és „kitaníthattuk” két oroszul beszélő társunkat, akik az első világháborúban sokáig voltak hadifoglyok valamelyik szibériai garnizonban. Az láthatólag jólesett vendégeinknek, hogy van köztünk, aki tud oroszul, de nem hagyták sokat beszélni őket. Csak feltett kérdéseikre igényeltek lehetőleg rövid válaszokat. Egy ilyen kérdésük volt például, hogy miért van fölászva a lágér fő útja mellett egy keskeny föld-sáv.

— Oda virágok jönnek majd! Elő van készítve az ágyás az ültetésre...

Megnézték az első grupa barakkjait is, a négyes szobákat, s még az se kerülte el a figyelmüket, hogy minden barakknak külön kétfülkés illemhelye van a barakk hátsó részén.

— Hm — mosolygott gúnyosan a vezető tiszt —, hát Romániában virágos üdülőke zárják a fasisztákat, s nem büntetőlágerekbe?!

Meghült bennünk a vér. Ez csak reánk vonatkozhatott. Hiszen volt még olyan női tömegbarakk, amelyhez építettek külön illemhelyet is, de általában egy közös ilyen célra épített barakkba kellett járniok még a második grupa lakóinak is. Ez egy hosszú s közepén vastag deszkafallal kétfelé osztott épület volt. A deszkafal előtt mindkét oldalon apró fülkék sorakoztak, de ajtó nélkül. S minden fülke közepén egy-egy kerek lyuk. Ezek fölé kuporodva lehetett használni őket...

Látogatóink csóválták a fejüket, aztán megkérdezték:

— Rendes dolognak tartják, hogy ezekben a jól berendezett négyágyas barakkokban mind férfiak laknak, a tömegbarakkokban pedig annyi nő összezsúfolva?

Választ persze nem tőlünk vártak, hiszen gyaníthaták, hogy nem mi, hanem a parancsnokság rendelkezett így. Nem kértek magyarázatot sem, hanem intézkedtek.

— Ezekbe a barakkokba a nőket, elsősorban a gyerekes nőket kell áttelepíteni. A férfiak pedig költözzenek át a tömegszállásokba.

A főtiszt kíséretéből kivált egy ember, s a parancsnokságra sietett illetékes helyre továbbítani a parancsot. Mi ugyanis pirulni és szégyenkezni tudtunk csak, intézkedni nem.

Intézkedtek azonban — mégpedig gyorsan — a láger tisztjei. Úgy látszik, ők is resteltek, hogy ennyire megfélemlítettek a nőekkel szembeni kötelező udvariasságról. Egy délután végrehajtották a nagy helycserét. A diplomások kiváltsága hát megszűnt a gyengébb nem javára, s ez ellen mi, a hátrányosabb helyzetbe kerültek sem tiltakozhattunk. Azt pedig, hogy helyünkbe túlnyomó részben éppen birodalmi németek kerültek, a sors furcsa fíntórának tekintettük. A tekintélyesebb német gazdasági szakemberek, de még csapattisztek is, akik olyan beosztásban voltak, hogy hosszabb romániai tartózkodásra számíthattak, engedtek a könnyebb megélhetés kísértésének, s egész családjukat ide költöztették Romániába. A fordulat után aztán olyan gyorsan kellett elszélelniök, hogy nem volt idejük hozzátartozóikat is magukkal vin-

ni. Ezek az ittrekedt német családok tehát a Fegyverszüneti Egyezmény alapján kerültek lágerbe, s itt most — gyermekeik révén — a legjobb helyeket igényelheték maguknak. Mi pedig azt az erkölcsi elégtételt szereztük magunknak, amikor sebbel-lobbal átköltöztünk a tömegbarakkokba, hogy nem irigykedtünk rájuk, tisztelvény — az ő esetükben is — az emberségesség törvényét.

Én a temesváriak és az aradiak közé keveredve a 8. barakkba (cabanába) kerültem. Ágy szomszédom Szerényi Pista lett, de a közelemben talált helyet az orvosdoktor Palágyi Jenő, valamint Fodor József plébános és Jenáki Ferenc pápai kamarás is. Kellett a barátságos környezet, ha már kisodródtam az enyediak közül. Orvosra ugyan még nem szorultam, de lelkiileg igen megviselt, hogy „segélykérő” beadványunknak ilyen nem várt eredménye lett. Papjaim igyekeztek is a lelki gyógyírral:

— Nincsen ennek a látogatásnak semmi köze a mi beadványunkhoz! — vélte Jenáki főtisztelendő.

— Én is azt hiszem — erősítette Fodor József is. — Ez még nem a mi beadványunk következménye. A mi kérésünknek még nincs is semmi eredménye. Mit kérünk mi? Hogy ügyünket különítsék el a többi lágerlakó ügyétől. Hát elkülönítették? Lehet, még el sem olvasták a kérvényünket. Nem is foglalkoztak vele...

Ez elfogadható érvelésnek látszott, de nem volt elég ahhoz, hogy elűzze nyugtalanságomat. Elindultam hát sétálni. Új „lépegetőhelyet” kellett keresnem a régi helyett. Aztán mégis mást gondoltam. Felkerestem Horváth Tutut. Ő a régi helyén maradt... Ketten hamarabb tisztázzuk majd, hová szóródtak szét az enyediak.

Tutut jókedvében találtam. Vállalkozó kedvű felesége, a bátor Icu asszony, már másodszor látogatott el a megszűnt Enyedről Tg. Jiuba. Hiszen igaz, kettőben kell tartania itt a lelket és a bizakodást. Édesapjában, Elekes rektor-professzorban és a férjében. Már fel is vették egymással a kapcsolatot, de csak messziről integethettek egymásnak át a drótkerítésen. Holnap azonban, alkalmas időben, a szolgálatos őrnéző jóindulata mellett egészen a drótkerítésig óvakodhatnak mind a ketten. Ő átveszi majd, amit Icu hozott, s átadja neki, amit innen ki akarnak juttatni az enyediak. Készítsek elő én is va-

lami kicsi dolgot. De kicsit ám, mert a többi enyedi is benevezett.

Szaladtam haza új vackomba, ágyamra ülve térdemre fektettem a kofferemet, s egy füzetlapra ceruzával rákapkodtam, akkori hangulatomnak megfelelően, az alábbi sorokat.

„Kedves Feleségem!

Hazatérési reményeink, úgy látszik, egyelőre megcsalnak. Nem tudom, hogy a most folyamatban lévő szabadtási tevékenységek mivel biztatnak: jóval-e, rosszal-e, de úgy érzem, hogy fel kell készülnünk most már a hosszabb távollétemre is. Ezért írom ezt a néhány sort, amit Icu talán ki tud lopni s elviszi magával. Értem különben ne aggódjék, s főként minden gondját a gyermekekre fordítsa. Ez most a maga *feladata*. Remélem, régi barátaim segítségére lesznek, s megteszik, ami tőlük telik. Segítségüket, ha erre kerülne a sor, főként azért kérje, hogy hazakerülhessenek Kolozsvárra vagy Mikházára. Ha aztán hazakerülhetek majd én is, újra kezdjük, s nem vagyok még annyira öreg, hogy ne tudnék ismét becsületes megélhetést teremteni. Ha sikerül Icuhoz juttatnom, küldök egy arcképet, Hajós barátom festette vízfestéssel, tehát üveg alá kell rámásztatni, hogy baj ne érje. Magát és a gyermekeket sokszor csókolja:

Sándor”

Leghamarabb. Szerényi Pista tért magához a váratlan hideg zuhany után. Őt — legényember volt — nem kiszabadulásunk ügye tartotta szakadatlan izgalomban, neki ideje volt hamar visszatérni a maga választotta, szívéből fakadó, tehát számára mindennél fontosabb feladathoz, a lágerlap ügyéhez. Húsvétra tervezte a harmadik számot, húsvét pedig igencsak közeledett. Utána kellett néznie a „nyomdájának”, kéziratokat kellett felhajtania. Ez a munkája hozzásegített bennünket ahhoz, hogy megtudjuk: milyen barakkokba, hányfelé sodródott szét együttesünk. Ez fontos volt a további lépések közös meghatározása érdekében. Ki is alakult a lap szervezése során valami barakk-közi tanácsféle, amelybe beletartozott egy-két önként vállalkozó ember minden olyan ba-

rakkból, amelybe a nagy lakáscsere folytán többen is kerültek a mieinkből. A tanácskozások minden előzetes összebeszélés nélkül kezdődtek. Ügyvédek mondták ki először a megnyugtató megállapítást: nem lehet beadványunk következménye az, ami történt. Hivatalos ügyeket általában sehol se intéznek olyan gyorsan. Ők csak tudják, azért ügyvédek. Aztán meg: mi a beadványunkra választ kértünk. Hát kaptunk? Ugyebár nem. Még csak meg sem említették. Jó-jó, de hát mit tegyünk most? Menesszük az első után a második, a tartalék-beadványunkat? Isten őrizz! Nem sürgethetünk pár hét múltán egy olyan magas katonai fórumot, mint a Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság. Várnunk kell türelmesen a válaszra!

Vártunk hát, ha nem is türelmesen, hát inkább azért, mert igen izgalmassá vált az ország politikai élete, s ez másfelé fordította érdeklődésünket. Lazult a láger szigorú katonai fegyelme is. A második Sănătescu-kormány bukása után jobban sikerült megszervezni a lapok becsempészését, tájékozottabbak lettünk a belpolitikai fejlődés irányára kérdésében. Vártuk az Országos Demokrata Arcvonal győzelmét, amely Petru Groza miniszterelnökségét ígerte. Ez meg is történt, de nem ment simán. Hatalmas tömegtüntetések előzték meg, s ezeken egy-két magyar városban tüntettek a légerek felosztásáért is. A király, a tábornokok és a történelmi pártok végül is kénytelenek voltak engedni a nép követelésének. Rădescu tábornok, aki megelőzőleg a felvonuló tömegre lövetett, kénytelen volt lemondani, s helyét március 6-án a király vonakodása ellenére, Groza Péter úgy foglalta el, hogy kormányából teljesen kihagyta Maniu híveit és a liberális pártot. Ez a kormány a román—magyar barátságot és a teljes nemzeti egyenjogúságot ígerte. Reménységeink tehát erősen megnöttek. Az a vélemény alakult ki a barakk-képviselők beszélgetéseiben, hogy nekünk is ki kellene egészítenünk az Ellenőrző Bizottsághoz küldött panasziratunkat valamilyen politikai megnyilatkozással. A hódolat és a reménykedés kifejezésével a Groza-kormány iránt.

— Innen? A lágerből? — tettem fel a kérdést reménytelen legyintéssel.

— Miért ne? — kapta fel a gondolatot Fodor József, a plébános. — A temesvári madoszistákkal van kapcsolatunk, azok pedig könnyen hozzáférhetnek Grozához.

— S hát a lágerlap? Az mire való? — csapott le egyenesen rám Szerényi Pista. — Oda is írhatnál húsvéti cikket a miniszterelnökhöz címezve.

— S Groza majd bejön a lágerbe, hogy elolvassa?

— Majd továbbítják hozzá a madoszisták — védte a javaslatát.

— Ejnye, be jól kijárta az eszed. Neked mindig csak a lap! Kitűnő szerkesztő lenne belőled. Különben is a húsvéti számra már adtam egy verset.

— Egy verset! — legyintett igen őszinte elégedetlenséggel. — A vers mindenkihez szól, nem éppen a miniszterelnökhöz. S csak a magad nevében szólsz... S egyébként is mit sértegetsz, hogy jó szerkesztő lenne belőlem. Hát nem eléggé jól szerkesztem a lapot? — kérdezte panaszosan, és elpirult.

Elnevettem magam.

— Te a versemet legyintetted le, én a szerkesztői képességedet. Most tehát kvittek vagyunk. De te is ismerd be, hogy a vers utolsó szakasza igen jól odapaszszolna a cikk végére — panasznak. S így csak ismételné azt, amit a cikkben írhatnék.

Gondolkozott egy kicsit, s idézni kezdte amaz utolsó versszakot:

És én? És én itt maradtam,
Szennyes hab egy
partkanyarban,
Nehéz szagú iszap felett,
Hová vertek cudar szelek...

— Én inkább kihagynám a verset — folytatta bizonytalanul. — Túlságosan individualista. Abban csak rólad van szó egyedül. Hát mi hol maradtunk?

Igaza van — döböntem rá azonnal, s a születésnap-i köszöntő után következő névsorra gondoltam.

— Nagy szerkesztő vagy, belátom — hátráltam a tréfa mögé. — Megírom a miniszterelnökhöz a cikket, s a verset hagyjuk ki a lapból.

— Ennél már csak az a jobb megoldás, ha a cikket is megírod, s a vers is benne marad a lapban — zárta le a vitát Fodor József. — A cikk felhívja a miniszterelnök figyelmét ügyünkre, a vers pedig rádöbbsenti a Kacsó nagy igazságára. S ezzel a mienkre is!

Megértettem Fodor gondolatmenetét. Íme a nagy diplomata! — gondoltam.

Ilyesféle tanácskozás és beszélgetés előzhette meg az én *Húsvéti levél Groza miniszterelnök úrhoz* című nyílt levelem megírását.

No, az egyáltalán nem valószínű, hogy a *Zsilvásárhelyi Népi Egység* a maga egészében elkerült volna a miniszterelnökhöz, hiszen csak egyetlen példány készült belőle. Ám a híre a fentebb említett módon eljuthatott hozzá. Legalábbis erre következtethetek Molter Károlynak egy későbbi vallomásából, amely szerint Groza akkoriban egy magyar társaságban — Kolozsváron vagy Marosvásárhelyen — az alábbi kijelentést tette:

— Csakugyan! Hát milyen demokrácia az, amelyben Kacsó lágerben ül?!

Ez a kérdés, amúgy rejtetten (a tudat alatt) ott lehetett bennem is, amikor új vackomon ülve a térdemre tett kofferen megfogalmaztam a nyílt levelet, amelynek piszkozatát hat kitépelt füzetlapon ma is őrzöm. Ennek alapján ismertetem, illetve másolok most ide belőle egyes részeket. Az akkori időkre jellemző érzések és gondolatok fogalmazódtak meg benne, de akad tán egy-kettő olyan igazság is, amely máig érvényesnek tekinthető.

Az első sorok a kívánatos érzelmi hatás felkeltésére irányulnak az akkori újságírás inkább lírai, mint tárgy-szerű fogalmazása szerint:

„Miniszterelnök Úr!

A legtörténelmibb szenvedés emlékhetének közepéről, a közeledő Nagypéntek nyomasztó hangulatából küldjük Önhöz e sorokat. Íródeákja e levélnek nemcsak önmagát írja: A Tîrgu Jiu-i internáló táborot körítő szögesdrótok között és az egyes »grupákat« külön is szorító drótsövények fölött több száz sorstestvérével fonódik testvéri láncba. Íme, jobbját elborult szemű tanár szorítja baljával, s bal keze a volt szakszervezeti vezető erős tenyerébe

simul, hogy azt a remegést, amit szomszédjától kapott, így adja tovább a lánc következő szemének, a régi kommunista élharcosnak. És papok, ügyvédek, kérges tenyerű földművesek viszik tovább ezt a testvéri láncot, hogy végül visszafonódják önmagába. Oh, nagyon nagy a változatosság a láncszemekben! Az ősz hajjal koronázott matrónától a csodálkozásra nyitott szemű iskolás lányig s a kemény tekintetű férfitől a riadt kíváncsiságú sihederig minden társadalmi rétegből, minden korosztályból akad itt képviselője *az erdélyi magyarságnak*.

Rab képviselők!

Most már rabjai egymásnak is, mert lám: nemcsak a kezükkel tartják egymást, hanem várakozástól feszült tekintetükkel is.

Ez a testvéri gyűrű és ezek a feszült tekintetek diktálják Önhöz e sorokat, Miniszterelnök Úr!”

A továbbiakban kissé dagályos vezércikk-stílusban sorakoztatja fel az írás azokat a módszereket, amelyekkel a hatósági közegek magyarokat szedtek össze „a szélviharral érkezett demokráciánk első napjaiban”. Voltaképpen azokat az adatokat dolgozza fel, amelyeket a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz intézett panasziratunk szárazabb stílusban, ügyvédek fogalmazásában, tárgyilagossággal felsorakoztatott.

A beadvány gondolatmenetét követi a cikk a továbbiakban is:

„Elszorult torokkal vánszorogtunk ugyanazon rendőrök és csendőrök sorfala között száműzetési helyünk felé, akik pár héttel azelőtt még a hitlerista diktatúra rendeleteinek be nem tartása címén és ürügyén terelték népünket — bennünket — a hadbírótság elé! Hát lehetséges az, hogy annyi népkínzó rendelet kibocsátói és végrehajtói a demokratikus felszabadulásban is tovább uralkodhatnak, s nekünk el kell szakadnunk családunktól, ott kell hagynunk munkahelyeinket, ki kell szakadnunk a társadalomból, mint valami bélpoklosoknak, nem is azért, mintha bűnösök volnánk, hanem csak azért, mert magyarok vagyunk?!”

Aztán köszönő sorok következnek. És hűségnyilatkozat az új miniszterelnöknek, akinek hősiek harca a demokráciáért bennünk is tartotta a lelket:

„Még itt, a külvilágtól szigorúan elzárt táborunkban is felfigyelhettünk az Ön régi elveihez hű, következetes és elszánt harcára. Szenvedéseink reménységeket kezdtek virágozni, s akkor kezdtük megkeresni egymás kezét. Igen, testvéri láncunk összehúzó ereje az Önben, az Öntől képviselt eszmékben való bizakodás volt. Az igazi, bennünket is megváltó demokráciát láttuk fokról fokra kibontakozni az Ön helyettes miniszterelnökségében, harcostársainak a kormányzásba való bevonásában, a nemzetiségi minisztérium megszervezésében, a nemzetiségi törvény megalkotásában. Egyre jobban szorítottuk egymás kezét, amikor legutóbb történelmi harcára indult, s megkönnyebbülve lélegzettünk fel, amikor a harca sikerrel járt s kezébe vehette a kormányzást.”

A továbbiakban — a történelmi tapasztalatokra célozgatva — féltetni kezdjük az elért demokratikus eredményeket s a demokrácia kiteljesedésének jövő reményégeit. Ezért akarunk mi is szabadok lenni, hogy ott lehessünk a demokráciáért küzdők soraiban! Hiszünk a demokrácia megvalósításában, és bízunk Groza Péter kormányában:

„A hitünkért fontos, a bizalmunkért abban, hogy ami most született, az Önnel és az Ön népével együtt a miénk is, hogy fölötte Önnel és az Ön népével együtt örködnünk kell nekünk is. Mert valljuk, hogy a demokrácia új rendjében a gazdanépnek méltónak kell lennie arra, hogy nemzetiségei legyenek, s a nemzetiségeknek méltónak kell bizonyulniok az ilyen gazdanéphez.

Nagyon kérjük, Miniszterelnök Úr, erősítsen meg bennünket e bizodalomban, mert úgy indult el a Dunamedencében egy új történelmi gondolat, hogy a mi bizalmunk is nélkülözhetetlen tényezőjeként mutatkozik annak a történelmi hivatásnak, amelyet Ön Európa e helyén és népe életében betölt.”

Elégedettek voltak-e társaim az új miniszterelnök-höz írott nyílt levelemmel? Nagyon! Úgy érezték, hogy a jogi okfejtés mellett ott van most már legilletékesebb helyen a politikai és érzelmi érvelés is ügyünkben, amelynek kedvező elintézése már nem késhetik sokáig.

A levél első mondata viszont külön csatornákat is megnyitott az érzékenyebb idegzetűekben. Ez pedig nem éppen az én szándékaim szerint történt. Én nem őket akartam megatni vagy éppen elbúsítani, hanem a miniszterelnököt. Levelem nem várt közvetlen hatása az volt, hogy a nagypénteki és húsvéti egyházi szertartások, amelyeket a táborparancsnokság nem akadályozott, sőt inkább elvárt és támogatott, bőséges részvétellel zajlottak le „a templom-barakokban”. Fodor Józsefnek és Kovács Bélának nem kellett nagy erőfeszítést tennie, hogy kiváltsák a résztvevőkből a nagypénteki gyász hangulatát. S akadtak számosan, akik még gyóntak is Jenáki pápai kamarásnak, aki lelkigyakorlatot tartott az önként jelentkezőknek. A büntudat felkeltésére azonban egy olyan lelkifröccsöt intézett a hívekhez, amelyet én már huszonöt évvel azelőtt hallottam és éppen tőle, amikor a marosvásárhelyi gimnáziumba jött külön meghívottként a püspöki aulából lelkigyakorlatot tartani. Bosszantott is, hogy nem vette magának a fáradságot s nem törekedett egy olyan új beszéd kieszelésére, amely jobban alkalmazkodik a mi különleges helyzetünkhöz. A társaságból azonban csak én voltam egyedül, aki másodszor hallotta már ezt a felsős gimnazisták számára szabott lelki buzdítást. Így hát nem volt oka másnak is helyteleníteni a pápai kamarás szellemi kényelmeskedését. Általában úgy is értékelték, hogy húsvétunk talán még szebb is volt karácsonyunknál, pedig akkor az éjféλι misén soknak szeméből könnyeket csalt ki éneklés közben a családi környezet utáni bánatos esengés. Hát ez nem volt éppen kárhoztatandó, bár nem nagyon örvendtem, hogy éppen most a nagypénteki gyász elmélyítésével gyengítettünk az elmúlt karácsonyi emlék értékelésén. Most nem az ellágyult búbanatot, hanem ellenkezőleg, a felerősödő reménykedést akartam kiváltani társaimból. Sajnos nem az utóbbit, hanem a nem kívánt előbbit erősítettem.

A katolikus szertartás után következő református is-

tentisztelet még csak fokozta a meghatódottságot a *Jobban tiéd, Uram jobban tiéd* kezdetű zsoltárral. S hát még a folytatás az alábbi sorokkal:

Bár súlyos a kereszt s érzem sebé,
Bár könnye, kínja van,
Ez legyen jelszavam:
Jobban tiéd, Uram, jobban tiéd.

Jenákinál bosszankodtam, hogy lusta volt helyzetünk-höz alkalmasabb új szöveg megfogalmazására. Ennél viszont az rémített meg, hogy bár nyilván nem most készült, mégis helyzetünkre töményítette a nagypénteki hangulatot. Vagyis pontosan azt tette, amit én azzal a levélbeli első mondatommal, csak természetesen egészen más céllal. Nagyon megéreztem most a célszerűen pontos s a hatásában előre kiszámított fogalmazás felelősségét.

Szinte örvendtem tehát, amikor a kommunista Nagy Péter javaslatot tett, hogy használjuk fel az ünnepi alkalmat, s tartsak előadást a demokráciáról a harmadik grupában, ahol nyilván leginkább rászomjaznak egy kis politikai nevelésre. Mi a demokrácia? — ez lehetne az előadás címe. S hogy szolgáljuk vele a mi ügyünket is, térjek ki az új Groza-kormány nagy történelmi jelentőségére.

De hogy jutok én be a külön is őrzött harmadik grupába?

Fodor József talált rá megoldást. Őt mint lelkészt minden további nélkül beengedik. S vele együtt a kísérijét is, aki egy fogantyús faládában viszi utána a miséhez szükséges kegyszereket. Legyek ezúttal én az ő „sekrestyése”!

Nem tértem ki a gondolat elől. Csakugyan, mivel tehetném itt hasznosabbá magam, mint egy ilyen előadás tartásával. S a katonai őrség kijátszásában is van valami jóízűen humoros. Gyerünk! Elöl ment Fodor József papi ruhájában, s utána én a faládikával a kezemben. A szuronyos, puskás őr előzékenyen nyitotta ki előttünk a drótkerítés kis ajtaját.

A misét a megszokott unalommal hallgatták végig a harmadik grupa odaterelt lakói. Utána az én előadásom következett, s ez újdonság volt nekik. Változást jelentett

az eddigi szokásokhoz képest. Főként azonban változást *ígért* az, amit mondtam nekik az új kormánnyal kapcsolatban. Érdekelte őket? Annyiban, amennyit a háborúval, a belső politikai helyzettel, a várható változásokkal kapcsolatban mondhattam nekik. Ők még kevésbé jutottak újsághoz, mit mi. Megtapsoltak, amikor előadásom végén felsoroltam, hogy mit várunk mi a demokrácia győzelmétől, kérdése azonban senkinek sem volt. Illetve mindössze egynek, de az az összes nevében kérdezett: — Feloszlatták végre a lágert?

— Minden bizonnal! — jelentettem ki határozottan.

Akkor felbomlott a rend, többen körém gyűltek, s én közelebről is megismerkedtem a „garázdák”-nak kikiáltott harmadik grupások közül azzal a kolozsvári borbélyal és az aradi szabóval, akiről már szoltam.

Visszatértünkben behívtak a petrozsényi bányászok barakkjába. Ünnepi ebédnél ültek, s nem voltak kíváncsiak az előadásomra. A híreimre sem. Ők többet tudtak, mint én. A többi között azt is, hogy a láger feloszlításáról már határozat van. S beszélgetés közben jól meg is ebédeltetek. Még piros tojást is hoztak asszonyaik a sonka mellé. Ital persze nem volt, a beszélgetések és a vidáman elköltött ebéd következtében azonban nélküle sem maradt semmi nyoma a nagypénteki hangulatnak, ellenben úgy meggyűlt bennünk a reménység, mint a fák ágain buggyánásra készülő rügyekben.

Ezt vittük haza társainknak a bányászok közül.

Pár hét se telt, és megtudtuk, hogy Kolozsváron sokkal előbbre haladt már a tavaszi reménység. Ott március 13-án már népgyűlést tartott a Groza-kormány a Szabadság téren, s ezen a gyűlésen fontos bejelentések történtek. Itt hozták nyilvánosságra, hogy a kettétépett Erdély a demokratikus kormányzás, a demokratikus rendészeti és közigazgatási hivatalnoki gárda biztosításával újra egységbe forrhat, s ezentúl már csak az okozott sebek gyógyítása, a teljes nemzeti egyenjogúsítás marad hátra a kormányzat nagy feladataként. Ekkor jelentették be azt is, hogy felülvizsgálják a gyűjtőtáborokban szenvedő magyarok helyzetét, s intézkedéseket hoznak a Tg. Jiu-i internáló tábor feloszlítására. Erre kaphattak valami biztatást előre a mi vendéglátó bányászaink...?

S hamarabb szereztek róla biztos, illetve hivatalos híreket a minket állandóan hazaváró hozzátartozóink is, mint jómagunk, akik a lágerben csak elkésve s akkor is csak alkalmilag juthattunk újságokhoz. Érthetően növekedhetett hát bennük a reménység s javult a hangulatuk. Eléggé kiérzékkelhető ez feleségem 1945. IV. 13-i keltezésű leveléből, amelyben arról tudósít a többi között, hogy Mária Kolozsváron van, s esedékes Gábor iskolaügyének rendezése is. Félig tehát már Kolozsváron laknak s csak félig Enyeden.

Hová küldjem hát a semmitmondó, szűkszavú lágerlapjaimat?

Ő sem az engedélyezett levelezőlapokon ír már, hanem magyarul írt hosszú levelet csempésztetett be, amelyben annyi érdekes és biztató hír van, hogy érdemes egészségében közölni.

„Drága, jó Sándorkám!

Két hónap óta várjuk napról napra. Akkor kaptuk az első biztató híreket Bernáth Ernőtől Vásárhelyről. A telefonhoz hívtott, és bementa Groza levélbeli ígérését, hogy II. 28-ig hazakerül. Azután Balogh Edgárnak tett ígérést szabadon bocsátásukra, de csak nem valósul már meg. Tegnap írta Mária, hogy Balogh Edgárnál összetalálkozott Szentimreivel, és mondta, hogy 4 napon belül várják Kolozsvárra Magát, mert szabadlábra helyezték. Istenben bízva reméljük, hogy a közeljövő megvalósítja már a sok ígérgetést. Nagyon aggaszt, lelkem, hogy március 13. óta nem kaptam semmi postát Magától. A többiek már 3—4 lapot is kaptak azóta. Tegnap táviratot küldtem, hogy tudjak meg valamit hogylétéről. Nagypénteken küldtem egy levelet Bissingen grófnőtől. Úgy volt, hogy lemegy ő mint a Vöröskereszt kiküldöttje meglátogatni az internáltakat. Nem tudom, elment-e vagy sem? Írni azóta én sem írtam, mert biztosra vettem, hogy egyszer csak betoppan, lelkem. Nagyon kérem, írjon most okvetlenül, ha még ott lenne. Arra kérem, vigyázzon nagyon az egészségére, drága lelkem, és ne búsuljon. Bízunk a jó Istenben, nem hagy el minket, és kárpótol a sok szenvedésért egyszer talán. Értünk ne aggódjék. Jó barátaink segítségével rendeződik sorsunk. Demeteréknek kifizettem koszt-

tartozásunkat. Most kettőnknek én főzök. Mária Anyukáméknál lakik, sikerült behoznia az addig tanultakat, s kezében van az engedély, hogy a félévről a hó végén vizsgázhatsz, s a második félévet rendes tanulóként végzi el. Hadházi bácsi, a jelenlegi tanker. főigazgató, aki Magát is nagyon szereti, elrendezte a Mária vizsgakérvényét soron kívül. Gábor is levizsgázott a III. gimnáziumból, s most jól halad a tanulással. Az unitáriusokhoz került, mert a katolikusoknál betelt a létszám. Itt jobb a koszt, és rendes felügyelet alatt vannak, hogy nincs oly zsúfoltság a bentlakásban. Húsvétkor itthon voltak vakáción, mert reméltük, ünnepelhetünk a mi drága Apukánkkal.

Minden hónapban 20 000 lejt küldök a gyermekeknek, nem kerül semmivel többbe, mintha itt lennének, és haladhatnak. Minden héten kapok hírt hogylétükről és én is írhatok, s ez részben megnyugtat. Úgy megnőttek a gyermekek, Apu drága, hogy el fog csodálkozni, ha meglátja őket. Rendes, jó gyermekek, Piroskám írta, hogy szeretik a tanáraik és tanárnőik. Ferikénk haladása aggaszt. Nincs rendes tanítójuk sem, s lassan haladnak. Aczél munkaszolgálaton van hónapok óta. Gábornak húsvétra megcsináltattam a Maga világosszürke ruháját, lelkem. Olyan rendesen megcsinálta Köves szabó, s lehet egy évet kihúsz vele. Olyan boldog volt, hogy rendes ruhát kapott az ünnepekre. Bubiék gyakran meglátogattak Évával, s most én látogatom szegény Évát. Zsöbi beszámol egyebekről. Mindenkinek kijut a szomorúságból, lelkem. Balogh Edgár biztosra veszi, hogy Maga Kolozsvárt választja álláshelyéül, már lakást is keres számunkra. Bernáth Ernő nagyon hív Vásárhelyre, Elekes Gyurka Sepsiszentgyörgyre, s úgy hírlik, Bukarestben is van állásra kilátás. Ugye, Drágám, nem megyünk oda? Nekem minden vágyam, Sándorkám, ha hazasegíti a jó Isten, pár hétre menjünk haza Mikházára, hogy pihenjen és épüljön fel, lelkem. Édesanyánkat megkértem, hogy sok csirkével várjon haza tavasszal minket. Csak bár mehetnénk már! Ha a sok ígéretés ígéret maradna elsejéig, akkor Vita Rózsival mi is útra kelünk, mert már nagyon vágyom látni, lelkem, s akkor már nem várok tovább, megyek én, ha Magát nem engedik. De úgy bízom, hátha addig hazajön, mert minden ismerős azzal állít be, hogy nincs még itthon? Sok jó

ember van, Sándorkám! Ha bizonytalan lesz hazajöve-tele, küldök újra csomagot, és viszünk is majd Rózsival. Írjon, drága lelkem, jó sokat. Jóska olyan sokat tud írni, én is örvendenék, ha olyan részletes levelét olvashatnám. Várjuk nagyon, sok-sok szeretettel, és csókoljuk mind a négyen a mielőbbi viszontlátásig.”

Milyen megjegyzéseket fűztek e hosszú és erősen családi jellegű levélhez? Elsősorban talán éppen azt, hogy az olvasó elnézését kérem a benne itt-ott jelentkező, nekem olyan drága pongyolaságokért. Ezek adják meg a benne írottak hitelét, kedvességét és idézik vissza híven az akkori időket.

Ne zavarja az olvasót, ha talál benne néhol olyan sorokat, amelyeket nem ért meg világosan. Így voltam én is vele, amikor megkaptam. A hosszú távollét alatt történtek a családban olyan események, amelyekről én nem tudtam. Nem tudhattam, mert veszték el megírt és elküldött levelek, nem érkeztek célba szóban küldött üzenetek. Nem kaptam meg például a Bissingen grófnőtől küldött levelet, s máig sem tudom, hogy járt-e a lágerben a Vöröske- reszt kiküldöttje vagy sem.

Egy magyarázat azonban mégiscsak szükséges, mert jellemzően hozzátartozik azoknak az időknek a szelleméhez. Miért kellett az én feleségemnek látogatnia „szegény Évát”, aki előzőleg férjével, Bubival együtt őt látogatta (vigasztalta) gyakran? Azért, mert Bubi is újra lágerbe került apjával együtt. Őt Gyulafehérvárra, apját Nagyváradra küldte az új rendőrfőnök, aki a régi helyébe került, amikor a rendőrség demokratikus átszervezése megkezdődött. Gyanúsak lettek a szemében, mert Maniu baráti jóindulata folytán szabadultak Tg. Jiu-ból, ahol minket olyan huzamosan ott felejtettek. Igaz, őket is ott felejtették aztán Gyulafehérváron és Nagyváradon, amikor minket végre kiengedtek T. Jiu-ból. Én jártam közbe az érdekükben, s mondhatom, csak hosszas huzavona után értem el eredményt.

EPILOGUSKÉNT - GYORS BEFEJEZÉS

Mondhatom, igen nagyon elfáradtam. Nem akkor, hanem most, amikor visszaidézem s papirosra rögzítem régi emlékeimet.

Hát hiszen meg is pihenhetnék, ha pár hétre abbahagynám ezeket a gyötrő önéletrajzi visszaemlékezéseket.

Ezt azonban nem merem.

Félek, hogy a megpihenésből esetleg elpihenés lenne.

Riasztanak a reggeli torna tapasztalatai.

E hajnali tornagyakorlatokról e kötetem második könyvének elején írtam. Bevezetőt. Akkor még frissen, rugalmasan, szinte áttáncoltam a gyakorlatok egész sorát. Most egyre vontatottabban *dolgozom* végig őket. Meg-meggyorsul tőlük a szívverésem, s zihálva kívánom néha a levegőt. Sokszor lankadok el, s ha nem is alkuszom le semmit abból, amit előre kiszabtam magamnak, tornám után nagyon szívesen ülök le az íróasztal mellé. Nem írni, inkább pihenni egy kicsit.

Aggaszt ez engem. Nyolcvankét betöltött év után a szív igen könnyen és váratlanul bementhatja az ultimót.

Pedig már közel látom a célt. Egy csillag ragyog előttem, sugarai már rávilágítanak lágeréletünk végére, egy új, szebb, szabadabb, emberekhez méltóbb életre. Odáig, ennek a kötetnek a végéig, el kellene jutnom még valahogy...

Sietnem kellene tán, hogy estig célba érjek?

Vagy megrövidíteni az utat a célig, nehogy a szív és a tüdő a nagy sietségben hamarabb elérje végső célját, mint én a visszaemlékezések végét?

Igen, ez talán lehetséges volna. Valami új szerkesztési móddal rövidebbé tenni az utat a célig. Teszem fel úgy, hogy ritkítom az emlékek rajzását, s csak annyit használok fel belőlük, amennyi tárgyi tényeivel elém tolakszik. Hiszen éltem én már eddigi munkám során is ezzel a lehetőséggel. Sokszor támaszkodtam levelekre, levéltörödékekre, újságcikkekre, idézetekre stb., amelyek fényt su-

garaztak maguk köré, s ebben a fényben rajzoltak elő az emlékek, hogy elevebben, teljesebben, esetleg színesebben mutassák meg volt életünket a kíváncsi olvasónak. Persze gondolatok raját is felröppentette ez a módszer, s ez is árnyalta, mélyítette ítéletünket az események fölött. De hosszabbította is az utat, amelyet meg kellett járnunk.

Nos, pályánk ez utolsó szakaszán ne a gyorsaság fokozásával próbáljuk idejében befejezni azt, aminek kissé tán könnyelműen nekikezdtünk, hanem az út rövidítésével. Tartsuk meg a még hátrélvő emlék-keltő góccokat, de kerüljük el az emlékek túlzott rajoztatását. És hagyjuk el a kommentárokat: a világosító, magyarázó, tanulságokra utaló gondolatok zömét.

Bízzuk ezek végiggondolását az olvasóra.

Ezzel tán megrövidítjük az utat, s idejében jutunk célba, a visszaemlékezésre kijelölt életszakasz végére.

Nézzük hát, mi van még hátra az emlék-keltők leltárán, amelyről a történet befejezése érdekében — hiszen azt nyilván jogosan kívánja meg az olvasó — a fentebb kifejtett szempontok alkalmazásával feltétlenül írnom kell.

Eddig fel nem használt emlék-keltő tárgyaim leltára:

1. Levél a feleségemhez 1945. május 26.
2. A Világosság cikke 1945. május 27.
3. A Világosság cikke 1945. június 3.
4. Sz. Nits István levele 1945. június 19.
5. Fénykép a marosvásárhelyi könyvnapról, 1945.
6. Fénykép a segesvári Petőfi-ünnepségről, 1945.

Jeleznem kell előre, hogy a fentebb leltárba vett levelem nem válasz feleségem legutóbb közölt levelére. Annak a keltezése 1945. ápr. 13. volt, ez utóbbi pedig én 1945. május 26-án írtam. S közben, közel másfél hónapig, nem váltottunk levelet? Nem. Csak izeneteket. Ám ezek az izenetek mind olyan biztatóak voltak, hogy úgy látszott: magam tán hamarabb megérkezhetem, mint elküldött levelem; az ő, a feleségem levele pedig már nem is talál engem a lágerben!

Tulajdonképpen nem volt levél ez a most annak nevezett sem. Csak egy ceruzával hevenyészve megírt s a dróton át kicsempészett cédulácskára írott *izenet* volt, ezzel a szöveggel:

„Édes fiam! Hosszú ideje nem írtam, mert nap mint nap vártuk szabadulásunkat. Persze, minden reménykedésünk sorra megcsalt, úgyannyira, hogy most, amikor végre csakugyan megtört a jég, s az első csoportok közülünk tényleg elindultak, már csak óvatos reménykedésben vagyunk, hogy tán hamarosan reánk is sor kerül. Pedig most tényleg komolyak a biztató jelek. Brassóból Kurkóéktól izenetet kaptam, hogy fontos ügyben először oda menjek, de ezt csak akkor teszem, ha igen-igen nagy horderejű dolgról lenne szó. Csak haza egyenesen és minél hamarabb! Ha reményeink ezúttal is megcsalnának és késnének, Kurkóéknál sürgessék ügyünk intézését.

A közeli viszontlátás reményében sokszor csókolj?:

Apu”

Feleségemnek e rövid cédulácskán nem írhattam meg, hogy milyen *komoly, biztató jeleket láttam*. Itt most megírom. Május második felében végre — s bizony nem váratlanul — megérkezett az úgynevezett rostáló bizottság, amely megkezdte az internáltak helyzetének egyenkénti felülvizsgálását. Naponként hosszú sorok állottak az egyik, irodának átalakított barakk előtt, amelyben a bizottság dolgozott egy magas rangú orosz tiszt elnökletével, bizottsági tagokkal és tolmácsokkal. A bizottságban benne volt a sepsiszentgyörgyi volt madoszista Bákay Jenő is, mint a Magyar Népi Szövetség kiküldöttje. Kicsempészett cédulácskám szövegéből most arra következtek, hogy talán ekkor kezdődött meg az osztrák és csehszlovák állampolgárok elbocsátása, illetve hazaküldése.

Azt viszont már láttuk, hogy a bizottság nem a mi beadványunk kérésére és a mi ügyünkben szállott ki, hanem valami átfogóbb munkaterv szerint, amelyben mi csak „egy tételként” szerepelhetünk. Mi ugyanis nap nap után csak vártuk, hogy mikor kerül reánk a sor.

S még mindig csak vártunk, amikor — az én fenti „leltárom” és a dátum szerint — sorra került az első Világosság-féle cikk, *Az első költői izenet* címmel. Kakassy Endre írta. Amit írt, az igen alkalmas volt arra, hogy fokozza a reménykedést a minket hazaváró asszonyainkban, gyermekeinkben. A cikkben ugyan csak rólam volt szó, de az érdekeltek mind tudták, hogy kérvényünket vala-

mennyiünk nevében írtam alá, s az én szabadulásom a valamennyiünkét is jelenti.

A lap közölte *Lázító beszéd a lágerben* című versemet, amely a nacionalizmust vádolja mint a nagy világégés egyik fő bűnösét.

Kakassy a vers fölé, a háromhasábos főcím alá, ezeket az ajánló sorokat írta:

„A tavasz folyamán Kacsó Sándor több verset juttatott el hozzám. Valamennyit a tirguziui lágerben írta. Megőrzésükre kért, s arra is felhatalmazott, hogy közzé tegyem őket.

Azt hiszem, az ő érzése szerint cselekszem, amikor a Világosság hasábjain teszem közzé *Lázító beszéd a lágerben* című versét. Az első költői izenet ez a szabadságtól már háromnegyed éve megfosztott írótól, az erdélyi magyar demokrácia egyik legkövetkezetesebb és legállhatatosabb harcosától.

Hisszük azonban, hogy az erejében, bölcsességében és harci készségében nap mint nap gyarapodó, s a kiáltó igazságtalanságok iránt nem érzéketlen romániai demokrácia hamarosan visszaadja nekünk Kacsó Sándort. Hiába a reakció minden mesterkedése: mi számon tartjuk őt, s hazavárjuk, nemcsak személyi érzésünk szerint, hanem az itt együttélő népek közös nagy ügyének érdekében is.

Kakassy Endre”

A verset egyébként még január végén írtam, amikor a fővárosi dolgozók viharos tüntetéssel megingatták, majd elsöpörték Sănătescu tábornok kormányát, majd lemondásra kényszerítették Rădescu tábornok-miniszterelnököt is. A *lázításnak* a lágerben is volt politikai időszerűsége, s bár ott senki sem szavalta a verset, nem jelent meg Szerényi lapjában sem, gondolatai ott kavarogtak a mindennapi beszélgetésekben, panaszkodásokban. Mi is a nacionalizmus ártatlan áldozatainak éreztük magunkat. Bizonyára Kakassy is ezért és nem költői értékéért közölte ezt a verset. A Groza-kormány is hangsúlyozottan a népek közötti egyetértés híve volt, s harcolt az ezt mérgező nacionalizmus ellen.

Azért soroltam fel ezeket a közvéleményt alakító tényezőket, mert később igen jellemző és ellentmondásos következményt szültek, amely könnyen rossz irányban befolyásolhatta volna sorsunkat.

S következzen most — leltárunk szerint is — a Világosság 1945. június 3-i számában megjelent cikk. A mi szempontunkból is — és a lap politikai irányulása szempontjából is — igen jelentős híradással szolgál. Jelzi ezt azzal is, hogy négyhasábos nagy cím alatt közli a terjedelmében nem is olyan nagy helyet igénylő hírt, amelynek egész lényegét tartalmazza már maga a főcím:

Megkezdődött a tirguzsiui internáltak szabadon bocsátása. És a két alcím: Kacsó Sándor a közelebbi napokban szintén hazatér. A Magyar Népi Szövetség bukaresti jogúgyi irodájától kapott telefonjelentésünk.

De azért olvassuk el a nagy címek alatt ösztövéreknél ható harmincöt soros szöveget is:

„Bukarest, június 2. A tirguzsiui tábor feloszlata megkezdődött,

A belügyminisztérium küldöttsége, valamint a Magyar Népi Szövetség részéről kiküldött Bákay Domokos* már hetek óta rostálást végzett a tábor foglyai között. Ennek a rostálásnak eredményeként 2000 internáltat terjesztettek fel szabadon bocsátásra, akiket tisztán magyarságuk miatt, ártatlanul hurcoltak el annak idején az Antonescu-rendszer idejéből visszamaradt reakciós, sovinszta hatósági közegek.

A kedvező döntés megtörtént, és ennek alapján közölhetjük, hogy a tábor foglyainak szabadon bocsátása már megkezdődött. Így a gyermekeket és a hatvan éven felülieket, valamint a dél-erdélyi katonaszökevényeket már szabadon bocsátották. A többi internált, körülbelül 1500 ember hazabocsátása a hét folyamán kezdődik meg csoportonként.

Itt említjük meg, hogy Kacsó Sándor, aki a Magyar Népi Szövetség részéről kiküldött Bákay Domokos társágában már elhagyhatta volna a tábort, úgy döntött, hogy

* A Világosság téved, Bákay Jenőről van szó, a Domokos fivérééről.

nem vele, hanem az ő csoportjához tartozó többi internálttal együtt fog hazatérni.”

Újra olvasom most e rövid tudósítást — persze már sokadikszor —, s ha úgy veszem, nagy általánosságban igazat mond. Teljes mértékben megfelel a lap és a Groza-kormány szándékának.

S nekünk mégis igen nagy csalódást okozott. A lágerlakóknak azonnalit, az őket hazaváróknak pedig hamarosan, amint rájöttek, hogy számukra jó részben hamis az egész híradás, újra becsapták őket az olyan gazdagon és jóindulatúan burjánzó ígéretések.

Mi a magyarázata ennek a furcsa kétértelműségnek? Talán az, hogy hiányzik a hír anyagából az, amit a Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság nem kötött a híradók orrára sem: neki is köze van az ügyhöz, ő pedig külön munkatervvel dolgozik, s ebben elsőb helyen szerepel az osztrák és a csehszlovák állampolgárok hazaszállítása.

Ez persze csak találgatás, de valószínűsítik a tapasztalt tények. A rostáló bizottság elnöke egy magas rangú orosz katonatiszt volt, tolmácsok útján érintkezett velünk. A tolmácsok a magyar beszédet először románra, aztán a románt oroszra fordították. S tény az is, hogy ebben az időszakban sok osztrák és csehszlovák állampolgárt szállítottak haza a táborból.

Én az újsághír dátumából következtetve, talán éppen május utolsó napján vagy június elsején állhattam az iroda-barakk előtt kigyózó hosszú sorban, s vártam, hogy a bizottság elé kerüljek. A mi dél-erdélyi csoportunkat ugyanis a legutolsónak hagyták. Nem kellett sokáig várnom. A mi csoportunk egyedei nem igényeltek sok faggatást. Egyforma helyzetben volt legalább 98%-a. Pár kérdés és felelet, s már jegyezheték is a listán, hogy: ugyanaz! Talán az én személyem kívánta meg a legtöbb időt, mert nekem külön „ügyvédem” is volt, a Magyar Népi Szövetség kiküldöttje, Bákay Jenő, a régi sepsiszentgyörgyi madoszista személyében. Ezért az elnököt is jobban érdekeltem, mint a társaim. Személyi adataim tisztázása után az első kérdése az volt, hogy mi a foglalkozásom. S már ez zavarba hozott. Haboztam. Enyedi tapasztalatom után mond-

hatom-e én ennek a katonának, hogy újságíró? Írot meg restelltem mondani.

Pár pillanatnyi zavart csend után Bákay segíteni akart s bemondta magyarul a tolmácsnak:

— Író.

Az elnök, amikor a tolmács oroszul adta tovább, hogy piszately — gúnyosan elmosolyodott.

— Í-író? Talán írnök?

A hitetlenkedő hangsúlyra összeszedtem magamat, s vállaltam az írószágot.

— S hány könyve jelent meg? — hangzott az újabb kérdés.

Megint zavarba jöttem, három helyett csak egyet, a *Vakvágányont* mondtam be.

— S hány példányban?

Erre gyorsan és könnyen felelhettem, mert igen jól tudtam.

— Háromezerben.

Hangosan elnevette magát.

— Háromezer? Hát az is példányszám?

Igen elpirultam. Úristen, ez a magas rangú katona azt hiheti, hogy mi romániai magyarok holmi talmi csillogással félre akartuk vezetni őt... Hallgattam. Ő is rájöhett azonban, hogy én talán, egy kis nép fia, gögöt érezhettem ki a nevetéséből. Abbahagyta az írószágot firtatását, s afelől kezdett érdeklődni, hogy a politikai életben milyen szerepet játszottam. Milyen pártnak voltam a tagja? Kommunistának? Vagy talán a szociáldemokratának? Nem, nem voltam tagja semmiféle politikai pártnak. Csak a Magyar Népközösségnek. De az nem volt politikai párt, mert...

Nem hagyta, hogy fejtegessem. Lelegyintett. Lapozgatni kezdett az előtte fekvő írások között, s pár pillanat múlva ezt a meglepő javaslatot tette:

— Hát ha maga olyan nagy magyar, akkor menjen ki Magyarországra.

Könnyen kitalálhattam, hogy ezt a gondolatot az enyedi rendőrség velem küldött jelentéséből meríthette. De már erre megszűnt zavarodottságom. A hangom is másként csengett. Tisztán, határozottan:

— Én, kérem, itt születtem, ezen a földön. Itt szüle-

tett az apám is. És tudomásom szerint minden őszám. Én itt akarok élni a családommal.

Érdeklődés csillant a szemében.

— Van családja?

— Van.

— S gyerekek?

— Három.

Már mosolygott, s láttam a szeméből, hogy felenyhült kezdeti ellenérzése irántam. Barátságos volt az intése is, hogy leléphetek.

S még aznap délután Bákay elfogott a barakkunk előtt, s beszélgetésre invitált:

— Most már diskurálhatunk, utána vagyunk a dolognak. Előtte szabálytalan lett volna. Hallgass ide, testvér. A bizottságnak még nincs felhatalmazása, hogy útra tegye az egész társaságot. Most csak a hatvan éven felüliek s a gyerekek távozhatnak. Beszéltem azonban a táborparancsnok ezredessel, s nincs kifogása ellene, hogy téged is felvegyenek a hatvanévesek listájára. Gondolhatod, hogy a triáló bizottság elnöke is hozzájárult...

Először előtött a melegség. Utána mindjárt a helyzet felismerésének rideg kiábrándulása: hát élhetek én ezzel a lehetőséggel? A többiek nevében is aláírt kérvény után? És a február 21-ét megünneplő album ünnepi listás aláírásai után? Itt hagyhatom-e én most társaimat a legnagyobb csalódás martalékául?

Nagyon csendesesen, szinte sajnálkozva mondtam.

— Nem, nem hagyhatom itt a társaimat, akik semmivel se bűnösebbek, mint én. S méghozzá nem is törvénytelenen, hanem — csalással!

Bákay sajnálkozott, de úgy éreztem, magában igazat ad nekem.

És most elolvasom újra a főntebb idézett sajtótudósítás nyolc sorát. És elismeréssel adózom annak a ragyogó újságírói fogalmazásnak, amely egyetlen szó elhallgatásával megváltoztatja a valóságot, egyébként azonban a tiszta igazságot mondja: Bákay társaságában valóban elhagyhattam volna a tábort, de úgy döntöttem, hogy nem vele, hanem a csoportomhoz tartozó többi internálttal együtt fogok hazatérni. Arról nincs szó, hogy mikor. S nem sze-

repe a tudósításban a csalás szó. Lehet, hogy a BáKay jelentésében az is benne volt, de a lap nem közölhette, hiszen ez árulást jelentett volna a jóindulatú táborparancsnok és a rostáló bizottság elnöke ellen. S különben is: ez a fogalmazás felett meg a leghívebben a Groza-kormány és az ezt támogató Világosság politikájának.

Az újságtudósítás szövege tehát nagyjában-egészében megfelelt az igazságnak, csak az egyik alcím mondott valótlanságot: Kacsó Sándor és társai ugyanis nem tértek haza a közeli napokban... A közeli hetekben sem!

Azért azonban senki sem hibáztatható, hogy a még ezután következő időszakra estek lágeréletünk legkeserűesebb hetei.

Csoda-e hát, ha az ígéretések (és csalódások!) e valószínű szürete után (emlékezetem szerint egyedül Elekes Viktor rektor-professzor szabadult a hatvanévesek jogán a mi csoportunkból) napokig komoran ténferegünk a barakkok között? Leginkább talán éppen én! Keserűen néztem a szászok és németek barakkjai környékén pislákoló tüzecskéket. Mesterséges tűzhelyeken égtek azok, két téglából vagy két nagyobbacska kőből és eldobott kürtődarabokból eszkábálták össze a körülöttük topogó emberek, asszonyok. Tavaszi zöldségekből, gyógynövényekből, a láger felhagyott zöldségekertjéből gyűjtött vagy csent salátafélésegekből főztek ott ételpótlékot élelmesebb és rászorultabb internáltak. És gyógyteákat! A tábor élelmezése ugyanis a végletekig leromlott. Már csak vízben és minden zsiradék nélkül főzött paszuly- vagy krumplilevest, időnként zsiszikes borsót lötytyintettek egy-egy merőkanállal delenként a csajkánkba, s melléje már rég nem cipót, hanem egy-egy kocka keményre főzött puliszkát kaptunk. Az egyoldalú és silány táplálkozás miatt egyre jobban elterjedt a járványos hasmenés, amely egyeseknél vérhasba csapott át.

Azokon a mesterséges tűzhelyeken vitaminpótló zöldségeket és gyógyteákat főztek az élelmesebb és tanultabb szászok, németek. Mi még bíztunk a hazai küldeményekben. Csakhogy hozzátartozóink — az ígéretések hatása alatt — maguk is egyre inkább bíztak közeli hazatérésükben, s meglanyhultak csomagküldő szorgalmukban. Nem volt olyan nagy bőség az élelmiszerekben otthon sem. Így

aztán ráfanyalodtunk bizony mi is a déli zsirtalan leve-
sekre.

Sort álltam hát én is — s nem is egyszer — kezemben
a csajkával — az étkezőbarakkban, várva, hogy sorra ke-
rüljek a nagy fazék mellé. Egy ilyen álldogálásnál fedez-
tem fel, hogy a barakk egy távolabbi sarkában egész ha-
lom kockára vágott puliszka van, nyilván a kiosztásra elő-
készítve. Ebből kapok majd én is egy kockát a levesem
mellé! Igen ám, de a puliszkahalom sárgás színe csak he-
lyenként világított elő. *Egyébként fekete volt az egész
rakás a rajta tanyázó legyek tízezreitől.*

Úgy megundorodtam, hogy kiálltam a sorból!

S aznap délután beállottam azoknak a sorába, akik
sokszor igyekeztek s minél gyorsabban kijutni a közös il-
lemhely ajtó nélküli fürkécskéibe. Palágyi dr., aki egyéb-
ként felhatalmazást és segítséget is kapott a parancsnok-
ságtól, hogy próbálja elkülönítéssel, gyógyteákkal s min-
den más lehetséges módon útját vágni a ragály terjedé-
sének, azonnal kezelésbe vett. Nem különített el, de a leg-
szigorúbb böjtre fogott. Három napig nem ehettem sem-
mit. Innom tiszta hideg vizet és az ő felügyelete alatt készí-
tett teát engedélyezett. Böjtölni könnyű volt, a vizet annál
jobban kívántam. A legyektől ellepett puliszkahalom any-
nyiszor a szemem elé tolakodott, hogy a három nap után
engedélyezett grízből főzött pépre se igen volt étvágyam.
Pedig előírás szerint tíz napig csak ezt volt szabad fo-
gyasztanom. Igen ám, de az első öt napban, amíg ez a
kúra segített azzal, hogy már nemigen volt miért szalad-
gálnom, úgy legyengültem, hogy az utolsó két kívánszor-
gásomnál segítségre szorultam, s a tett helyén egyszer
Nagy Miklós, másodszer Szerényi Pista tartott a hónom
alatt fogva, hogy el ne dőljek. Jaj, mi volt ott, nagyisten!
Mibe estem volna, ha elesem! S hogy szégyenkeztem, men-
tegetőztem gyengeségem miatt!

— Rá se bagózz! — vigasztalt Szerényi. — Ne nézz
körül. A télen még cifrább volt itt a helyzet, amíg mi az
első osztályon uraskodtunk. Én csupa kíváncsiságból meg-
néztem egyszer. Valósággal jéghegyecskék képződtek itt
a lyukak körül a ráfagyott szennyből és nedvességtől.
Kráteres jéghegyek. Akkor is szükség volt a kölcsönös
segélynyújtásra. Egyedül nemigen boldogult az ember...

Boldog voltam, amikor háromnapos böjtölés után és kétnapi péppel való táplálkozás után nem volt többé szükség a segítségre. S még boldogabb, amikor a hosszú kúra után a doktor megengedte, sőt még biztatott is, hogy fogadjam el azt a bicskahegyeni bánati fehér kenyérrre tett szalonnadarabkát, amelyet Szerényi nyújtott felém.

S hogy ne járjon egyedül, társul most még az emlékezetemben egy másik ijesztőbb veszedelem emléke. Nem tudom biztosan már, a járvány előtt vagy mindjárt utána figyelmeztetést kaptunk a parancsnokságtól: a katonai őrség szálláshelyén ruhatetű bukkant fel. Feltehető, hogy az internáltak valamelyik lakóbarakkja a fertőző góc. Ám fertőzött lehet most már valamennyi barakk. Ezért szervezzünk mindenikben azonnal tetűvizsgáló bizottságot. Gondoljunk a földvári táborra, ahol megtizedelte a foglyokat a kiütéses tifusz.

Gondoltunk mi erre figyelmeztetés nélkül is, és végigszaladt hátunkon a hideg. A fertőzéses gyomorhurut is igen kellemetlen, de a kiütéses tifusz, az maga a biztos halál. A mi körülményeink között.

Szerencsére én a „tetűveszedelemben” személyesen csak annyiban vettem részt, hogy egy hétig tagja voltam a tetűvizsgáló bizottságnak. Reggelenként végigvizsgáltuk 20—20 társunk fehérneműjének rejteket kínáló hajtásait, ráncait, korcait.

Nem kaptunk soha semmit. A *félelem* azonban ott volt bennünk, hogy egyszer csak kaphatunk.

De beteggé tette a közhangulatot a sok be nem váltott ígéret, az ezek nyomán felburjánzott csalódás, a járvány és félelem, hogy az ígérkező forró nyár kiszedi belőlünk utolsó erőtartalékainkat is. Visszatértek a Rădescu-kormány ellen felvonuló tömegek idejét jellemző elkecsereedett beszélgetések. Az elkecsereedés lázongása, amelynek érzelmi elszántságából megszületett a *Lázító beszéd a lágerben* című versem. Azóta, a Világosság közlése nyomán, többé-kevésbé közismertté vált lágerbeli közösségünkben — becsempészett újságok révén — maga a vers is, de főként a benne háborgó gondolatok. Hát mi változott meg azóta? Továbbra is fogságban tart bennünket ugyanaz a nacionalizmus, amely ellen akkor én a verset írtam. Így aztán azzá vált a vers, aminek szántam: való-

ban lázító beszéd! Minden beszélgetés végén szemembe mondták figyelmeztetésül — a lázító szavak egyikét-másikát.

Ám most már társult azzal a felismeréssel — hogy úgy mondjam —, azzal a történelmi tapasztalattal, hogy a tömegek lázadása képes elseperni a fejlődés útjából a legmakacsabb reakciós ellenállást is. Hát nem elsöpörte a Rădescu-kormányt és uralomra segítette a földosztó és nemzeti egyenjogúságot ígérő Groza-kormányt? Csak-hogy nem sepert el még mindent, ami szabadulásunk útjában áll! S azért, hogy elseperjük a maradékát is a régi rossznak, azért nekünk kell megharcolnunk, mert mi vagyunk a leginkább érdekeltek benne.

Lázadjunk hát mi is, itt, a lágerben a bennünket még mindig gyötrő nacionalizmus ellen! Igen, egyre inkább közhangulat lett a lágerhatalom, a parancsnokság ellen kirobbanó tüntető, tiltakozó felvonulás gondolata.

Nem tetszett ez nekem. Megijedtem tőle. Egy vers témájaként jönak látszott, politikai gyakorlattá tenni már igen kockázatos, sőt veszedelmes! Szembefordult velem a saját versem!

Össze kellett hívni a barakk-közi tanácsot, hogy megoldást találjunk. Minden barakkból, amelyben a mi csoportunk képviselve volt, eljöhetett annyi ember, ahány csak akart. El is jöttek valamennyien arra a két barakk közé eső térségre, amelyet a gyűlés helyéül kijelöltünk. Az ellentétes vélemények hamar kialakultak. Nem egy felszólaló híve volt annak az elgondolásnak, hogy igenis tüntető tömegként vonuljunk a parancsnokság elé, s követeljük: vagy engedjenek szabadon, vagy állítsanak bíróság elé. De volt felszólalója a meghunyászkodásnak, a további csendes türelemnek, nehogy még több bajt csináljunk magunknak, mint amennyi van. Máshol is vannak még lágerek, történnek internálások még most is. Nehogy megtorlásul szétszórjanak bennünket más lágerekbe...

Felszólaltam én is. Hiszen láttam, hogy mindannyian erre várnak. Dicsértem és vállaltam az elszánt harcot.

— De miért nem szántuk el rá magunkat idejében? — kérdeztem. — Miért nem a Rădescu-kormányt ellen tüntettünk? Miért tüntessünk most a magunk kormánya el-

len? Hiszen a Groza-kormány vitathatatlanul a mi kormányunk. Hát a magunk kormánya ellen kell nekünk lázadni? Nincs türelmünk még várni egy kicsit, amíg megerősíti helyzetét és végre tudja hajtani ígéreteit? Kockázatos lázadás volna. Még barátaink is felfoghatnák úgy, hogy — bár akaratlanul — *a reakció malmára hajtjuk a vizet!*

Nagy erejű politikai mondat volt ez azokban az időkben. Számítottam rá, hogy hatása alatt a „lázadók” közül sokan visszahúzódnak „a várakozók” közé. Valóban hatott is, jobban a vártnál. A szavazásnál az én álláspontom egyetlen ellenszavazatot kapott. Ez olyan lehangelő győzelem volt, hogy magam siettem a kiegyenlítő javaslattal:

— Egy küldöttség azonban a táborparancsnok ezredes elé tán jó volna. Kérnök tőle, hogy sűrűsse ő is ügyünk mielőbbi rendezését...

Ezt persze mindenki helyeselte, egyetlen kivétellel. Tartózkodott a szavazástól az, aki az imént nem-mel szavazott.

A küldöttség tagjait hamar kijelöltük. S akkor kiderült, hogy érzelmileg a többség mégis a nemmel szavazó mellett állott. Az útnak indított küldöttség után felsorakozott vagy inkább nyomakodott az egész társaság. Én erre megpróbáltam az utolsó sorokban maradni, de barátságosan bár, mégis határozottan előretaszítottak. Mire a parancsnokság elé értünk, tüntető felvonulóknak tartott mindenki, a küldöttség élén pedig Fodor József mellett — ott állottam én is.

Az ezredes azonnal fogadott. A szónok Fodor József volt. Gyönyörűen beszélt románul, az pedig, amit mondott, paposan, szelíden és kérően hangzott.

Megértő volt az ezredes válasza is. Tudja, hogy a lágér nem tartható így fenn sokáig. Eltekintve a járványok veszedelmétől, a legegyszerűbben élelmezni is elképesztően nehéz. Meg is tette a szükséges jelentéseket. A megoldás már csak napok kérdése lehet...

A szétoszló felvonulók között kerestem annak az egyetlen ellenem leadott *nem* szavazatnak a gazdáját. Szepeesi Nits István újkisodai református lelkész volt, akit egyébként igen kedveltünk és becsültünk. Vidámsága, élcelő-

dése, humoros ötletei rokonszenvessé tették. *Sippantó* című szatirikus lapjával (kár, hogy csak egyetlen számát tudta megjelentetni), telitalálatos megjegyzéseivel sok derűt hozott lágeréletünk komorságába. Elvi kérdésekben azonban makacs volt, akár egy öszvér. Azért kerestem most a tömegben, hogy lám: mennyire elégítette ki szavazásunk eredményének megvalósulása. Nem találtam meg azonban sehol.

Egy órával később magától jelentkezett egy levéllel a kezében. Nem, elvi álláspontját nem változtatta meg, nem elégítette ki annyi, amennyi ügyünkben történt. Ezt kívánta éppen leszegezni alábbi levelében:

„A Târgu-Jiuba internált román állampolgár magyarok képviselőinek.

Véleményem szerint az ok és jogalap nélkül elfogott és törvénytelenül fogva tartott román állampolgár magyarok passzivitása hozzájárult annak a látszatnak a fenntartásához, amelynek nagy horderejű következményei lehetnek. A legkisebb mérvű hozzájárulást sem kívánván megadni, sőt a tiltakozást, szembehelyezkedést tartván szükségesnek, felelősségérzetem tudatában indítványozom, hogy minden lehető eszközt használjunk fel ennek minél erőteljesebb, messzehangzóbb kifejezésére.

Amennyiben internált társaim vagy megbízott képviselőink e véleményemmel nem azonosítják magukat, kérem, hogy indítványomat in memoriam megtartani szíveskedjenek.

Târgu-Jiu. 1945. június 19.

Nits István
frateliai-újkisodai ref. lelkész”

A levelet kötelességszerűen „irattáramba” tettem, fenntartván szilárd álláspontomat a konok nem szavazattal szemben. Ma is vallom, hogy *akkor, ott* és olyan körülmények között nem volt helyes Nits István álláspontja. Valami elégedetlenség mégis gyötört: nem lehetett volna-e százszor és ezerszer helyes *máskor* és *máshol* és más körülmények között a fordultatos emberi történelem során? Bizonyára igen!

Alkudtam tehát, de ennyi alkut ma már Nits István

is elfogadhat, ha ugyan törődik még a történelemmel, amely esetünkben olyan hamar igazolta álláspontom helyességét. Két nap múlva ugyanis, 1945. június 21-én a lágerparancsnok ezredes parancsot kapott, hogy nyitassa ki előttünk a láger nyolc hónapig zárva tartott nagykapuját.

Mi volt a lágerlakók ösztönös válasza erre a régen várt eseményre? Az örvendezés talán? Felvillanó öröm persze jelentkezett, hiszen megnyílt ezzel az út szereteteink, hozzátartozóink felé. Ez azonban valóban csak villanófény volt, annyi, amennyit fényképezéskor a pillanatfelvétel lophat az arcról. A másik pillanat azonban, ott a szívünk mélyén már felborzolódást, méltatlankodást, sőt utálkozást hozott. Miért késett ez olyan sokáig? Annyi ígéret s az igazságnak annyira hangoztatott elismerése ellenére. Kétszer ad, ki gyorsan ad? Nos, semmit sem ad, aki elkésve adja azt, amit a lélek igazsága kétsedelem nélkül vár. Hát lehet-e szívből szeretni azt, aminek megvárakoztatásával annyira megkínóztak?

Tudom, nem beszélhetek mindannyiunk nevében, de jól láttam, hogy a barakk megbízottaknak már komor, ha nem éppen ellenséges arccal adtuk számba a szalmazsákokot, a szalmapárnát és a lópokrócot. Gúnyos, ha nem éppen csúfondáros mosollyal engedték átvizsgálni a nagykapu előtt a cókókunkat. Ugyan mit vihetünk el mi a lágerből olyasmit, amit a láger magáénak vallhatna? Magunkon kívül, akiket annyi ideig magáénak vallott törvénytelenül, katonai kényszer hatalma alatt? Eszünkbe jutott, hogy ez a hatalom egy gombolyába kényszerített száz meg száz emberi életet, kizárva ezzel őket a normális emberi társadalom közösségéből. Eszünkbe jutott a sok kényszerű meghunyászkodás, az ennek ellenére is reánk ostorozó megaláztatás — és nemegyszer — az önkéntes megalázkodás is, hogy elkerüljük a nagyobb megpróbáltatásokat. Hát el lehet ezeket felejtetni? Különösen az utóbbiakat? Igenis el lehet! Igyekezett mindenikünk eltemetni magunkban olyan mélyre, hogy lehetőleg emléke se maradjon.

Szabadulásunk pillanatában meggyűlöltük azt, amitől sikerült megszabadulnunk. Hiszen magam is igyekeztem

az ilyesmiket visszaemlékezéseim során lehetőleg mellőzni, szó nélkül elmenni mellettük, hogy ne legyenek még keserveesebbek annak, aki kénytelen volt elszenvedni őket. Ez az érzés dolgozott talán valamennyiünkben akkor is, amikor négyes sorokban komoran kivonultunk a nagykapun. Nagyon gyorsan, éppen csak röpke öleléssel búcsúztunk azoktól, akiket más-másfelé sürgetett a hazavágyás. Elgyengült tán hirtelen bennünk a kényszerű közös élet számos kedves, érzelmeket kiváltó emléke is? Erre vall az, hogy bár abban a nevezetes nekem adott albumban ott volt feljegyezve az egész pontos címlista is, mégis — emlékezetem szerint — egynek is levelet nem írtam, és egytől sem kaptam legalábbis olyant, hogy megőrzésre érdemesíttem volna. Az egyetlen Agátsy Jánost, illetve városon kívül eső kertészetét kerestem fel egyszer Temesváron. S no, még Szerényi Istvánt, aki betegségem alatt gyámolom volt. És Hajós Imrét is Aradon, aki kezdetleges eszközeivel három portrét is festett rólam, miközben hármat még eldobott, mert nem látta a képekben azokat a „drótokat”, amelyeket oda sem festett, mert úgy akarta, hogy azok az „arcból érződjenek ki”. Nagyon nagy feladat volt ez, nem is sikerült vágya szerint. A drótok közé zártaságot, a *kényszerhelyzetet* csak a bajusszal tudta érzékeltetni, ez pedig csak a sorstársak beleérzését válthatta ki, vagy pedig lábjegyzetet követelt volna. (A bajuszt ugyanis a borotválkozás nehézségei miatt növesztettem!)

Az együvé tartozás meleg érzése azért csak kialakult, de igen hamar ki is hűlt szétszóródásunk után. Kiszabadulásunkra várva Vita Zsigmond még egy „*Lágeralbum-tervezetet*” is beterjesztett a közösség elé. Hadd emlékeztessen egymásra és közös életünk keserveire bennünket. Ide iktatom most a tervezetet is tanúbizonyáságul, hogy nem, nem akartunk mi megfélemezni egymásról és arról, ami velünk történt. Sokat mondanak a mai olvasónak a tervezett címek:

„*Lágeralbum-tervezet*”

1. A gyűlölet sodrában. Elfogatásunk és elhurcoltatásunk. Temesvár: Schiff Béla. Arad: Dr. Kalkó Károly és

dr. Czédly Károly. Nagyenyed—Gyulafehérvár: Kacsó Sándor, Szentmiklósi Ferenc. Zsilvölgye: Fábián János.

2. Rabság és megaláztatások: Schiff Béla, Nagy József.

3. Küzdelem a szabadságért: Dr. Koszó János.

4. Szellemi életünk. Közművelődési élet a lágerben: Hajós Imre. Tanfolyamok és ifjúságnevelés: Szentmiklósi Ferenc. Szórakozások. Könyvinség, kölcsönkönyvtár: ...? Egyházi élet: Fodor József, Kovács Béla. Ünnepek: Nagy József, Elekes Gyula. Segélyezés: Tökés Béla, Fábián János. Sajtóéletünk: Szerényi István, Schiff Béla. A nevető tábor: Nits István. Művészet a lágerben: Hajós Imre, Vass Albert. Előadások, vitatkozások: Kacsó Sándor.

5. A kapuk előtt: Dr. Puhala Sándor.”

Nagy részét értem a tervnek, s gondolom, megérti az olvasó is. Ami pedig kérdőjeles marad előtte, azt most már Vita Zsigmond sem igen tudja megfejtteni. De talán nem is érdemes. Annyira megfeledkeztünk az egésztől, hogy egyetlen érdeklődő vagy sürgető levél ki nem ment vagy érkezett hozzám megvalósításával kapcsolatban.

S ezzel történetünk közösségi jellege jórészt meg is szűnt.

A gomolyagba összekuszált szálak szinte egy csapásra széthullottak az elváláskor. Ment ki-ki a maga célja: szerettei viszontlátásának utolsó epizódja felé.

Elfogytak mihamar mellőlem is a testvérszálak. A végén én is csak magam maradtam a családommal való találkozás nagy öröménél. Ám vannak még ez előtt is akadályok. Pedig most, immárom közvetlenül a cél előtt, úgy vágyom kéziratom végére odatenni az utolsó pontot, ahogy akkor vágytam már kitárult szívvel családomra nyitni az ajtót.

Ne vegye tehát rossz néven az olvasó, hogy meghajlok az érzelmi kényszer előtt, s már csak vázlatosan sorolom fel egymás után a még hátralevő fontosabb eseményeket. Csakhogy éppen befejezése legyen a történetnek!

A láger kapuján kívül hamar részekre szakadtak a kivonuló négyes sorok. Temesvár, Arad és kapcsolt ré-

szei a vonatok felé tájékozódtak, s azok szerint oszlottak szét. Szemtanúi voltunk még azoknak a futó ölelkéseknél, amelyekkel az egyes csoportok kiszakadtak az együttesből.

Mi, Gyulafehérvár és Nagyenyed, valamint a hozzánk közelebb eső csoportok a Zsil-völgyi bányászokhoz húzódtunk. Ők voltak a legügyesebbek, legszervezettebbek, legtettekesebbek. Alig vettük észre a felszabadult zsi-vajban, hogy hogyan, s már két petrozsényi autóbusz állott mellettünk útra készen. Ezekkel indultunk fölfele a hegyekbe, mintha kirándulásra mennénk, csak egy kis ségyűröten, koszosan. A Zsil mentén kanyarogtunk fölfele, s mire felértünk s bekanyarodtunk a célba, talán meg is tisztultunk, mert vonakodás nélkül ölelték a mellükre az ott várakozók a régen várt hozzátartozókat s az akkor először látott vendégeket egyformán. Igazán nagy szeretettel fogadtak vissza a szabad emberek társadalmába, mintha bizonygatták volna, hogy nem ők üldöztek ki belőle. Megmosdattak, megvendégeltek, meg is pihentettek, hogy jó erőben tehesük meg a további hazafelé vezető utat. Az állomásra is kikísértek, hogy eligazítsanak a még mindig háborús kavargásban mozgó vonatok között. Nagy Miklóst és engemet például egy tehervonat fékezőfülkéjében indítottak el Nagyenyed felé. Tudták, hogy fizetéses személyvonatra nemigen maradt pénzünk, s különben sem volt még ilyesféle kialakult rend az állomásokon. A fülkének, ahova feltaszigáltak, már volt egy ősfoglalója, egy fiatal és nagyon vidám orosz katona. Ez, amikor az akkori háborús forгатagban felszedett idegen szavakkal, gesztusokkal és mutogatásokkal tisztáztuk, hogy „fogságból” térünk haza, s hogy magyarok vagyunk, még vidámabb lett. Közölte, hogy ő éppen Magyarországról jön, s hazafelé tart szabadságra. De még visszatér, mert nem szeret le. Magyarországon? Jaj, ott nagyon jól érezte magát. Volt ott neki bizonyos Máriskája, aki igazán mindennel ellátta, gondját viselte, még a ruháját is kimosta. Olyan szívesen gondolt vissza Máriskájára, hogy még egy-két népdal néhány szavát is vissza tudta idézni, amelyet az ő édes Máriskájától hallott dalolni. Majd kiugrott örömeiben a fülkéből, amikor felismertük a dalt

és dúdolni kezdtük. Ez lett a vesztünk! Most aztán énekeltetett bennünket megállás nélkül, egyik népdalt a másik után, sokszor újrázva is. Katonadalról katonadal, érzelmes hallgatóról az ábrándos andalító kék nefelejcs jutott eszébe, s mi énekeltek a diadalmas győztes kedvére egyiket a másik után, ameddig csak bírta a torkunk. Piskiig bírta, pedig már azon gondolkoztam, hogy a nóták fogytán végül a Gvadányi peleskei nótáriusának a sorsára jutunk, aki végső szorultságában a *Csordapásztorok, midőn Betlehembe* kezdetű karácsonyi énekre gyűjtött rá a vasas németek parancsára. Piskiig azonban derekasan kitartottunk. Ott ölelkezve vettünk búcsút katonánktól s egyben védelmezőnktől. S további pártfogónktól is. Mert nem hagyott el addig, amíg egy Tövis felé induló tehervonat egyik nyitott ajtajú vagonjába be nem tuskolt, ahol kényelmesen elhelyezkedtünk. A mi katonánk ugyanis figyelmeztette még a vasutasokat is, hogy aztán békén hagyjanak ám bennünket.

Akkor azonban már hárman voltunk. Ránk talált valahogyan Vita Zsigmond is, aki ugyancsak az alkalmasnak látszó tehervonatot kerülgette. Felhúztuk magunk közé, s félig magunkra vontuk a vagon nyitott ajtaját. Barátunk pedig úgy hagyott magunkra, hogy kedvesen a tenyerébe hajtotta az arcát, mutatva, hogy akár aludhatunk is...

A vasutasok, akik látták, azt hitték, hogy munkatáborból jövünk, azért vagyunk olyan lehurboltak ruhában és testben. A dolgozók között már elfogadott törvény volt, hogy a munkatáborokat megjárt férfiak legalább olyan kíméltre szorulnak, mint a harcterekről hazatérő katonák, azért megértők, szinte gyöngédek voltak hozzánk. Az is tetszhetett nekik, hogy a győztes orosz ármádia egy közkatonája vett védelmébe bennünket. Érdeklődtek hát úti célunk felől, s megnyugtattak, hogy a legjobb helyet választottuk, mert a teherkocsi, amelyre felkapaszkodtunk, Tövisen keresztül átmegy a Bukarest—Nagyvárad közötti fővonalra, s így keresztülmegy Nagyenyeden is.

Így aztán valóban megpróbáltunk aludni, de nem ment. Gyér beszélgetéssel és sok gondolkodással töltöttük el az időt, s ez még jól is esett — legalább nekem és Nagy

Miklósnak, akik ugyancsak kidaloltuk magunkat. Vita Zsigmond pedig amúgy se volt híres társalgó, többet gondolkozott, mint amennyit elmondhatott, hát inkább hallgatott. Nagyenyed rakodóterén — távolabb kissé az állomástól, ahol az utasok szálltak a személyvonatról — lassított kissé a vonatunk, s mi előbb ledobáltuk a cók-mókunkat, aztán leugrottunk utánuk magunk is. Persze addig haladt valamennyit a vonat, s nekünk visszafelé kellett gyalognunk egy keveset, amíg a töltés oldalán, bokrok alján ráakadtunk a holminkra. Akkor azonban — Isten tudja, miért — már nem is siettünk olyan nagyon. Jól körülnéztünk, hogy lehetőleg kevesen lássanak ilyen leromlott állapotban.

Nagy Miklós a város másik részén lakott, hamar leszakadt rólunk. Mi ketten Vita Zsigával a Bethlen utcán törtettünk felfelé, mert az ő lakásuk s a Demeter-villa, amelyben az én családom menedéket talált, egymás szomszédságában volt. Zsiga hívott, hogy kísérem be — tán könnyebb lesz úgy neki is átesni a könnyes találkozón. Neki valóban könnyebb volt, mert az első ölelgetések után mindjárt rátérhettek a fölöttem való sajnálkozásra.

Jaj, de kár, nincs itthon az enyéimek közül senki, mindnyájan Kolozsváron vannak anyósomnál és Piroska sógornőmnél. A két nagyobb gyerek ugyebár ott jár már iskolába, s mégiscsak könnyebb úgy együtt a kosztolás is, mint kétfelé szakadva...

Így aztán hamarabb is magukra hagyhattam őket, hogy Demeteréknél még nagyobb sajnálkozással fogadjanak. Az iskolai év végén vagyunk, mind oda vágyódtak a gyerekek is Kolozsvárra az évváró ünnepekre.

— Nem baj — mondtam őket is vigasztalva s magamat is megnyugtatta —, holnap utazom Kolozsvárra.

Megvacsoráztattak, de előbb le kellett vetköznöm pucérra, hogy minden ruhadarabocskám azonnal szapulóba kerülhessen. S a testem is meleg feredőbe.

Tiszta, hófehér ágyba feküdtem le, s az izgalomtól nem aludtam olyan jól, ahogy szerettem volna. Reggel aztán az utolsó harisnyáig-zsebkendőig új holmikba öltöttem. Felvettem — akkor először — új sötétkék ünneplő ruhámat, amelyet közvetlenül elhurcolásom előtt hozott haza a szabó. S ha a lágerben voltak boldog pil-

lanataim, akkor ez olyankor volt, amikor eszembe jutott, hogy új ünneplőmet sikerült megmentenem a tábor szennyétől.

Hát bizony a nem elég nyugodtan átaludt éjszaka miatt gyűrött, ráncos ábrázatom mellé igen-igen talált a túlságosan bő, nagy ráncokat vető ruhám is, amelyben — újsága miatt — amúgy is feszélyezettnek éreztem magam. Ráncot vetett az rajtam mindenütt, oldalán, hátán, mellén, vállán. Anyósom, amikor meglátott, elsápadt. Aztán túl hangos örömkítőrésekkel igyekezett ellensúlyozni megilletődöttségét. Úgy fogadott, mint valami háborúból hazatért „hőst”. De mert ezt is palástolni igyekezett valamivel, egyre csak hajtogatta:

— Itthon lesznek azonnal... Mindjárt egy óra... Itt az ebéidő. Érkezniök kell bármelyik percben... Igen! Igen! Azonnal itt lesznek...

Meg is érkeztek hamarosan. S akkor én sikoltozásokon, hangos síráson, fel-felkiáltásokon kívül egyebet nem igen vettem észre. Egy ideig nem voltam jó semmiféle megbízható megfigyelésre. Aztán egy idő után arra tértem egészen magamhoz, hogy ülök a nagy hintaszékben, a gyerekek körülvesznek, s olyan óvatosan simogatják kabátom nagy ráncait, mintha attól félnének, hogy összetörik benne a csontjaimat.

A továbbiak azután már feleségem jó előre kitervelt menetrendje szerint történtek. Csak egy dolog nem volt előre benne a tervben. Az egyheti kolozsvári pihenő, amelyre azért volt szükség, mert estére — talán a gyengeség miatt — rendszeren elég magas láz látogatott meg, s izzadságtól lucskosan ébredtem hajnalonként. Elmúlt azonban ez is, s akkor hazaindultam Mikházára a számomra nevelt csirkék elfogyasztására. Marosvásárhelyen mégis — a „létárban” is felsorolt fénykép szerint — kiszálltam, hogy megmutassam magam az ottani könyvnapon. Bizonyítékom erre az, hogy akkor még megvolt a bajuszom, amelyet a lágerben neveltem egyetlen gyarapodásom jeléül. Hazaérkezésem harmadnapján azonban leborotvtáltam, mert anyám azt mondta:

— Nem ismerek így rád, édes fiam!

Utálta bajuszomban a láger emlékét.

Én pedig örömmel borotváltam le, mert úgy találtam otthon mindent, ahogy otthagytam. Még a kis ablakon is ott voltak mind az apróvirágos perkálfüggönyöcskék, amelyeket pedig a mikházi háborús hírharang szerint az oroszok mind letéptek kapcának.

Július legvégére aztán bajusztalanul jelentem meg a segesvári nagy Petőfi-ünnepélyen, ahol hazatérésem után először kellett a nyilvánosság előtt szerepelnem. Bajuszom hiánya nem tette teltebbé az arcomat. A mikházi csirkék fogyása egyenes arányban gyarapított bele a kabátomba, de az eredmény alig volt szemmel is felmérhető. Hiába, kicsik voltak a tavaszi csirkék, s mellettük bizonyára gonosz óriás volt az én lágerbeli betegségem.

Ám ez az előadásnak, amit az ünnepi estélyen Segešváron tartanom kellett, egyáltalában nem ártott meg, inkább még használt. Túlságosan közel voltunk még a közelmúlt sorscsapásaihoz, minden szó áthallásossá változott, s nem mindenkor a kívánt érzéseket váltotta ki a túlérzékeny hallgatóságból. Hamarosan rájöttem, hogy kerülnöm kell a *sovány* és *sápadt* szavakat, mert ezek túlságosan a „balsorsos” előadót tolják előtérbe, ahelyett, hogy Petőfit emelnék a történelmi mintakép magasságába. A taps gyakran ismétlődött, de nem ott, ahol szerettem volna. Hát hiszen segíthetek én ezen — gondoltam. Ragyogó üstökösnek neveztem Petőfit, aki úgy jelent meg költészetünk egén, hogy fénye bevilágít mai bús éjszakánk sötétségeibe is. Erre az elkoptatott, de annál közérthetőbb metaforára aztán felviharzott a taps. S megismétlődött a világhírű nagy költő előtti lebomlásnál, mert végül is ő képviseli egyedül népünk határtalanul nagy szabadságvágyát a nagyvilág előtt! S ő, a nagy költő volt az, aki annyira a népért élt, halt és dalolt, hogy dalait valósággal az ajakáról lopta el és dalolta tovább a nép. A világszabadság említésekor pedig már vastaps köszöntötte a költőt s vele együtt Eminescut és a bolgár Botevet is, akik ugyancsak a népek testvériségét és népeink összefogását hirdették.

Délelőtt folyamán már tájékozódtam, hogy román író-küldöttség is megjelent az ünnepešgen, sőt jelen van egy bolgár költő is, aki elértekezetletünkön úgy említette fel

Botev bolgár költő nevét, mint aki a leginkább hasonlítható a nagy magyar költőóriáshoz.

Nos, arattam tapsokat, és kellően felvertem a hallgatóság hasznos lelkesedését. Aztán egyszerre csak igen elkedvetlenedtem. Úgy éreztem, azért vagyunk ilyen mérhetetlenül hangosak, azért kiabáljuk túl alig felejthető keserű megpróbáltatásainkat, hogy elnyomjuk lelkesedésünkkel alig múlt sok szerencsétlenségünk keserű emléket, nagy történelmi vakságainkat, értetlenségeinket, hetykeségeinket, dölyfösségünket, könnyelműségeinket, amelyek mind alkotórészei nemcsak mai, hanem immáron történelmi balsorsunknak...

Mindezt persze nem mondtam el. De nagyon átéreztem. S ezért — akkor kiötlött szónoki fogásként — hirtelen nagyon leeresztettem a hangomat. Csendesen, szinte suttogva fejeztem be az ünnepi szónoklatot. Arról szoltam, hogy népünk s minden népnek nagyjai fölöttünk lebegnek már, védően terjesztve ki eszmei nagyságukat népeik fölé, meg is érdemlik minden ünneplésünket, mert csak ezekkel tudjuk megtartani és megközelíteni eszmei nagyságukat, de soha egy percig se felejtjük el, hogy valamikor a földön jártak-keltek ők is, a földi utak pedig göröngyösek, jól meg kell néznünk hát, hogy hová tesszük le a lábunkat, ha valóban előre akarunk haladni igazi nagyjaink nyomában...

S befejezésül idéztem Petőfitől *A XIX. század költői* című költeményének utolsó két szakaszát. Akkor mind a két szakaszt idéztem. Most — emlékeztetőül — csak az utolsó előtti szakaszból az első négy sort:

„Ha majd a bőség
kosarából
Mindenki egyformán vehet,
Ha majd a jognak
asztalánál
Mind egyaránt foglal
helyet...”

Sokan bizony ünneprontásnak is vehették előadásomat.

Nem is kaptam a végén csak udvarias tapsot. S nem emlékszem, hogy megjelent volna valahol a sajtóban. Pedig Vásárhelyen Bernáth Ernővel szerződést is kötöttem,

hogy sorozatos vasárnapi vezércikkekkel szerepelek lapjában, a Szabad Szóban.

De azért boldog voltam, hogy szabadon hangot adhattam nagyjából annak, amit a lágerben a szívemre gyűjtöttem.

Kolozsvár, 1982. VIII. 15.—1983. V. 15.

A KIADÁSRÓL

A romániai magyar irodalom „nagy öregjei” közül Kacsó Sándor 1968 késő őszén fogott önéletrajzi visszaemlékezéseinek megírásához. Az első kötet (*Virág alatt, iszap fölött*) 1971-ben, a második (*Fogy a virág, gyűl az iszap*) 1974-ben jelent meg a Kriterion Könyvkiadónál. A folytatás — a Vásárhelyi Találkozóval kezdődő eseménysor felidézése — az író betegeskedése miatt is, hosszabb ideig készült, s 1983 koraőszén került be a Kiadóba. Abban az időben már egyre nagyobb nyomás nehezedett a még fel nem számolt romániai magyar intézményekre, s mind jobban behatárolódott az a kör is, amelyben múltunkról bármit is írunk-közölnünk lehetett. Kacsó Sándor tehát — és a Kiadó is — kétszeres versenyfutásban volt az idővel: a mind súlyosabbá váló kisebbségi helyzetben különösen fontos tanúsággal szolgáló események rögzítéséért.

Az önéletrajzi visszaemlékezések harmadik kötete, a *Nehéz szagú iszap fölött* végül is csak a hivatalosan nem létező, de annál hatékonyabban működő cenzúrahivatal küszöbéig jutott el.

Kacsó Sándor pedig 1984. február 17-én meghalt.

A hazai közlés lehetőségeinek bezárulása és az író halála után vált érvényessé a Magvető Könyvkiadó ajánlata a teljes trilógia magyarországi kiadására, ami 1985-ben a „Tények és tanúk” sorozatban meg is történt.

Időközben a Kriterion Könyvkiadó a Romániai Magyar Írók sorozatába, Kacsó Sándor műveinek sorába iktathatta az első és a második kötetet (1981-ben, illetve 1984-ben). Most viszont az 1971-ben indult sorozat válik teljessé az önéletrajzi visszaemlékezések nálunk még ki nem adott harmadik kötetének megjelenésével.

Kiadásunk az 1983-ban a szerző által véglegesített kéziratot követi. A budapesti kiadásból ugyanis — több apró stiláris javítással együtt — kimaradtak a visszaemlékezésnek azok a részletei, amelyekben Kacsó Sándor a Molotov—Ribbentrop paktummal kapcsolatos 1940-es

állásfoglalását, a finn—orosz háborút és az akkori közhangulatot idézte fel. Ezt a részt a szovjet—magyar viszonyra rendkívül érzékeny akkori magyar politikai vezetés nem volt hajlandó vállalni. Ezenkívül egyetlen szöveg bővítést hajtottunk végre: teljes terjedelmében közljük Kacsó Sándornak a Vásárhelyi Találkozón elmondott beszédét, amely sem akkor, sem később sehol nyomtatásban nem jelent meg. A szerző maga is bőven idézett belőle kéziratában, s ha nem kellett volna az akkori hazai cenzúraviszonyokkal számolnia, bizonyára maga iktatja be az egész szöveget, amely *Az erdélyi magyarság és a román nép építő együttélésének feltételei és útja* címet viselte, s annak idején a Találkozó résztvevőinek egy részében értetlenséget és felháborodást keltett.

*

A kiadói műhelymunka általában nem tartozik a nagy nyilvánosság elé. Az olvasó — és tulajdonképpen a kiadói szerkesztő — számára a megjelent mű az érdekes. Mégis úgy érezzük, ide kívánczik a kézirat akkori kiadói szerkesztőjének a magyar szerkesztőség vezetőjéhez, Botár Emmához és a kiadó igazgatójához, Domokos Gézához írott levele. Talán érzékeltet valamit a mai olvasóval abból a helyzetből, amelyben Kacsó Sándor tanúságtételének a romániai magyar közönségtől elzárva kellett maradnia:

„Kolozsvár, 1983. november 16.

Kedves Emma és Géza!

Most fejeztem be a Kacsó Sándor-kötet olvasását; holnap délelőtt felmegyek hozzá, hogy apró stiláris megjegyzéseim listáját a kezébe adjam. Lényeges megjegyzésem nincs hozzá, nem is lehet, hiszen íróilag méltó módon van megcsinálva — habár az a tíz esztendő, ami a második kötet óta eltelt, és épp a hetven és nyolcvan között, érzik rajta: támpontokhoz kötöttebb és sokszor még inkább maga helyett a támpontokat beszéltebb, mint az előbbi. Ami pedig a közölhetőség kérdését illeti, ahhoz nekem nincs hozzászólásom. Az utóbbi időkben olyan rohamosan »fejlődnek« az események, hogy már nem is lehet tudni, mihez viszonyítsa az ember. Mert

ha legfelsőbb ellenjegyzéssel megjelenhetik Romulus Zaharia úr *Csábítása*, ha zengzetes író-olvasó találkozon mutatják be Francisc Páeurariu úr *Genezisét*, akkor ennek a kéziratnak a közölhetőségét nem az fogja eldönteni, hogy le van-e írva benne a »csángó« szó vagy nincs.

A Sándor bácsi által elvégzendő javítások után az I. példányt felküldöm. Olvassátok el Ti, Nektek fontos, hogy tudjátok (felelevenítsétek) azt, ami abban a súlyos, szomorú és nagyon aktuális 1938—1945 közötti időszakban velük és mindnyájunkkal történt. A könyv ma idősezerűbb, mint valaha, hiszen a Vásárhelyi Találkozóról szóló fejezete azt mondja el, hogyan próbált ez a mi szegény nemzetiségünk az *elvileg* egyedül lehetséges út mellett kiállni, s aztán hogyan zárta be előtte azt az utat a történelem; az 1940 utáni részt az a küzdelem teszi lélegzetvisszafojtóvá, amit a legteljesebb (de talán mégsem mindenben teljes és tökéletes) terror közepette vív a pusztta megmaradásáért egy mindenkitől magára hagyott, mindenkinek kiszolgáltatott, mindenki kezében csak »magas politikai megfontolások« ürügyének-ütőkártyájának tekintett kis néptöredék; az 1944—45-ös utolsó rész pedig a pokol egyik (ha nem is legalsó) bugyrába leszállva, onnan hoz nyomasztó tudósítást.

Az egész pedig felkészít arra, hogy az egyedül lehetséges úton járásunkat is bezárja (bezárta?) az események alakulása, s nekünk szegzi a kérdést: vajon melyik az a magatartás, amely nem csupán a pusztta túlélést, de egy eljövendő jobb világban (»még jöni fog, mert jöni kell«) az ahhoz való *jogunkat* is lehetővé teszi. A Gyárfás Eleméré-e, aki végigszabotálta az Antonescu-diktatúra által kiszabott csekélyke Magyar Népközösségi cselekvéslehetőséget és börtönben végezte? A Szász Pálé, aki kapcsolatokat épített ki a hatalom felé, hogy azokkal népcsoportja megmaradását cselekedhesse és börtönben végezte? Vagy a Kacsó Sándoré, aki végigküzdötte a Brassói Lapok-korszakot, aki vállalta, hogy cselekvő részese legyen egy »gátkötő« magatartásnak, s aki társai vagy politikai ellenfelei bebörtönzése (és ottani elpusztítása) idején »csak« az Állami Kiadó kolozsvári szerkesztőségének gályapadjára került? (Miután kiderült, hogy azoknak, akik elég erőseknek látszottak arra, hogy őt a lágerből kiszed-

jék, csak néhány évi »demokráciára« futotta az erejük-ből).

Ne ijedjetelek meg, ezeket a »felelemelő« tanulságokat nem a könyv kínálja, hanem az a kontextus, amelyben a könyvet ma olvasnom kellett. Lehet, hogy egy fél esztendővel ezelőtt nem lettek volna épp ilyen gondolataim. De az csak azt jelentette volna, hogy még nem volt tudomásom (itt, a csendes — egy le nem írható nevű volt kollégánk* szerint »kitűnő légkörű« — szerkesztőségben) arról, amit már zakatoltak a nyomdagépek kerekei itt vagy amott.

Abbahagyom ezt az »előzetes«-t — lehet, nem is kellett volna papírra vetnem. De annyira tele vagyok szomorúsággal, megalázottsággal, tehetetlenséggel, hogy bár ennyit meg kellett engednem magamnak. Mindenesetre a kézirat, azt hiszem, nem szaporítja leadott íveim számát, pedig — mint írtam — postázom. Hamarosan küldöm viszont a Szemlér-regényt,** amely, mint látom, mégiscsak három kötettel és 45 ívvel szerepel a végleges jövőhagyott tervben. Még nem olvastam újra, ezért nem tudom, hogy az első kötetével nem lesznek-e ugyanilyen problémák. Hiszen az is a vasgárda fegyveres lázadását és Antonescu korát eleveníti meg.

Szeretettel:
Dávid Gyula

Ui. XI. 25.

Hétfőn kapom a kéziratot
javítva és postázom.”

* Páskándi Géza, aki 1973 előtt a Kiadó kolozsvári szerkesztőségében dolgozott, majd áttelepült Magyarországra. Emiatt lett „tiltott név” — akárcsak többi sorstársai.

** az Augusztustól augusztusig c. trilógiát, amely szintén az 1940—1944 közötti dél-erdélyi éveket eleveníti fel. Ennek, mint már a 60-as években (részben újra-) íródott szocialista regénynek 1944. augusztus 23-a XL. évfordulójára kellett volna megjelenie. Csak az első kötet kapta meg a cenzúra jóváhagyását — érthető módon, a szerző ugyanis a további kötetekben a szovjetellenes háborúban való román részvétel, majd az Antonescu-rendszer bukása eseményei között vezeti hősei sorsát.

Nyolc év telt el Kacsó Sándor könyve kéziratának véglegesítése óta. Az akkori cenzúrahivatalt működtető Hatalom összeomlott. Amit azonban örökül hagyott, sok tekintetben ma is égetően időszerűvé teszi ezt a történelmi tanúságtételt, hiszen ma is ugyanannak az agresszív nacionalizmusnak a támadásai közepette kell kisebbségi létünk elemi feltételeinek biztosításáért harcolnunk. Talán az előttünk járt és a maguk harcát megharcolt nemzedék sorsából — helytállásából — mi is erőt meríthetünk.

Kolozsvár, 1991. július 23.

A szerkesztő